

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

11. ÉVFOLYAM, 2023
KÜLÖNSZÁM

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektorai Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), tudományos tanácsadó (Budapest), Berényi István ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rác Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest),
Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Szamosújlaki református templom

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

A kiadást a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma támogatta

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Tarsadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2023

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

Tájhasználat és tájszerveződés a Kárpát-medencében (895-1920)

A 2022. június 24-én és 2023. október 13-án
Sárospatakon megtartott
tájföldrajzi rendezvények előadásai

Szerkesztette:
Tamás Edit
múzeumigazgató

Sárospatak, 2023

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

HORVÁTH GERGELY – CSÜLLÖG GÁBOR

Ruténföld (az Északkeleti-Felföld) természet- és tájföldrajzi jellemzői 1

FRISNYÁK SÁNDOR

Az Északkeleti- és Keleti-Kárpátok völgyi településeinek 18-19. századi tájhasználati modellje) 15

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Kárpátalja település- és népiségtörténetének vázlata (1896-1918)..... 23

BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA

Adalékok a ruszinok területi és települési lokációihoz a Felföld északkeleti részén (1910) 38

KÓKAI SÁNDOR

Az Északkeleti-Felföld városhálózata a kiegyezés idején..... 50

FRISNYÁK SÁNDOR

A Felső-Tisza-vidék történeti tájhasználat 65

VERESEGYHÁZI BÉLA

Bereg vármegye népessége és gazdasága a 16. században..... 78

KORMÁNY GYULA

Kárpátalja páratlan természeti kincse az ásvány-és a gyógyvíz 88

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

„...a táj olyan, mint eddig volt...”
(tájhasználat Lotharingiai Károly naplójában) 102

VERESEGYHÁZI BÉLA

A Tápió-vidék (Tápiómente) történeti földrajzi vizsgálata
a 18. század végéig 116

DÖVÉNYI ZOLTÁN

Az első magyar gácsországi vasút, és ahogy azt Švejk látta 133

SUBA JÁNOS

Határvadász laktanyák építése Kárpátalján (építéstörténeti vázlat)..... 145

HORVÁTH ISTVÁN

Az 1845-47-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre
Borsod vármegyében158

TAMÁS EDIT

Magyarok- ruszinok - szlovákok a 19. Század második felében Ung
vármegyében177

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR

Jeles kövünk az obszidián – adalékok a kárpáti obszidián
történeti földrajzához192

KISS GÁBOR

A szőlőművelés változásának hatása az obszidián előfordulására Tokaj-
hegyalján, az Erdőbénye környéki lelőhelyek példáján207

TUDOMÁNYTÖRTÉNET**VIGA GYULA**

Dankó Imre emlékezete211

FRISNYÁK SÁNDOR

A hetvenéves Viga Gyula köszöntése221

RUTÉNFÖLD (AZ ÉSZAKKELETI-FELFÖLD) TERMÉSZET- ÉS TÁJFÖLDRAJZI JELLEMZŐI

HORVÁTH GERGELY-CSÜLLÖG GÁBOR

BEVEZETÉS

Sokan emlékeznek még arra, hogy a Kádár-korszak jellegzetes kultúrpolitikai fogalma volt a „három T” (támogatott, túrt, tiltott), amely persze kiterjedt a tudományokra is. A történeti földrajz tudományterülete jó esetben is csak a túrt kategóriába tartozott, de mivel a megelőző Rákosi-korszak idején egyértelműen tiltottnak számított, a tudományág számára ez mégiscsak egyfajta feltámadás lehetőségét jelentette. Ebben a feltámasztásban vezető szerepet játszott az a Frisnyák Sándor által vezetett iskola, amelynek képviselői kezdetben a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke körül tömörültek, így érthető módon a történeti földrajzi kutatások jelentős része a mai, illetve a Trianon előtti történelmi Magyarország ÉK-i részére irányult. Nem véletlenül került tehát az érdeklődés előterébe a hanyattatott sorsú, bizonyos történelmi időkben léteben is kétségbe vont ruszin népcsoport, amelynek fogyatkozó közösségei még ma is megtalálhatók itt ÉK-en, elsősorban a ma Ukrajnához tartozó Kárpátalján, és kisebb számban a mai Magyarországon is, leginkább a Zempléni-hegység egyes településein.

A ruszinok eredetével, a többi szláv népcsoporttal való kapcsolatukkal, történetükkel, magyarországi megtelepedésükkel számos alapos monográfia és tanulmány foglalkozott (a teljesség igénye nélkül pl. *Hodinka A. 1910, Bonkáló S. 1939, Hattinger Klebaskó G. 1996, 1998, Popovics T. M. 1998, Font M. 2001, S. Benedek A. 2003, Font M. – Varga B. 2006, Kacsinkó A. G. 2012, Fedinec Cs. 2018, Fedinec Cs. – Cserniczkó I. 2019* stb.), amelyeknek a mai tudományos felfogás szerint egyértelműen elfogadható közös megállapítása, hogy a Kárpátokon kívüli területen élő keleti szlávok bizonyos csoportjainak először a tatárjárás utáni beáramlása, illetve soltészek általi betelepítése során, majd újabb hullámban a török hódoltság megszűntével kerültek a ruszinok a Királyi Magyarországra, ahol alapvetően az ÉK-Kárpátok egykor gyepűszerepet betöltő lakatlan vagy gyéren lakott térségeiben telepedtek le; ezt a területet szokás összefoglalóan Ruténföldnek nevezni. Etnikai tömbként való megjelenésük, a magyarok által lakott területektől való elkülönülésük okát a történeti kutatásokat a földrajz nyelvére átiró Mendöl Tibor úgy fogalmazza meg, hogy az Árpád-kori magyarság „...a középkor folyamán a síkság felől terjeszkedőben van a hegység zárt erdőrengetegei felé. A meginduló bányászat, részben idegen telepésekkel...

a magyar haza életteréhez kapcsolja a hegyvidék hozzáférhetőbb völgyeinek egy részét. De a magasabb régióktól tovább tart az idegenkedés, addig, míg meg nem jelenik ott az a hegyipásztor-népesség – rutén és oláh – amelynek éppen az ilyen tájék az igazi élettere. A középkor végén már valósággal két kultúrszint helyezkedik el a térszín két emeletén: lenn az anyagi és szellemi téren egyaránt az európai életformákhoz simul, a tájat intenzíven kihasználó, azt saját képére átalakító magyar és felette a másik, amelyet térben néhány száz méternyi magasságkülönbség, fejlettségének színvonalában pedig legalább ugyanannyi évszázad választ el az előbbtől, de éppen ellenkező értelemben” (Mendöl T. 1939 p. 29.).

Bár a megfogalmazás az adott időszakra jellemzően bizonyos kultúrfölényt sugalmaz és mai szemmel talán nem a hivatalos „politikai korrektségnek” megfelelő megközelítésű, de arra a nyilvánvaló tényre rámutat, hogy történeti földrajzi szempontból a Ruténföldet lehet egyfajta egységként vizsgálni akkor is, ha ilyen néven elismert alakulat sem tájöldrajzi, sem közigazgatási szempontból soha nem létezett.

Megjegyzendő, hogy ruszinok a Kárpátokon kívül is éltek és élnek, főleg a történelmi Nyugat-Galíciában, de tanulmányunk a továbbiakban a történelmi Magyarország határain belül letelepedett ruszin népesség településterületével foglakozik. Ez a terület Bonkáló S. (1939) szerint a Poprád folyócskától a Tisza forrásvidékéig, S. Benedek A. (2003) szerint a Szepesség-től a máramarosi Visó-völgyig terjed. Popovics T. M. (1998) szerint ruszinok léte 12 egykori vármegyében (Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Torna, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros) mutatható ki, de a népcsoport tagjainak túlnyomó többsége ezek közül négy vármegye – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros, együtt kerekítve 17 800 km² – hegyvidéki részein alkotott egy többé-kevésbé összefüggő tömböt (*Frisnyák S. et al. 2021*). A későbbiekben ruszin népcsoportok a túlnépesedett zempléni, beregi, máramarosi hegyekből az elpusztult síkvidéki területekre is leereszkedtek (*Tamás E. in Frisnyák S. et al. 2009*), de helyükre Galícia felől újabb csoportok érkeztek, így a Kárpátok-beli ruszin szállásterület folyamatosan fennállott. Ennek földrajzi helyzete és a ruszinoknak a szomszédos népcsoportoktól való elkülönülése miatt érdemes összegezni ennek a Ruténföldnek a meghatározó természetföldrajzi viszonyait, valamint az ebből adódó tájhasználatot és tájatalakító tevékenységet.

SZERKEZETE, FÖLDTANI FELÉPÍTÉSE ÉS DOMBORZATA

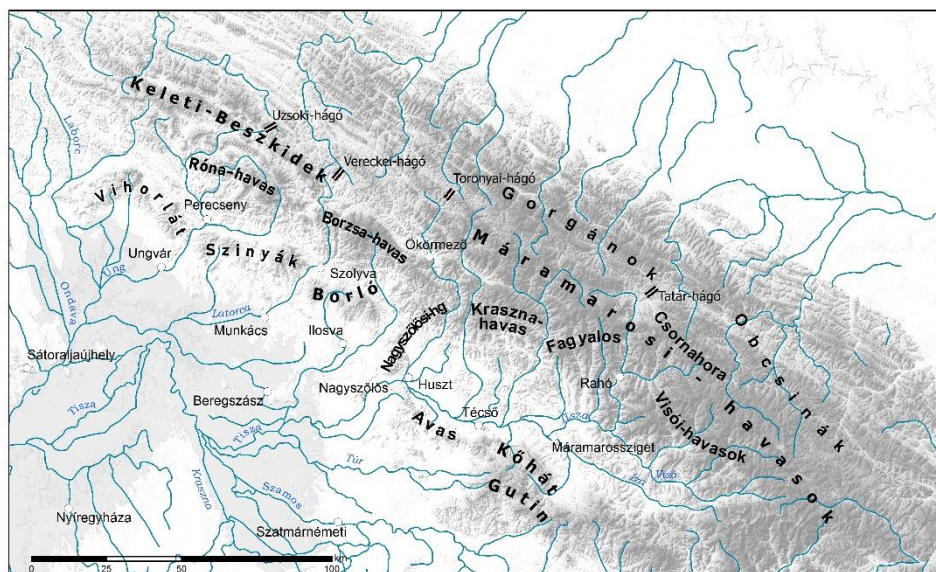
A fentiekben értelmezett Ruténföld tájöldrajzilag szinte teljes egészében az Északkeleti-Kárpátokban terül el, az említett megyéknek Alföldhöz tartozó síkvidékeire azonban már nem terjed ki. Nem véletlenül nevezik tehát ezt a főleg ruszinok lakta területet Északkeleti-Felföldnek is.

A Kárpátok egységesnek tűnő hegykoszorúja valójában eltérő szerkezetű és domborzatú részekből áll. Bár a hegységrendszer részekre tagolása, valamint az egyes részek elhatárolása nem teljesen azonos a különböző szerzők tájfelosztásaiban, alapjában véve égtájak szerint négy részre szokásos osztani; ezek egyike a viszonylag keskeny Északkeleti-Kárpátok, amely szerkezetmorfológiai szempontból eléggé jellegzetesen különbözik a Kárpátok többi részétől, így a legtöbb tájföldrajzi leírás elkülöníti. A Kárpátok egészét a rá jellemző takaróredők tektonikai szemléletű elkülönítése, valamint az említett égtájak szerinti topográfiai felosztása mellett földtani-felszínalaktani szempontból is szokás felosztani, mégpedig négy jól elkülöníthető részre. A hagyományos neveket használva ezek az alábbiak: egy szinte összefüggő flis övezet, egy – éppen ellenkezőleg – sok-sok különálló kibukkanó rögből álló mészkőszirt övezet, egy szintén részekre tagolt, de többnyire nagyobb vonulatokat alkotó kristályos övezet, valamint egy ugyancsak szinte folyamatos fiatal vulkáni övezet (*Székely A. 1968, Nemerényi A. – Móga J. 2007*).

A Tapoly völgyétől az Aranyos-Beszterce völgyéig mintegy 350 km hosszan húzódó, uralkodóan ÉNy–DK-i csapású Északkeleti-Kárpátok a Podóliai-hátság felé lealacsonyodó Elő-Kárpátokkal együtt átlagosan 120–130 km széles (*Hajdú-Moharos J. 2002*). Kb. 40 000 km²-nyi területe Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna és Románia területét érinti, és része még az Alföldből kiemelkedő néhány apró szigetszerű vulkáni kiemelkedés a mai Magyarország határa mentén. Az Északkeleti-Kárpátok és Kárpátok többi vonulata között az alapvető különbség abban rejlik, hogy előbbi esetében az említett négy övezet közül csak kettő fejlődött ki teljes egészében, a külső flis és a belső vulkáni övezet, a másik kettő csak kis foltokban bukkan elő. A szirtövet a vulkáni kitérősek anyaga nagyrészt betakarja, abból csak néhány mészkőszirt bukkan ki, a kristályos magok pedig hiányoznak, csak a Keleti-Kárpátok ÉNy felé elkeskenyedő kristályos vonulata ékelődik be kis mértékben a Tisza völgyétől K-re a Máramarosi-havasok területére (*Székely A. 1968, Pinczés Z. 1999, Hajdú-Moharos J. 2002; 1. ábra*).

A flis – ami nagyon leegyszerűsítve régebbi földtörténeti időkben kiemelt helyzetbe került vonulatok kőzetanyagának lepusztulásával keletkezett, tengerben felhalmozódott, sajátos üledékképződési környezetet (fáciest) tükröző törmelékes üledékes kőzet – anyagának lerakódása a krétában kezdődött és harmadidőszak elő felében is folytatódott, miközben a kőzetlemezek mozgása következtében meggyűrődött és takarókba rendeződött (*Pinczés Z. 1999*). Mivel a flis üledékek nem egyetlen tengermedencében, hanem eltérő méretű tengervályúk sorában halmozódtak fel, ezért igen változatosak. Ezt a széles, megszakítás nélküli, DK felé elkeskenyedő flis övezetet szerkezetileg redőboltozatok (antiklinálisok) és redőteknők (szinklinálisok) váltakozása jellemzi. A boltozatok lepusztulása és az összetöredezett redőmaradványok

kiemelkedése során egy erősen hullámos fennsík jellegű táj formálódott ki, ahol a kőzetminőségi különbségek eredményeznek változatosabb domborzatot: a lepusztulásnak jobban ellenálló, főleg erősebben összecementált keményebb homokkőből felépülő közetsávok környezetükből kipreparálódva magasabb gerincvonulatokként jelennek meg, míg az erózióknak kevésbé ellenálló, alacsonyabb részekben egyhangú lapos tetők, széles hátak formálódtak ki. Az övezet DK felé magasodik, legkeletibb részén már glaciális formák is megfigyelhetők, nagyobb részén azonban a periglaciális folyamatok, valamint a lejtős tömegmozgások játszottak jelentős szerepet a felszínformálásban (Cholnoky J. é. n., 1939, Bulla B. 1941, Pinczés Z. 1999, Hajdú-Moharos J. 2002, Izsák T. 2007a, Nemerikényi A.–Móga J. 2007, Gönczy S. 2022).

1. ábra: Ruténföld domborzata és vízrajza

Ebben – a legújabb tájfelosztás (Kocsis K. 2018) alapján Külső-Északkeleti-Kárpátoknak nevezett – flis övezetben a hegységrendszer csapásirányával párhuzamosan három fő vonulatsor rajzolódik ki. A külső Gorgánok–Obsinák-hegyvidék ÉK felé fokozatosan ellaposodó, viszonylag egyhangú hegyhátaikat legelőkkkel tarkított erdőségek fedik. K felé felmagasodik, legmagasabbra (Szivulja [1818 m]) a Gorgánok gyephavas jellegű vonulatában emelkedik. A középső, vízválasztó szerepet is betöltő Erdős-Beszékidek–Verhovina-hegyvidék nyugatabbi részét alacsonyabb (700–1400 m-es), széles, lapos hátak, tágas völgyek jellemzik. Egykor kiterjedt erdőségek fedték (ezért sokszor Erdős-Kárpátoknak is nevezték, bár megjegyzendő, hogy e név szinte minden forrásban

más és más, néha jóval nagyobb területet jelöl). Tagolt gerincén – a vonulat felmagasodásához hasonlóan egyre magasabban fekvő – széles hágók (Duklai- [502 m], Beszkid- [685 m], Uzsoki- [889 m], Vereckei- [841 m], Toronyai-hágó [930 m] stb.) biztosítanak évszázadok óta a történelemben is fontos szerepet játszó fontos átjárókat. A hágók mellett a Kárpátok egészében fontos történelmi földrajzi szerepe volt a medencéknek, amelyek Székely A. (1968) szerint az „élet kamrái” voltak, sűrűbb lakossággal, településekkel, mezőgazdasággal. Ilyen magasan fekvő szerkezeti medencék sora az Északkeleti-Kárpátok ÉNy–DK-i csapású vonulatai között is megtalálható, tengelyükben többnyire széles teraszos völgyet alkotva haladnak a vízválasztó gerincről eredő folyók, amelyek rövidebb-hosszabb futás után éles fordulatot téve ÉK–DNy-i irányban szelik át a következő vonulatot. Ezt a medencesort és a hágókhoz vezető, helyenként medencékké szélesedő völgyek térszínét a felettük elterülő szelídebb hátakkal együtt nevezték Verhovinának (ami ruszin nyelven egyszerűen „hegyvidéket” jelent); a 16-19. század folyamán a ruszinok Galíciából és Bukovinából történő nagy tömegű betelepítésének ez volt a fő színtere. A betelepítést követően az erdők nagy részét kiirtották, a Verhovinát ma is leginkább rétek, kaszálók, legelők jellemzik, juhnyájukat és szarvasmarhacsordákat legeltetnek, aminek eredményeképpen nagy mennyiségben készítenek különböző állati eredetű biotermékeket (*Voloscsuk M. 2018, Berghauer S. et al. 2020*). Innen indul útnak a Tisza számos mellék- és forrásfolyója (pl. Ondava, Latorca, Nagy-ág, Tarac stb.).

A flis övezet belső vonulata, amelynek összefoglaló neve Polonyina–Csornahora-hegyvidék, az Ung völgyétől kezdődik. A vonulat nevében megjelenő polonyina szó a táj erdőtlen magaslatainak ruszin neve, amelyeken többnyire áfonyában gazdag szubalpin rétek, a ruszin pásztorok számára kiváló nyári legelők találhatóak. A vonulat egykor összefüggő, magas gerincet alkotott, de az előzőekben említett folyók szűk, mély völgyekben áttörték, ezáltal több részre bontották. Első nagyobb hegysége az Ung völgyétől a Latorca völgyéig húzódó, erdőkkel és legelőkkel fedett Róna-havas, legmagasabb csúcsa a Polonyina Runa (1479 m). A következő nagyobb vonulat a Nagy-ágig húzódó, erdős, túlnyomórészt fennsík jellegű Borzsa-havas, gerincéből kiemelkedő csúcsai közül legmagasabb a Sztoj (1677 m). A DK-i végénél emelkedő Kuk (1385 m) könyékét egyes tájfelosztások Kuk-havas néven önálló egységként kezelik. Folytatásában a Nagy-ág és a Tarac völgyei között az erősen aszimmetrikus Kraszna-havas található, legmagasabb csúcsa Rózsa-havas (1564 m). A Tarac és a Fekete-Tisza között húzódik a vonulat legjelentősebb tagja, a Szvidovec vagy Fagyalos, amelynek gerincevonulata szinte végig 1500 m-nél magasabb. Fő csúcsai a Magyar-havas (Ungarjaszna [1707 m]) és a Közél-havas (Bliznica [1880 m]). D-i pereméből pedig – a vonulat többi tagjától eltérően – D felé mellékgerincek ágaznak ki, amelyek a kifutnak a Visó torkolatától Ny-ra forduló Tisza völgyéig.

Az egész Kárpát-medence vízhálózatában meghatározó jelentőségű Tisza (Lászlóffy W. 1982, Somogyi S. 1999) legtávolabbi apró forráságai a hegység É-i peremén találhatóak, a folyó Fekete-Tisza néven indul el D felé abban a völgyben, amelynek K-i oldalán már a vízvásztó vonulat utolsó tagja, a Fekete-havas (Csornahora) emelkedik. Ez a hegység hordozza az egész vízvásztó vonulat legmagasabb csúcsait (Pietrosz [2020 m], Hoverla [2061 m], Brebenyeskul [2035 m], Pop Iván [2022 m]). Kisebb glaciális formái jégkori eljegesedésről tanúskodnak. A hegységet más tájfelosztások már a Toronyai-hágótól (930 m) DK-i irányban a Visó völgyéig, illetve Borsai (Priszlop)-hágóig (1416 m) húzódó Máramarosi-havasok részének tekintik, amelynek gerincén tovább DK felé újabb jelentős magasságú csúcsok sorakoznak, köztük a Vár-kő (Farcău, 1958 m), amelynek É-i oldalán a Tisza másik fő forrása, a Fehér-Tisza indul útnak. Földrajzi nevek – a Vár-kő lábánál futó Oroszi-patak, valamint annak a Visóba torkollásánál fekvő Visóoroszi (Ruscova) település neve – utalnak arra, hogy a vonulatnak ez a DK-i része még a ruszinok lakta területhez tartozik; lényegében ez a rész tekinthető Ruténföld DK-i határának.

A flis övezet mellett az Északkeleti-Kárpátok másik jelentős – délebbi és keskenyebb – övezete vulkáni eredetű. A földtani értelemben fiatal, újharmadidőszaki vulkánosság (Szepesházy K. 1975, Szakács D. – Karátson D. 2002, Izsák T. 2007b, Gönczy S. 2014) mintegy 13 millió évvel ezelőtt kezdődött és mintegy 4-4,5 millió éven keresztül tartott. A vonulat túlnyomó részt riolitokból, riodácitokból és dácitokból áll. A vulkáni tevékenység eredményeként nem túl nagy magasságú, egymástól keskenyebb-szélesebb áttörésszerű völgyekkel elválasztott, a Kárpátok csapásirányát követő hegységek szép koszorúja alakult ki, a völgyek kijáratánál töleszerszerűen kiszélesedő völgykapukkal. Bár már az Északnyugati-Kárpátokhoz soroljuk, de azért meg kell itt említeni a legnyugatibb Eperjes–Tokaji-hegyvidéket, amely É–D-i futásával csapásirányát tekintve is kivétel, ugyanis a hegyvidéknek a nagyjából a mai országhatártól D-re fekvő, hagyományosan Zempléni-hegységnek nevezett szakaszán, különösen annak É-i részén, illetve a széles völgyek mentén ott beékelődő Hegyköz falvaiban mára már megfogyatkozott, de egykor jelentős ruszin népesség élt. Kisebb mértékű ruszin betelepülés jellemezte a vulkáni sorozat következő, ÉNy–DK-i irányban egymást követő tagjaiból álló Vihorlát–Gutin-hegyvidék Ny-i részét is, amelynek tagjait a Tisza felé futó kárpáti folyók – Tarac, Latorca, Borzsa, Nagy-ág – teraszos völgyei (Bulla B. 1940, Kéz A. 1940, Láng S. 1942) különítik el. A főbb vonulatok a hasonló nevű csúcsában 1075 m-ig magasodó Vihorlát; a Szinyák (Dunavka [1018 m]) – megjegyzendő, hogy a hegység Ung és Viznice-patak közötti részét gyakran külön egységnek tekintik Makovica néven (Gönczy S. 2014) –; a Borló vagy Borló-Gyil (Buzsora [1085 m]), valamint a több alacsonyabb vulkáni kúpra bomló, szintén eltérő csapású Nagyszőlősi-hegység (Tupoj [878 m]). A vonulatot tovább DK felé már laposabb,

szélesebb hátaik jellemzik (Avas, Kőhát), végül a sort a legmagasabb, legváltozatosabb domborzatú és formakincsű, apró medencékkel tagolt Gutin (1447 m) zárja le, de ezekre a Tiszán túl fekvő hegységekre és a lábaiknál fekvő településekre már nem jellemző a ruszin népesség.

A fenti vonulaton túl a vulkáni sorozatnak van egy belső íve is, amelynek tagjai jobbára szigetszerűen kiemelkedő kisebb vulkáni és szubvulkáni testek kipreparálódása révén emelkednek környezetük fölé, ilyen szép kiemelkedésre (188 m) épült pl. a munkácsi vár. A kibukkanások egyike, a barabásmezőkaszonyi Tipet-hegy (179 m) a mai Magyarország határán emelkedik. Fúrások alapján az is ismert, hogy a vonulathoz eltemetett vulkánok is tartoznak, amelyek változó mélységben, Csap környékén pl. mintegy 500–1000 m vastag üledék alatt találhatóak (Gönczy S. 2022).

Különleges jelentősége miatt megemlítendő még, hogy a vonulatok közötti, a belső-kárpáti süllyedékhez sorolható medencék vastag miocén rétegösszletében gazdag sótelepek fordulnak elő, mint pl. Aknaszlatinánál és Aknasugatagnál (Móga J. et al. 2019). A Tisza és mellékfolyói a vulkáni vonulattól kilépve nagy hordalékkúpokat építettek (Mendöl T. 1939, Gábris Gy. 2016). Fialat szerkezeti mozgások hatására a belső vulkáni ív mentén kisebb bezökkenések is lejátszódtak, ezek eredményezték többek között az egykor nagyterjedésű Szernye-mocsár (Botlik J. 2001a, b) létrejöttét.

EGYÉB TERMÉSZETI TÉNYEZŐK

A ruszin megtelepedés egyéb természetföldrajzi tényezőit tekintve ki kell emelni a gazdag, sűrű vízálózatot (Somogyi S. 1999; 1. ábra), amelynek szerkezeti meghatározottságát korábban már említettük. A folyóálózat sűrűsége a hegyekben 1-1,2 km/km² (Izsák T. 2007b). A folyók – köztük a Tisza felé a Tapoly, Ondava, Laborc, Ung, Latorca, Borzsa, Nagy-ág, Talabor, Tarac, s magának a Tiszának a két fő forrása, a Fekete- és Fehér-Tisza, valamint a Kárpátokból kifelé a San, Dnyeszter, Sztrij, Prut, Szeret – többnyire bővizűek, jellemző rájuk a magas vízhozam mellett az ingadozó vízjárás és a váltakozó lefolyás. Az esők mellett fontos táplálójuk a téli hótakaró is. Árvizek szinte minden évszakban felléphetnek, de sok éves átlagban a legbővizűbb időszak a tavasz, a legalacsonyabb vízállású az ősz. Jellemző az áradások villámárvíz-jellegű hirtelen, gyors fellépése, nagy károkat okozva, mint ahogy az pl. 1998-ban és 2001-ben történt.

A folyók bővizűségében természetesen a domborzat mellett az éghajlat szerepe a meghatározó, a csapadék a hegyekben az 1000 mm-t meghaladja, csak a belső vulkáni ív felé csökken 600 mm-re (Izsák T. 2007b). Egészében véve Ruténföld éghajlata az Atlanti-óceán fölött kialakuló ciklonok és a Kelet-európai-síkság felől érkező anticiklonok hatása következtében mérsékelt kontinentális, viszonylag melegnek mondható. A tél azonban gyakran zord. a hófűvásos napok

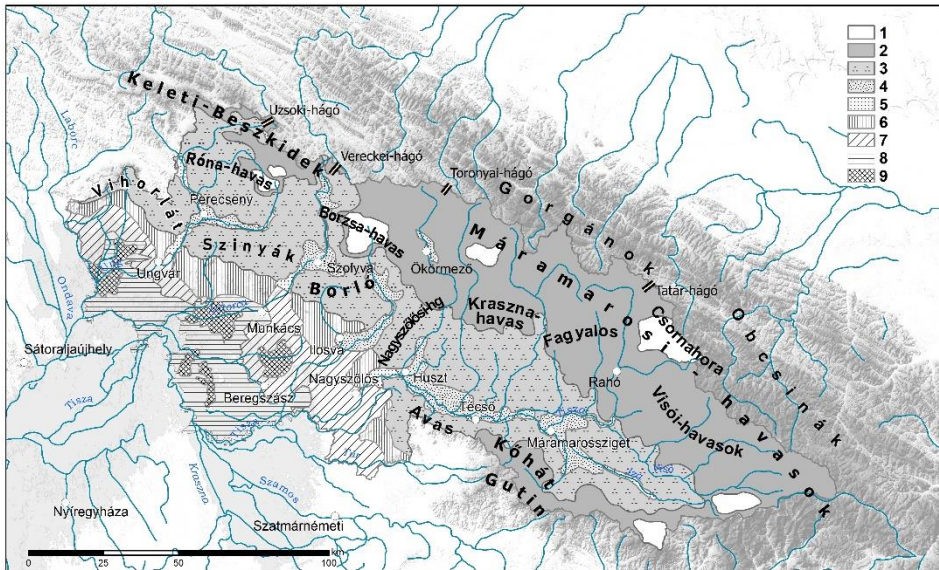
száma évente több mint 20. Jellemző a zivatarok gyakori előfordulása, évente átlagosan több mint 10 zivataros nap lép fel, leginkább a hegységek magasabb zónáiban fordulnak elő. Télen nagy a lavinaveszély, különösen a DK-i magasabb vonulatokban, legtöbb lavina a Csornohorában fordul elő.

A növényzetet érthető módon a függőleges övezetesség határozza meg. Ruténföld hosszú évszázadokon át érintetlen térség, gyepüterület volt, nagy összefüggő erdőségek borították, és bár azok kiterjedése a későbbi megtelepedések hatására csökkent, sőt modern korunkban az erdőirtások meglehetősen tragikus méretűvé váltak, még így is jelentős az erdők, főleg a bükkösök és valamivel kisebb mértékben a fenyvesek, főleg lucfenyők kiterjedése, de szép borókások is sokféle megfigyelhetők. Az erdőhatár felett havasi törpecserjések, havasi gyepek, sziklagyepek és – már többnyire emberi tevékenység hatására – kiterjedt havasi legelők sorakoznak. A mélyedésekben sokféle lápok találhatóak, gyakori köztük a tőzegmohaláp. A közép- és magashegységi növényzet összességében gazdagnak nevezhető, a térségben több ezer növényfajt, köztük számos endemikus fajt tartanak számon. Tájhasznosítás szempontjából fontos, hogy a terület gazdag erdei gyümölcsökben (málna, csipkebogyó, szamóca, mogyoró), ehető gombákban és gyógynövényekben, utóbbiaknak vagy 300 fajtát ismerik. Alacsonyabb térszíneken, főleg D-en szép ártéri erdők maradtak fenn. A talajok viszont nem a legjobb minőségűek, többnyire savanyú, gyakran podzolos barna erdőtalaj és podzoltalaj jellemző.

Az állatvilágot az erdőkben élő fajok – köztük 80 őshonos emlősfaj – uralják. Jellegzetes fajok a dám- és jávorszarvas, barnamedve, vaddisznó, farkas, róka, hiúz, vadmacska, borz, görény és menyét, a madarak közül a háromujjú harkály, erdei szalonka, fenyőszajkó, fehércsőrű rigó, törpebagoly, siketfajd és kövi seregély. A folyók halakban – pisztráng, máma, ponty, orsóhal, pénzes pér – gazdagok (*Izsák T. 2007b*). Az erdők egy része fontos vadászterület.

Ruténföld és az egész Északkeleti-Felföld természeti értékekben és természeti szépségekben rendkívül gazdag, ezért területén számos, különböző védettségi kategóriába tartozó természetvédelmi terület található. A híresebbek közé tartozik a Talabor forrásvidékén 998 m magasán fekvő, mintegy 10 000 évvel ezelőtti földcsuszamlás során kialakult Szinevéri-tó körül kialakított Szinevéri Tájvédelmi Körzet, amelyben szinte érintetlen hegyi erdők találhatóak. A Fehér-Tisza forrásvidékén létrehozott Csornohorai Természetvédelmi Területet a magashegyi rétek növénytakarójának, többek között az áfonyáknak és a havasszépéknak (rododendronoknak) a védelmére szolgál. A Szvidoveci Természetvédelmi Terület is elsősorban növénytakarójáról híres, azonban több mint 400 virágos növényfaja közül 38 veszélyeztetett. Jelentős a Hoverlán található ősfenyves is. Az Ugolyka–széleslonkai Természetvédelmi Terület több mint 1500 egyedből álló tiszafásáról és ősbükköséről ismert. Alacsonyabb térszínen említésre méltó a Nagyszőlős melletti vulkáni Fekete-hegy reliktum

sztyeppi növényzete. A legnagyobb jelentőségű azonban az 1993-ban alapított, 57 900 ha területű Kárpáti Bioszféra Rezervátum (*Voloscsuk M. 2018*), amelynek csaknem az egész területét erdők borítják. Mozaikos jellegű, 8 különálló terület alkotja, bennük őrződött meg leginkább az eredeti kárpáti ökoszisztéma. 82%-át erdő alkotja, 14%-át pedig szubalpesi, alpesi és erdei rétek. Európa legnagyobb területű bükköseiről és a maradvány (reliktum) fafajairól (bogyós tiszafa, nagylevelű hárs, közönséges és európai lucfenyő) híres. Egy síkvidéki élőhely is tartozik hozzá, a Nárciszok völgye Huszt város közelében. A rezervátumot többször is (1997, 2002, 2007 és 2012) az Európa Tanács oklevelével tüntették ki. Egy – részben – másik jelentős kiterjedésű, mozaikosan elhelyezkedő élőhely A Kárpátok és más európai régiók ősbükkösei nevet viselő, 1968-ban alapított, de többször bővített, több országra is kiterjedő világörökségi helyszín (amelynek néhány, fentebb már említett védett terület is része).

2. ábra: Ruténföld történeti tájtípusai (szerk. Csüllög G. – Frisnyák S.).

Az 1-9. jelek magyarázatát lásd a szövegben.

A TERMÉSZETI ADOTTSÁGOK ALAPJÁN KIJELELHETŐ TÖRTÉNETI TÁJTÍPUSOK

Mint az eddigiekből látható volt, az Északkeleti-Felföld és annak részeként a Ruténföld változatos természeti adottságokkal rendelkezik. Tájhasznosítás szempontjából legfontosabb tényezők a tengerszint feletti magasság, az erős domborzati és vízrajzi tagoltság, a sűrű vízhálózat, a hegységkeret és az alföldi

síkság, illetve a síkságon belül az ártér és ármentes területek érintkezési peremének közelsége. Utóbbit illetően előnyt jelentenek az ármentes síkságra (tehát lényegében az Alföldre) nyíló széles völgykapuk, de fontos szerepet játszanak a vonulatok közötti kismedencéket összekötő keskenyebb völgykapuk is. Ezek az érintkezési peremeken összpontosulnak a települések és meghatározó a tájhasználat.

A fenti tényezőkön túl az éghajlatot és az alapvetően az éghajlat által meghatározott növényzetet is figyelembe véve az Északkeleti-Felföldön az alábbi, a tájhasználatot is meghatározó történeti tájtipusok különíthetők el. (*Frisnyák S. et al. 2021; 2. ábra*).

(1) Magashegységek (a Róna-havas, Borzsa-havas, Kraszna-havas, a Szvidovec, a Csornahora és a Máramarosi-havasok) erdőhatár fölé emelkedő részei, a foltszerűen megjelenő mező- és sziklahavasok, amelyeket a középkor elejétől nagyobbrészt a transzhumáló vlach pásztorok évszakos legeltetéssel hasznosítottak.

(2) Az 1000 m-től a felső erdőhatárig, a havasokig terjedő magashegységi övezet, amely a pontszerű – erdőgazdasággal, hegyi pásztorkodással és a völgyekben folytatott takarmánytermesztéssel történő – táji beavatkozások ellenére a 18 századig döntően természetes állapotú terület volt.

(3) Az átlagosan 800–900 m átlagmagasságú, erősen tagolt középhegységekben (Vihorlát, Szinyák, Borló-Gyil, Avas, Kőhát stb.) a kultúrtáj-formálódás gyenge fokozata, a szórványos tájhasználat alakult ki. Az erdőgazdálkodás, a földművelés, továbbá a sóbányászat (Aknaszlatina, Aknasuhatag, Rónaszék stb.), a fa- és fűrészipar jelentette a népesség legfontosabb jövedelemforrását.

(4) A hegységközi kismedencéket, interkollin völgyeket és a kiemelt helyzetű völgymedencéket: a belső vulkáni és a külső flis övezet közötti, átlagosan 200–400 m-es magasságban elhelyezkedő Perecsenyi-medence, a Turja völgymedencéje, a Szolyvai-, az Ilosvai- és a Herincsei-medence képezi az ún. Kárpáti-völgyiséget (Krajnyák), amelyhez délkeletről a Máramarosi-medence csatlakozik. A másik medencesor a flis övezet szinklinálisa, a Verhovina-folyosó, amely Ökörmezőtől az Uzsoki-hágóig terjed, 10–15 km szélességben és 500–900 m magasságban. A medencéket a középkor elején foltokban megjelenő tájhasználat jellemezte, elsősorban vegyes (polikultúras) gazdálkodás állattenyésztéssel és kisebb mértékű földműveléssel, a Verhovina területén pedig a pásztorkodás és az erdőgazdálkodás volt uralkodó.

(5) A hegységközi teraszos folyóvölgyek (az Ung, Latorca, Borsava, Nagy-ág, Talabor, Tarac stb. völgyei), amelyek a belső vulkáni hegységövezetet tagolják, az emberi tevékenység eredményeként részleges kultúrtájává alakultak, átmeneti gazdálkodással és a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel.

(6) A hegységperemi és a hegységek közötti – kis kiterjedésű – dombsági tájak szélesebb völgyeket és az alföldi völgykapukat a középkorban elsősorban az ide

koncentrálódó településhálózat és átmeneti jellegű tájhasználat jellemezte. A térség településeit vizsgálva megállapítható, hogy a 15. század végén azok több mint 80%-a 400 m-nél alacsonyabb szinten helyezkedett el, a magasabb tájrészekben – az energikusabb pontokat leszámítva – többnyire csak szórványtelepülések létesültek.

A fenti (1) – (6) típusokat illetően megállapítható, hogy a hegyvidékhez köthető tájakon a 17. század végéig kevés változás történt a középkorban kialakult tájhasználatban. A 18. században azonban az erdős hegyvidéki tájegységek gazdálkodási tere egyre jobban kiterjedt, a hagyományos pásztorkodás mellett az erdőgazdaság és a sóbányászat is jelentős mértékben megnövekedett. A 18. század közepétől az 1850-es évekig terjedően nemcsak a térségben, hanem a kárpáti hegységkeret és a medenceválasztó hegységek területének egészén is jelentős erdőirtás történt. Az intenzív fakitermelés olyan tájegységreszeken történt, ahonnan a farönköket úsztatással lehetett elszállítani a gyűjtőközpontokba (kikötőkbe), majd tutajokká formálva az alföldi tájakra (a szállítás a vasúthálózat kiépítése előtt kb. 90%-ban tutajokkal történt). A fa szállítása összekapcsolódott a só szállításával is. A Máramarosi-medencében koncentrálódó sóbányászat már az Árpád-kor végén megkezdődött, az 1700-as évektől kezdődően pedig a térség az ország egyik legfontosabb sóvidéke lett, majd a kitermelés több évtizedes átmeneti csökkenését követően a 19. század közepére ismét meghatározó jelentőségűvé vált, országosan az első helyre került.

(7) Az alföldperemi ármentes síkságok, a hegységövezetből érkező folyók és patakok hordalékkúpjainak felszínein már a középkorban fejlett, komplex tájhasználat alakult ki: szántó- és kertgazdálkodással, helyenként a hegyláb-felszínekre kiterjedő szőlő- és gyümölcsstermesztéssel (Ungvár, Szerednye és Beregszász térsége), állattenyésztéssel, a mezővárosok és a központihely-hálózat kereskedelmi, ipari és egyéb tevékenységeivel.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy bár a 16-17. században a Felső-Tisza-vidéki síkság nem került török megszállás alá, de a 17. század egy részében és a 18. század elején Habsburg-Magyarország és Erdély között - mint ütközőövezet (pufferzóna) - gyakran vált hadszínterré, kevésbé tudta biztosítani a térség élelmiszer-, főleg gabonaszükségeit, így behozatalra is kényszerült. A hadműveletek által okozott népesség- és településpusztulás következtében a 18. század első felére gazdasági perifériává vált. 1720-ra a régióalkotó négy megye népessége nagymértékben lecsökkent, mintegy 8000–9000 főre. A 18. század második harmadában megindult a gazdasági élet újrászerveződése és felgyorsult a migráció, elsősorban a ruszinok és keletebbre a románok kolonizációja, kisebb mértékben a német és szlovák erdei iparosok betelepülése. Az 1784–1787-es összeírás szerint a népesség száma meghaladta a 230 000 főt, a letelepedés azonban döntő mértékben továbbra is az ősi telepítő vonalak mentén zajlott le. Fontos változás volt azonban, hogy a korábban az alföldperemi részen

koncentrálódó magyar népesség egy része a török megszállás alatt elpusztult alföldi településekre vándorolt, és helyükre ruszinok települtek.

(8) Az időszakosan elöntött magas ártereket is döntően természetközeli állapot jellemezte, ahol a jellegadó halászat, vadászat és a legeltető állattenyésztés mellett a megtelepedésre alkalmas árvízmentes térszíneken, a folyóhátakon és a homokszigeteken (gorondokon) a jellegzetes ártérhasznosítási tevékenységek (halászat, nádlás, vadászat, legeltető állattenyésztés, erdőélés, gyümölcsstermesztés stb.) mellett néhol kisebb mértékben a szántóföldi gazdálkodást is megjelent.

(9) Az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterek (lápok és mocsarak, pl. Szernye-mocsár) természeti erőforrásait az ártérperemi települések – jelentős környezetátalakítást nem igénylő módon – hasznosították, így a táj döntően természetközeli állapotában maradt a lecsapolásukig.

Az ártereken (8 és 9) a tájhasználat kérdését a mai napig meghatározza, hogy a 18-19. századi folyószabályozási, ármentesítési, láp- és mocsárlecsapolási munkálatok eredményeként megváltozott a tájhasználat, a mentesített ártér-övezetbe behatolt a szántóföldi kultúra. A változások alapvetően átalakították a térség vízrajzát és jelentősen lecsökkentették az árterek területét, sok esetben pedig a folyók jellegét is megváltoztatták. Megszűnt az ártér és az ármentes térszín különbsége, mindenütt a szántógazdálkodás vált uralkodóvá.

IRODALOM

- BERGHAUER S. – SASS E. – TARPAI J. – TÓTH A. (2020): A helyi termékekben rejlő turisztikai erőforrások Kárpátalján. – Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 5. 3. pp. 57–73.
- BONKÁLÓ S. (1939): A rutének. – Franklin-Társulat, Budapest. 184 p. (Újabb kiadás: <https://mek.oszk.hu/14400/14469/14469.pdf>)
- BOTLIK J. (2001A, B): Volt egyszer egy Szernye-mocsár 1-2. – Honismeret 29. 5. pp. 67–76. és 29. 6. pp. 76–85.
- BULLA B. (1940): A Nagyág, a Talabor és a Tisza teraszai. – Földrajzi Közlemények 68. 4. pp. 270–300.
- BULLA B. (1941): A Máramarosi Kárpátok periglaciális jelenségeiről. – Földtani Közlöny 71. 7–12. pp. 194–205.
- CHOLNOKY J. é.n.: Az Északkeleti-felvidék felszíne és élete. – In: Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza. A Föld és élete 6. Franklin Társulat. pp. 404–416.
- CHOLNOKY J. (1939): Az Északkeleti-felvidék. – Turisták Lapja 51. 4. pp. 165–174.
- FEDINEC CS. (2018): Gens fidelissima? A ruszin-kérdés Trianontól máig. – In: SURJÁN L. (SZERK.): Együtt az úton. Ruszinok és magyarok. Croatica, Nyíregyháza. pp. 51–66.

- FEDINEC CS. – CSERNICKÓ I. (SZERK.) 2019: „Ruszin voltam, vagyok, leszek...”. Népismereti olvasókönyv. – Charta XXI Egyesület – Gondolat Kiadó, Bp. 315 p.
- FONT M. (2001): Az Árpádok országa és az „Orosz kapun” túli szomszédja. – Tiszatáj 55. 11. pp. 71–78.
- FONT M. – VARGA B. (2006): Ukrajna története. – Bölcsész Konzorcium, Szeged. 216 p.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): Ruténföld történeti tájhasználat (környezettörténeti vázlat, 895–1920). – Történeti Földrajzi Közlemények 9. 4. pp. 39–56.
- FRISNYÁK S. – GÁL A. – HORVÁTH G. (SZERK.) 2009: A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. – Nyíregyháza–Szerencs, 446 p.
- GÁBRIS GY. (2016): A Tisza–Szamos hordalékkúpja. – In: Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai. Nyíregyháza. pp. 213–222.
- GÖNCZY S. (2014): A Szinyák-hegység (Kárpátalja) miocén vulkanizmusa, földtani és vulkanológiai környezete. – Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen. 125 + 34 p.
- GÖNCZY S. (2022): Északkeleti-Kárpátok. – In: Molnár J. – Papp G. (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Természet, társadalom, gazdaság, néprajz. Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász. pp. 31–34., 48–51.
- HODINKA A. (1910): A munkácsi görög-katholikus püspökség története. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 856 p.
- HAJDÚ-MOHAROS J. (2002): Az Északkeleti-Kárpátok. – In: Karátson D. (szerk.): Magyarország földje. Pannon Enciklopédia. Magyar Könyvklub, Budapest. pp. 405–407.
- HATTINGER-KLEBASKÓ G. (1996): A ruszinok. – In: Eperjessy E. (szerk.): Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából 1. Mikszáth Kiadó. pp. 167–175.
- HATTINGER KLEBASKÓ G. (1998): Magyarországi ruszinok. – Körtánc Füzetek. Körtánc Alapítvány. 20 p.
- IZSÁK T. (2007A): A Beregszászi járás. – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Beregszász. 52 p.
- IZSÁK T. (2007B): Ukrajna természeti földrajza. – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – PoliPrint, Ungvár. 216 p.
- KACSINKÓ ADRIÁN G. (2011): A csereháti ruszinok nyomában. – Kisebbségkutatás 20. 2. pp. 236–263.
- KACSINKÓ ADRIÁN G. (2012): A ruszin nép nevééről és nemzeti hovatartozásáról. – Barátság 19. 2. pp. 7108–7109.
- KÉZ A. (1940): A Felső-Tisza és a Tarac teraszai. – Földrajzi Közlemények 68. 3. pp. 158–185.

- KOCSIS K. (főszerk.) 2018: Magyarország Nemzeti Atlasza – Természeti környezet. – Magyar Tudományos Akadémia Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest. 187 p.
- LÁNG S. (1942): A Huszti kapu és a Királyházai öböl terraszmorfológiája. – Földrajzi Közlemények 70. 4. pp. 169–193.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. – Akadémiai Kiadó. Bp. 610 p.
- MENDÖL T. (1939): A hármashatár vidékének tájrajza. – In: Fábrián Sándor (szerk.): Magyar városok és vármegyék monográfiája 28. Szatmár, Ugocsa és Bereg K. E. E. vármegyék 1924–1938. Budapest. pp. 14–33.
- MÓGA J. – GÖNCZY S. – BERGHAUER S. – MÓGA K. (2019): Erőforrás vagy veszélyforrás? Az aknaszlatinai (Solotvyno) sóbányák múltja, jelene és jövője. – GeoMetodika 3. 2. pp. 5–19.
- NEMERKÉNYI A.–MÓGA J. (2007): Kárpátok és a Kárpát-medence. – In: Gábris Gy. (szerk.): Európa regionális földrajza. Természetföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 140–173.
- PINCZÉS Z. (1999): Kárpátalja gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. – In: Boros L. (szerk.): Kárpátalja. Észak- és kelet-magyarországi földrajzi évkönyv 6. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 11–35.
- POPOVICS TIBOR M. (1998): Adatok a ruszin etnonim értelmezéséhez. – In: Eperjessy E. (szerk.): Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. 2.. Mikszáth Kiadó, Bp. pp. 175–189.
- S. BENEDEK A. (2003): A gens fidelissima: a ruszinok. – Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 78 p.
- SOMOGYI S. (1999): Az Északkeleti-Kárpátok vízrajza. – In: Boros L. (szerk.): Kárpátalja. Észak- és kelet-magyarországi földrajzi évkönyv 6. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 47–55.
- SZAKÁCS S. – KARÁTSON D. (2002): A belső-kárpáti mészkáli vulkánosság. – In: Karátson Dávid (szerk.): Magyarország földje. Pannon Enciklopédia. – Magyar Könyvklub, Budapest. pp. 73–77.
- SZÉKELY A. (1968): Európa koszorúja: a Kárpátok. – In: Marosi S.–Sárfalvi B. (szerk.): Európa I. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 260–278.
- SZEPESHÁZY K. (1975): Az Északkeleti-Kárpátok földtani felépítésének és a kárpáti térségben való nagyszerkezeti helyzetének vázlata. – Általános Földtani Szemle 8. pp. 25–59.
- VOLOSCSUK M. (2018): Kárpáti Bioszféra Rezervátum. Története, nemzetközi elismerések, területi struktúrája, természeti és kulturális értékek, védelem. – Limes. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve 5. pp. 41–45.

AZ ÉSZAKKELETI- ÉS KELETI-KÁRPÁTOK VÖLGYI TELEPÜLÉSEINEK 18-19. SZÁZADI TÁJHASZNÁLATI MODELLJE

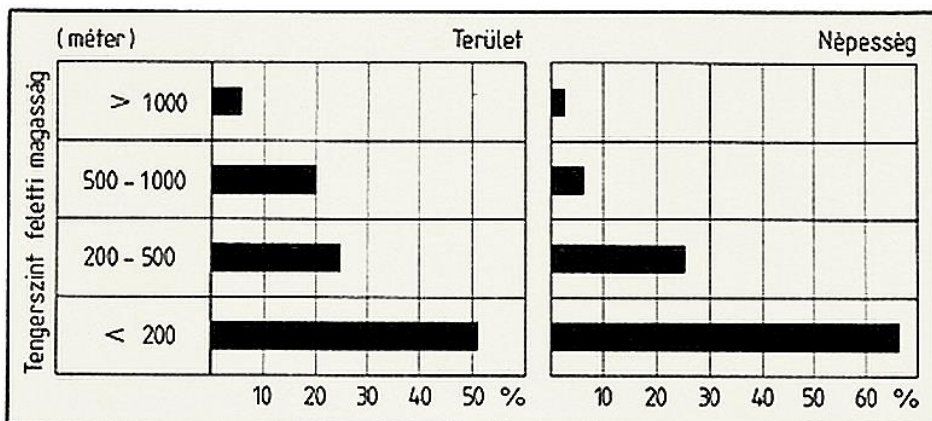
FRISNYÁK SÁNDOR

A Kárpát-medence föld- és néprajzáról megjelent művek nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak a magashegységi övezetben kialakult szórvány-települések tájhasználatával, történeti határszerkezetével. Kivételt képez Ilyés Zoltán (1968-2015) kultúrgeográfus Gyimes tradicionális tájhasználatáról írt doktori (PhD) értekezése, amely a megújuló magyar történeti földrajz kiemelkedő alkotása (Ilyés 2007). Ilyés Zoltán a Tatros folyó felső völgyszakaszát benépesítő csángók antropogén tájformáló, kultúrtájteremtő tevékenységét, gazdálkodását és településmódját rekonstruálta, teljes folyamatként, a 18. századtól a 20. század végéig. A Tatros-völgyet és tágabb környezetét magam is bejártam, először Faragó József (1922-2004) folklór tudós, majd később Vofkori László (1944-2008) geográfus-földrajzíró kíséretében. Helyszíni megfigyeléseim és feljegyzéseim (vázlatrajzok) akkor váltak számomra érdekessé, amikor felkérést kaptam Ilyés Zoltán doktori értekezésének opponálására. Ilyés Zoltán leírásai, adatközlései és a korábbi terepbejárásaim alapján készítettem egy vázlatrajzot a Gyimes völgy településeinek – az agroökológiai feltételekhez racionálisan alkalmazkodó – tájhasználatáról, melyet az előadásomban az Északkeleti- és Keleti-Kárpátok magasán fekvő településeinek tájhasználati modelljeként szeretnék bemutatni és elfogadtatni.

A történeti tájhasználat 18-19. századra koncentrálnó modellje a Kárpáti-hegységkeret, elsősorban az északkeleti és keleti *havas övezet völgyi településeinek térszerkezetét* jeleníti meg, mellőzve az alacsonyabb térszínnek, a teraszos harántvölgyek és völgymedencék átmeneti jellegű gazdálkodását és határszerkezeti jellegzetességeit. A modell a Máramarosi-havasoktól a Gyergyói- és a Csiki-havasokig terjedő magashegységekre, "az emberföldrajzi életszegénység sávjára" tekinthető érvényesnek (Fodor 1924, Prinz-Teleki é.n.).

A kulturális ökológia értelmezése szerint az azonos környezeti feltételek hasonló alkalmazkodási formákat eredményeznek. A Kárpát-régió tájegységeire, tájegységreszeire kiterjedő régi terepbejárásaim alapján azt kell megállapítanom, hogy a havasi övezetbe tartozó völgyi települések tájhasználatában (környezetgazdálkodásában) az azonosnak látszó agroökológiai feltételek és tájrajzi hasonlóságok mellett, a kisebb-nagyobb különbségek is megjelennek. A Kárpát-medence mezőgazdasági termelésének orografikus határa – a földrajzi szélesség, a lejtő iránya, hajlásszöge és egyéb geotényezők függ-vényeként – változó. A földművelés a medencerendszert övező déli-délkeleti

magashegységeiben 1100 méterig (a gabonatermelés 900 méterig) lehetséges, de nem jellemző. Északon, a Kárpát-régió hegységközi kismedencéiben a magassági határ már csak 600 méter. A magasság növekedésével az agrártermelés jelentősége és népességeltartó képessége fokozatosan csökken. S e térbeli jelenség a következő adatokkal is igazolható. A Kárpát-medence (325 000 km²) több mint felét (=51%) a 200 méternél alacsonyabb síksági tájtypusok foglalják el. A medence belsejéből a hegységkeret felé a térszín fokozatosan emelkedik: az alföldi tájakat övező, 200-500 méteres dombságok 24 %-kal, az 500 m-től 1000 m-ig terjedő közphegységek 20%-kal, az 1000 m-nél magasabb hegységek 5 %-kal részesednek a Kárpát-medence területéből. A 19. század vége felé és a 20. század elején a történelmi Magyarország lakosságának 92,3%-a síksági és dombsági területeken, 7,6%-a a közphegységekben, 0,1%-a az 1000 méternél magasabb régiókban élt (Fodor 1924). A Kárpát-medence népességének magassági szintek szerinti elhelyezkedése (1. ábra) a 20. századi geopolitikai változások és makrogazdasági folyamatok hatásaként módosult, a közép- és magashegységi népességszám mindenütt jelentősen csökkent.

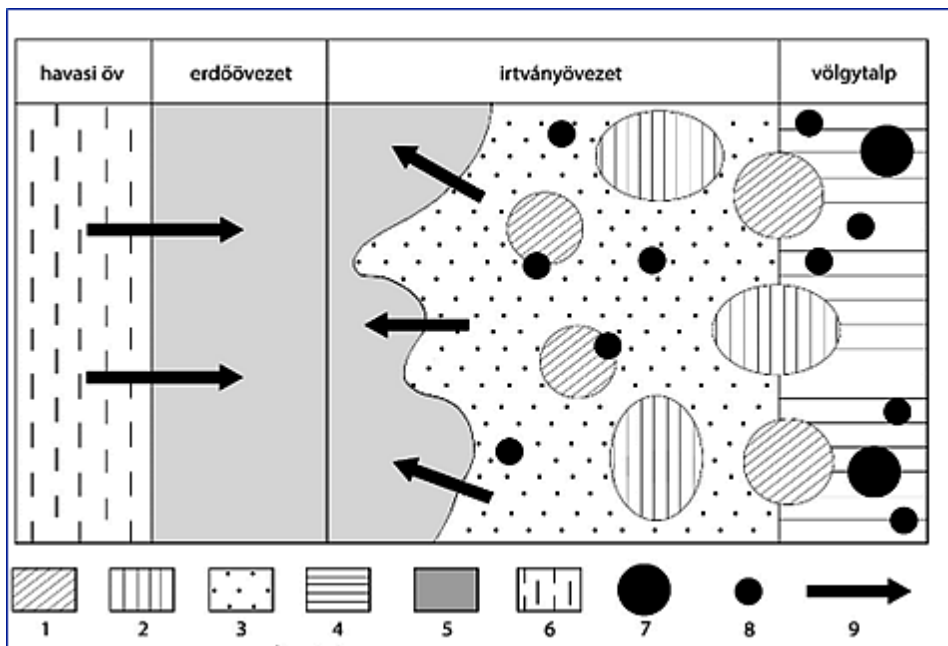

1. ábra: A Kárpát-medence lakóinak megtelepülése magassági szintek szerint a 19. század végén és a 20. század elején (saját szerkesztés)

A havas hegységek völgyi településeinek agrárnépessége a tájfeldrajzi művekben leírtak szerint a 18-19. században *erdőgazdálkodással, magashegyi és havasi pásztorkodással, alárendelten földműveléssel* foglalkozott. A Kárpátokban az erdő magassági határa az északnyugati hegyvonulatokban 1500-1600 m, az északkeleti és keleti részekben 1600-1700 m, délen 1800 m (Bulla-Mendöl, 1947). Az erdőhatár fölé emelkedő tájrészek a nyári legeltetésre alkalmas mező-havasok (havasi gyeprétek) és a kisebb kiterjedésű, gazdasági hasznosításra alkalmatlan sziklahavasok.

A keskeny (200-300 m széles) völgytalp az emberi megtelepülés elsődleges térszíne, melynek gazdasági hasznosítása (a mélyvonalát képező vizes földek, ártéri gyepek miatt) korlátozott és alacsony hatékonyságú. A gazdasági tevékenység a völgyfenék és hegyoldalak irtásföldjein, a még napjainkban is természetközeli fenyőerdő-övben és a havasi réteken történik, – összességében alacsony értéktermeléssel. Az 1909. évi adat felvételezés szerint a Gyimes falvaiban az egy katasztrális holdra jutó tisztajövedelem nem éri el az egy koronát, az országos átlag (=6 korona 48 fillér) 15-16%-át (Ilyés 2007).

A magashegységek lakóinak két alaptevékenysége (az erdőgazdálkodás és pásztorkodás), és a kiegészítő-jellegű magashegységi szántóföldi gazdálkodás, a földrajzi modellen négy övezetben jelenik meg (2. ábra).

2. ábra: Az Északkeleti- és Keleti-Kárpátok völgyi településeinek 18-19. századi tájhasználati modellje (saját szerkesztés).

Jelmagyarázat: 1= szántóföld, 2= rét, 3= legelő, 4= rét és legelő, ártéri ligeterdő maradványokkal, 5= erdőövezet irtványfolyosókkal és -szigetekkel, 6= havasi legelő (mezőhavas), 7= falubelsőség (településközpont), 8= állandóan lakott hegyi tanyák a völgytalpon, és nyári szállások (kalibák és esztenák) a legelőövezetben, 9= az erdőirtás irányai

A tevékenységi rendszer szerkezetformáló tengelyét, s egyben az első övezetet a folyóvölgy képezi, melyet a mellékvölgyek (patakvölgyek) tagolnak. Az első övezetben találjuk a falubelsőségeket (központokat) és a település szórványokat, az állandóan lakott hegyitanyákat. A lakó- és gazdasági épületekhez kapcsolódnak a veteményes kertek, és a következő övezetbe tartozó, alacsony teraszfelszínekre is átterjedő keskeny szántóparcellák. A településközi térben az ártéri ligeterdő maradványok és legelőföldek is beépültek a parasztgazdaságok idő- és térbeli rendszerébe.

A völgyet határoló hegységek lejtőit és tetőrégióit eltérő módon, pl. a völgy egyik, vagy mindkét oldalán, a modell szerinti övezetek szerint használják. Ha az irtványövezet csak az egyik oldalon alakult ki, a másikon megmaradt a felszín erdőborítottsága, amely azonban szervesen beépül a völgyi települések gazdálkodásába.

Az emelkedő térszínen, a völgylejtők alsó peremétől az erdőrégióig egy irtványövezet alakult ki, amelynek túlnyomó részét a legelők, kisebb erdőfoltok és fás legelők borítják. Az irtványsávban szigetszerűen formálódnak – többnyire a völgytalpról átnyúló – szántóföldek és kaszálórétek. A magasabb lejtőszakaszokon a nyári félévben lakott pásztorszállások (kalibák és esztenák) környezetében is folytattak – kiegészítő jellegű – magashegységi szántógazdálkodást, ahol árpat, zabot, burgonyát és zöldséget termeltek. A szántóföldek általában 2-3 %-kal (helyenként még kisebb mértékben) részesednek a települések földalapjából. A fent említett eszténa olyan – a nyári félévben lakott – juhászszállás, ahol a juhtej feldolgozásával, a sajtok készítésével foglalkoztak (*Paládi-Kovács* 1993, 2001).

Az erdőövezetben irtásfolyosókat és -szigeteket alakítottak ki, amelyek organikusan beépültek a völgyi falvak gazdasági térszerkezetébe, ahogy a havasi öv gyepföldjei is. A havasi legelők a falubelsőségtől távol, nem ritkán 20-25 km távolságban érhetőek el. A fenyőerdő övezet az elmúlt századokban keskenyebbé vált: irtása – a rét- és legelőgazdálkodás térnövelése céljából – két irányból, a legelő- és a havasi öv felől történt.

A havasi öv természetes takarmánybázisát a völgyi település állattartó gazdaságain kívül a Moldvában és a Havasalföldön élő népek is hasznosították, a kétlegelő, transzhumán pásztorkodással (*Paládi-Kovács* 1993).

A felsorolt terület- (természeti erőforrás-) használat mellett meg kell említenünk az önellátás szempontjából jelentős vadászatot és halászatot, továbbá a folyók és patakok kinetikai energiájának hasznosítását is (fűrészmalmok).

A havasi öv völgyi településeinek tájrajzát, történeti tájhasználatát tudományközi együttműködéssel, az etnográfusok és geográfusok közös munkájával lehetne/kellene rekonstruálni. Remélem, hogy az előadásomban megjelenített földrajzi modell alapja lehet a további feltáró munkáknak.

1. kép: Irtványterület a Tatros-völgy felső szakaszán

2. kép: Magashegyi szántóföldek a völgytalpon és a völglejtő alsó szakaszán

3. kép: *Alhavasi legelő a Csíki-havasokban (a szerző felvételei)*

IRODALOM

- BELUSZKY P. (2005, 2008): Magyarország történeti földrajza I-II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 462, 436 p.
- BOROS L. (szerk.) (1999): Kárpátalja. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6. Nyíregyháza, 250 p.
- BOROS L. (szerk.) (2000): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza, 404 p.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 611 p.
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében. In: *Kocsis Károly* főszerk. Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, Budapest, pp. 112-113, 115.
- DÖVÉNYI Z. (főszerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1351 p.
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. Franklin Társulat, Budapest, 237 p.

- FODOR Ferenc – TELEKI Pál – CHOLNOKY Jenő (1928): Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest * FRISNYÁK Sándor 1990 Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, 219 p.
- FRISNYÁK Sándor (1998): Opponensi vélemény Ilyés Zoltán "A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése a Gyimesben" c. doktori (PhD) értekezéséről. Debreceni Egyetem Földrajztudományi Intézete.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): Az Északkeleti-Felföld (Ruténföld) történeti tájhasználat. Környezettörténeti vázlat, 895-1920. In: Demeter G. – Kern Z. – Pinke Z. – F. Romhányi B. – Vadas A. – Bíró L. (szerk.). Környezettörténet 3. Környezettörténeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 261-274 p.
- FRISNYÁK Zs. (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 346 p.
- FRISNYÁK Zs. (2022): Közlekedéstörténeti tanulmányok. A Történeti Földrajzi Közlemények Különszáma, Nyíregyháza, 211 p.
- GYŐRI R. – HAJDÚ Z. (szerk.) (2006): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 450 p.
- ILYÉS Z. (2007): A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben. Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék, Eger, 191 p.
- KOLOSSVÁRY Sz.-né (szerk.) (1975): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon (Tanulmányok). Akadémiai Kiadó, Budapest, 555 p.
- MENDŐL T. (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 567 p.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1993 A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóközpont, Budapest, 452 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.) (2011): Magyar Néprajz I. 1. – Táj, nép, történelem. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1079 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.) (2001): Magyar Néprajz II. – Gazdálkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1170 p.
- PINCZÉS Z. (2000): Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Boros L.(szerk.) Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 9-85.
- PRINZ Gy. – TELEKI P. (1937): Magyar földrajz, Második rész. A magyar munka földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest, 442 p.
- RÁCZ L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 261 p.

- TAMÁS E. – KÓKAI S. (szerk.) (2019): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza-Sárospatak, 379 p.
- VIGA GY. (2007): Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen, 264 p.
- VIGA GY. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 238 p.
- VOFKORI L. (1994): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 277 p.

KÁRPÁTALJA TELEPÜLÉS- ÉS NÉPISÉGTÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA (896-1818)

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A mai Kárpátalja négy történelmi vármegye, a hajdani Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros mintegy 17.800 km²-es területének nagyobb részét foglalja magában. Lényegesen kisebb a négy megye 20. század elején mért együttes területénél, mivel Ung szobranci járása Szlovákiához, Ugocsa és Máramaros déli széle Romániához, Bereg megye tiszaháti síkságának egy darabja pedig Magyarországhoz tartozik (1. ábra).

Az 1920-ban Csehszlovákiához csatolt Podkarpatszka Rusz (Ruszinszkó) területe megközelítőleg 13.000 km² volt. Felszínét tekintve a nagytérség meghatározó részét az Északkeleti-Kárpátok (Erdős Kárpátok) közép- és magashegységei, s a hegyvidéket tagoló folyóvölgyek alkotják. A hegyvidék pereméig nyúló, a Nagyalföldre tartozó síkság a régió területének alig 20 %-át teszi ki.¹

A honfoglaló magyarok – mint azt régészeti leletek is bizonyítják – a 9. század végén tartósan megtelepedtek a vidéken. Kezdetben a stratégiai fontos pontokat, főként a hágókhoz vezető utakat vették birtokukba és a mocsarak között kiemelkedő hátakat. A mai Tiszacsoma, Beregszász, Munkács, Szolyva, Alsóverecke ezen pontok közé tartozott. Az erdős, mocsaras tájakat csak később szállták meg (2. ábra). A 10-11. században a Kárpátok erdőségei az ország védelmét szolgáló *gyepű* övezetéhez tartoztak. Az 1085. évi besenyő betörést, majd az 1091. évi kun betörést Szent László győztes hadjáratai megtorolták, Könyves Kálmán pedig már Halics ellen is sikeres hadjáratot vezetett. Az Árpád-házi királyok expanziós törekvései, dinasztikus kapcsolatai és a „*rex Galiciae*” címért való vetélkedése a lengyel királyokkal már egy másik történet (*Font M.* 2022. pp. 368-378).

A régiót keletről övező hegyléc korai megnevezései tanulságosak. Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában *silva Houos~Havas*, egy 1270-es említésben Magnus Alpes, de Kézainál (1283-ban) már *Ruthenorum Alpes*. A vereckei hágót Rogerius 1244-ben „*postam Ruscie*” (Orosz kapu) néven említi. A kievi „oroszlányok” az Erdős Kárpátok hegylécét ezzel szemben 1116-ban és 1292-ben is „Magyar Hegyek”, *горы Угорьския* néven említik.² Nem érdektelen a folyók és a megyék nevének etimológiája sem. Bereg, mint helységnév, majd ispánság,

¹ Frisnyák S. et al. 2021. p. 39-40.

² Györffy Gy. 1987. pp. 519, 524. Az orosz neveket Hodinka Antal (1916) ismert műve nyomán közli.

még később pedig vármegye neve a 'liget' jelentésű magyar főnévből keletkezett. A Borsova folyó- és megyenév, meg a Borzsova helynév a *bors* főnévből, illetve a *Bors* magyar személynévből alakulhatott. Az Ung folyó- és megye nevét többen egy török eredetű *Ung* személynévből származtatják. A Laborc folyó nevének eredete bizonytalan. Némelyek egy bolgár-török személynévre, mások a kelta Laboros 'zúgó, csorgó' melléknévre vezetik vissza. A Latorca folyó nevének eredete tisztázatlan; talán egy preszláv, ősi folyónév, ami szláv közvetítéssel jutott a magyarba.

1. ábra: Történelmi vármegyék a mai Kárpátalja területén.

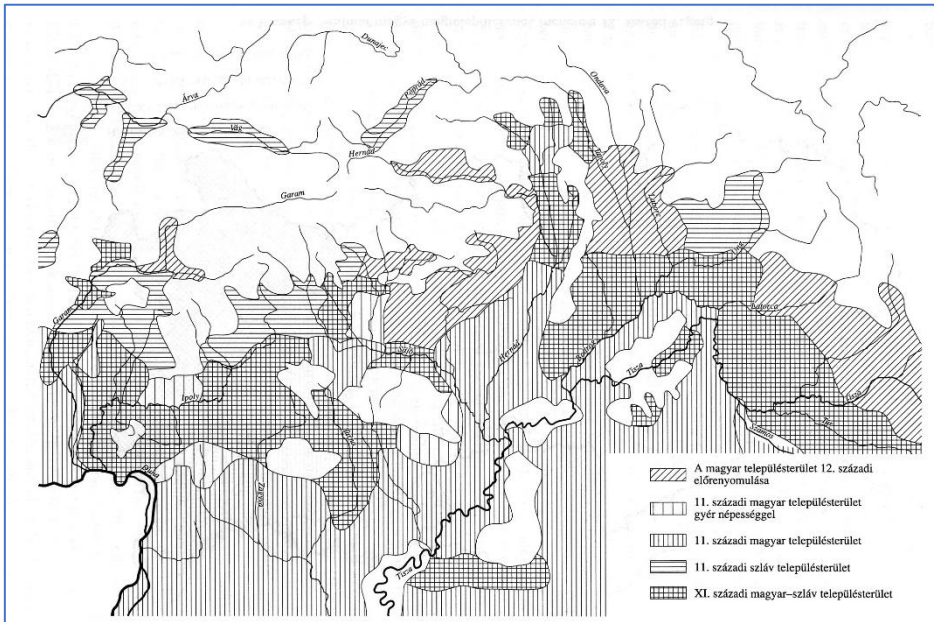
Forrás: Kárpátalja magyar szemmel, 2021. nyomán

Ezek a földrajzi nevek már a 12. században megjelentek az írott forrásokban.³ A régió síksági részén a magyar honfoglalás előtt szláv népesség élt, de nem rutén, hanem többnyire déli szláv nyelven beszélő népség. Erre utal a Túr és a Kraszna folyó, meg az Ecsedi-láp környékének számos szláv eredetű helyneve.⁴ Minden bizonnyal a Szernye-mocsár (Bereg vm.) neve is szláv eredetű. Azonban a ruténeket ezen a vidéken megelőzték a délszláv lakosok. Erre utal Anonymus is a Gesta Hungarorum 12. fejezetében, ahol Salanus (Zalán) bolgár uralkodó ide

³ Kiss L. 1980. pp. 104, 122, 369, 373, 665, 670.

⁴ Kniezsa I. pp. 1943. 38-39.

telepített alattvalóiról szól, akik önként behódoltak Álmos vezérnek. Előadásában a magyarok bevették Hung várát és megölték Laborcot, Salanus vazallusát. Álmos akkor átadta a hatalmát fiának, Árpádnak, aki elfoglalta az egész régiót a Bodrogtól Ugocsáig, benne Borsova várát, Salanus székhelyét is.⁵

2. ábra: A magyar népterület 11-12. századi kiterjeszkedése északon.

Forrás: Magyar néprajz I. 1. 2011. 297. o. nyomán

A térség hegyvidékeinek gazdasági hasznosítása, benépesítése és településeinek kiépítése, területi igazgatásának megszervezése hosszan tartó folyamat volt. Legkorábban Ung és Borsova várát, meg a hozzájuk tartozó királyi vármegyét említik a források. Az 1085. évi besenyő betörésről szólva említi a 14. századi krónika Ung és Borsova várának megyéjét (provincia castrorum Ung et Borsua). E két megye kialakulása a 11. század közepére Szent István és Szent László kora közé tehető.⁶ Ung megye és a központjának számító vár nevét az Ung folyóról kapta. A megye első ispánját először 1238-ban említik írásban. Az ungi főesperesség 1252 óta követhető az archív iratokban. Az Ungvártól a Latorcáig

⁵ Anonymus 1977. pp. 92-93. Rutének csatlakozásáról és beköltözéséről szóló állításának cáfolatához: Hodinka A. 1909. p. 21.

⁶ Kristó Gy. 1988. pp. 415-417. Kialakulásuk kapcsolatban lehetett az úz és besenyő támadásokkal, amelyek 1068 óta sújtották ezt az északkeleti térséget.

tartó síkvidék benépesedése a 13. század derekáig befejeződött. Az 1330-as években már minden negyedik falunak volt plébániája.⁷

Borsova (Borzava) nagy kiterjedésű földvárát a 11. században építették a későbbi Vári (Mezővári) területén, ahol a Borsa folyó a Tiszába ömlik. Nevét feltehetőleg a megye első ispánjáról, Borsról vette. Borsova megye a 13. század utolsó éveiben már aligha létezett, mivel 1299-ben a beregi ispánt és a négy szolgabíró említik. Megyéjének nagyobb része a korábbi erdőispánságból a 13. század vége felé megyévé szervezett Beregbe olvadt. Bereg, mint királyi vármegye 13. század végi határai nagyjából megegyeztek a 19. század eleji határokkal. A 13. század végéig 80 településének neve jelent meg a forrásokban, de legalább 100 helysége és mintegy 3000 lakosa lehetett.⁸ A Munkács központú beregi uradalom a 13. század második felében kétszer is halicsi orosz herceg és magyar felesége kezén volt, de mindkét alkalommal visszakerült a magyar királyi család birtokába (*Györffy 1987. pp 523-524*).

Ugocsa és Máramaros megye később szerveződött, mint Ung és Borsova (Bereg), történetük pedig szorosan összefonódott. Ugocsa eredetileg egy helység neve volt a Nagyszőlőstől délkeletre fekvő Szászfalu környékén. A 12. század közepén feltűnő településnév magyar személynévre vezethető vissza. Máramaros megye az Iza folyó egyik mellékvizéről kapta nevét. A név mindkét tagjában az ókori *mori* ~ *mōri* 'tenger, állóvíz' szó rejlik. A román *Maramureș* 'Máramaros' a magyarból való.⁹ A 10-11. században mindkét megye hatalmas erdőségekkel borított gyepű, királyi vadászterület. Máramaros legkorábbi említése 1199-ben Imre király vadászataival kapcsolatos. 1271-ben a máramarosi erdő gyepűit említi egy királyi oklevél, mely a tiszai halászatot engedélyezte az ugocsai Felsőszász német hospeseinek. Ugocsa benépesítése előbbre tartott. Az 1280-as években Viskan kővárat épített benne a Hontpázmány nemzetség. Azonban III. András 1300-ban - csere fejében - elvette tőlük Visk falut a várával és egy sor ugocsai településsel együtt. Ugyanis a máramarosi hospesek védelme és a királyi vármegye létrehozása várat és számottevő lakosságot kívánt.¹⁰ A legkorábbi máramarosi ispánt 1303-ban említi írott forrás. Kristó Gyula (1988:427) felteszi, hogy Máramarosban nem igazán működött a királyi vármegye, s ott a 14. század végére közvetlenül nemesi vármegye alakult ki.

Ugocsa veszteségeit mutatja, hogy 1331-ben a máramarosi főesperesség nemcsak Visket, de Salánk mezővárost és Ugocsa megye sík vidéken fekvő nagyobbik részét is magához vonta; egyházkormányzati szempontból Máramaroshoz számította. A 14. századtól egyre jobban fellendülő sóbányászat-

⁷ Engel P. 1985; Kristó Gy. 1988. 415-417.

⁸ Györffy Gy. 1987. pp. 520-521, 526-527.

⁹ Kiss L. 1980. pp. 404, 408. 665.

¹⁰ Kristó Gy. 1988. pp. 426-427.

nak köszönhetően jelentősen növekedett Máramarosban a magyar etnikai tér. Legjelentősebb településnek Visk, Huszt, Técső, Máramarossziget és Hosszúmező számított.¹¹ Mindkét vármegye benépesítésében részt vettek a magyarok mellett a soltészek által toborzott német hospesek, majd a vlach jogon telepített rutén és román pásztorok. Telepítésük időrendjét és térségi elhelyezkedését célszerű alaposabban tárgyalni.

NÉMET, RUTÉN ÉS ROMÁN BETELEPÜLŐK A KÖZÉPKORBAN

Az első német (szász) telep a beregi erdők bejáratánál, egy szőlőművelésre alkalmas hegy lábainál jött létre a 11. század végén Lambert herceg kívánságára. A Lampertszászának nevezett falucska telepesei a királyi udvar igényeit elégítették ki.¹² Nagyobb számban a tatárjárás után érkeztek újabb német telepesek. Luprechtháza (Beregszász) IV. Béla telepítése volt 1247-ben. Utódainak telepítései voltak Mark, Marki (ma Márok) 1280-ban, Gut (ma Kisgút, Nagygút) 1465-ben és 1484-ben. Akkoriban keletkeztek Ung megye német falvai is: Alsónémeti és Felsőnémeti 1427-ben, Németvágás 1425-ben. Ugocsában V. István telepítvénye volt Felszász, Szászfalu és Szőlős, a későbbi Nagyszőlős. Ezeket is megelőzte Batár, ahová a 12-13. század fordulóján (1216) flandriai telepesek érkeztek. Máramarosba.¹³ A 14. század elején érkeztek Visk, Huszt, Técső és Hosszúmező német lakosai. Károly Róbert 1329-ben kiváltságokat adományozott az említett városoknak. (Máramaros)Sziget szász, meg magyar telepesei nem tartoztak a kiváltságosak közé. Ugocsában és Beregben azonban a szász telepesek kiváltságaik elvesztése, magánföldesúri hatóság alá kerülése, valamint a környező magyar jobbágyság beáramlása következtében a középkor végére már csaknem teljesen megmagyarosodtak.¹⁴ Nagyszőlősön, Feketeadón, Szászfalun és Királyházán telepesként korábbi magyar lakosok mellé kerültek, ami elősegítette a gyors asszimilációt.¹⁵ A máramarosi szászok származási helye nem ismeretes. Egy feltevés szerint az ugocsai szászok „királyi szóra kiváló és kelet felé húzódo egyik csoportja” települt be a magyarok mellé. Más feltevés szerint a Flandriából érkezett hospesek egy része került egyenesen Máramarosba. Említést érdemel, hogy e városok földrajzi nevei között nem található német

¹¹ Bélay V. 1943. p. 23.

¹² Györffy Gy. 1963. I. p. 523.

¹³ Kaindl, R. F. 1907. II. pp. 171-172.

¹⁴ Szabó I. 1937. pp. 21, 25. Az Avas vidéki hospes falvakról uo. p. 116.

¹⁵ Szabó I. 1941. pp. 73, 75.

eredetű nevek. A középkor végére a máramarosi németek is teljesen beolvadtak a magyar többségbe.¹⁶

A kárpátalji ukránok őslakos voltát, autochtonságát hirdető 19. századi ukrán papok (Andrella, Babilovics, Lucskai, Bazilovics, Dusliskovics) elméletét az írott forrásokra alapozott történetírás megcáfolta. Elsőnek Bidermann bizonyította, hogy Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros lakatlan hegyvidékét a 13. századtól kezdődően telepítették be Galíciából származó pásztorokkal.¹⁷ A rutének az Északkeleti Kárpátok magyar oldalán először Leszna és Csemernye (mindkettő Zemplén vm.) határában jelentek meg 1254-ben.¹⁸ Szabó István (1941. p. 46) felteszi, hogy a rutén nép a 12-13. század fordulója körül kezdett átszivárogni az Erdős Kárpátok hegyvidékére. Kezdetben a magyarokkal szomszédos, hegylábi lombos erdők zónájában telepedett meg, s csak a 14-15. században létesültek havasalji települései. A rutén falu a *kenézlevél*lel kezdődött, s a gyepűrendszer megszűnését követő korszakban szaporodott meg a rutén helységek száma. Legtöbb kenézlevél Bereg megyéből maradt fenn, de 1648 után újabb kenézlevelet már nem adtak ki.¹⁹ Ugocsában 1351-ben említenek először ruténeket, amikor a nádornak előadták, hogy nagyszőlősi és huszti hospesek, meg a rutén vajda fiai magyarok birtokait foglalták el. Beszivárogtak a jóval előbb megtelepült magyar és szász községekbe is.²⁰ A 14-15. században létezett egy *Krajna* néven ismert szabadalmas térség, ami 9 beregi rutén faluból állt. Rutének és románok között más helyeken is voltak kisebb „vajdaságok”. Beregben a 15. században létezett egy 15 falut magában foglaló kerület, melynek kenézzei maguk közül választották meg a rutének vajdáját, akit az alsó fokú bírászkodás joga illetett meg. Jelentősebb ügyeiket azonban a nemesi vármegye tisztségviselői intézték.²¹

Máramarosban a rutének a 14. század közepén jelentek meg először. Előbb a Tisza jobb oldali mellékvízeinek (Tarac, Talabor, Nagyág, Borsava)

¹⁶ Bélay V. 1943. p. 13. Bélay cáfolja a német lovagrend máramarosi megjelenéséről, telepeiről szóló korábbi nézetet, melynek fő forrása Katona István történetíró munkája. Uo. p. 14.

¹⁷ Bidermann, H. I. (1862, 1867). A 20. század elején magyar részről Hodinka A. 1909. szláv részről Petrov, A. 1924. csatlakozott hozzá. Lásd még: Paládi-Kovács A. 1973. p. 331.

¹⁸ Hodinka A. 1923. p. 14. Az Anonymus korában hazánkban élő rutének I. László uralkodása idején vándorolhattak be, s az ország nyugati határán szálltak meg. Hodinka A. 1909. 21. Lásd bővebben: Kristó Gy. 1983. pp. 203, 206.

¹⁹ Bonkáló S. 1940. p. 20. Lásd még: Uő. 1920. Lehoczky Tivadar Bereg megyéből 50 kenézlevelet tett közzé.

²⁰ Szabó I, 1937. pp. 96, 106, 113.. A rutének megjelenése Ugocsában az 1336-1351 közötti évekre tehető.

²¹ Szabó I. 1941. p. 59; Ács Z. 1984. p. 102.

torkolatához közeli völgyszakaszt ülték meg. E folyók felső szakasza melletti telepeik többnyire újkoriak. A megye északi részének betelepítését a Lipcsei, a Dolhai és a Bilkei családok intézték kenézeik révén a 17-18. század fordulójáig eltartó századok folyamán.²²

Rutének nagyobb számban telepedtek meg Korjatovics Tódor podóliai litván herceg vezetésével a 14-15. század fordulóján a Luxemburgi Zsigmond királytól kapott területen, Kárpátalja pontosan nem lokalizálható részén. Egyes szerzők a betelepülés idejét 1365-re teszik, de ennek bizonyítékát nem közlik. Minthogy Zsigmond 1397-ben Iglón (Szepes m.) békét kötött II. Ulászló lengyel királlyal és Vitold litván nagyfejedelemmel, s Ulászló átengedte Zsigmondnak Podóliát illető jogait,²³ feltehető, hogy a rutének tömeges beköltözése a békekötés utáni időben történhetett.

A románok máramarosi megtelepülésére pontos adatok nincsenek. A Tisza völgyben Bocskó vidékéig és a bal parti mellékfolyók völgyében magyar falvak sorakoztak, amikor Károly Róbert a 14. század elején a királyi váruradalomba bekapcsolta a vlach pásztorok csoportjait. A román juh- és kecskepásztorok állandó települései Máramaros keleti és északi részein a 14. század első évtizedétől fogva jöttek létre.²⁴

A mai Kárpátalja egykori megyéinek 15. század végi népességszámát a történészek a települések és a porták száma alapján próbálták megbecsülni.²⁵ Egyéb források bevonásával és adataik összesítésével Kocsis Károly arra a következtetésre jutott, hogy 1495-ben a négy vármegye területén 21 városban és 592 faluban összesen 75 685 lakos élt. Etnikumok szerint a következő arányokat állapította meg: magyar 51,900 fő (69 %), 12.600 rutén (16,8 %), szlovák 5300 fő (7.0 %), román 5,680 fő (7,5 %). A németek (szászok, flamandok) a 15. század végére már megmagyarosodtak. A 15. század végén a magyar etnikai határ az Ung és a Tisza folyó között az Ungvár – Szerednye – Munkács – Bereg-szentmiklós – Nagyszőlős vonal mentén húzódott.²⁶ A régiót alkotó négy megyében a magyarság részaránya akkor volt a legmagasabb, élettere kiterjedt az Északkeleti Felföld teljes területére (*Frisnyák S. et alii 2021. p. 41*).

²² Bélay V. 1943. pp. 75-76, 96.

²³ Benda K. főszerk. 1981. p. 235. A litván herceg magyarországi birtokszerzéséhez: Szabó I. 1941. p. 56

²⁴ Bélay V. 1943. pp. 14-15.

²⁵ Szabó I. 1937. p. 24; Bélay V. 1943. p. 27; Kubinyi A. 1996; Engel P. 2001.

²⁶ Kocsis, K. –Kocsis-Hodosy E.1998. p. 80; Kocsis K. 2011. pp. 308-309.

A NEMZETISÉGI ARÁNYOK ÉS AZ ETNIKAI TÉRSZERKEZET MEGVÁLTOZÁSA A 16-17. SZÁZADBAN

Az északkeleti régiót nem érték el az oszmán hadak, de a 16-17. században ütköző zónává vált az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország között. A krimi tatárok 1565-ben, 1594-ben, 1661-ben és még 1717-ben is dúlták a térség sűrűbben lakott magyar vidékeit. A lengyel seregek 1657-ben, a Habsburg csapatok 1684 és 1688 között többszörösen megjelentek a kuruc és a labanc hadakozások során. A labanc sereg Munkács Zrínyi Ilona által védett várát is hosszan ostromolta. Megjegyzendő, hogy Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György idejében Ugocsa, Bereg és Ung megye az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, Máramaros pedig már korábban is oda számított.²⁷ Így került 1633-ban Munkács vára és uradalma a Rákóczi család birtokába. A hadak útjába eső vidékek magyar népe pusztult, menekült és fogyott, miközben az Erdős Kárpátok hegláncainak lejtőin, szűk völgyeiben élő nép gyarapodott.²⁸ A rutének részint a lengyel földesurak elől menekültek a Kárpátok magyar oldalára, részint szervezett telepítéssel, kenézek vezetésével érkeztek, s települtek meg a Rákóczi család és más nagybirtokosok földjein.

Ugocsa megyében 1567-ben a rutén vidéknek 18 helysége volt, de ezek lakossága a 62 helységet számláló megye egész jobbágnépességének mindössze 13 %-át tette ki. Jellemző példa a jobbágság fogyatkozására, hogy Ugocsa síkságának 28 településén a dézsmafizetők száma 1580-tól előbb fokozatosan, majd 1657-től 1716-ig gyors zuhanással fogyott 1188 főről 380 főre, vagyis egyharmadára.²⁹

A rutén hegyi falvak népe a 16-17. században felduzzadt, új községek is születtek. Az 1654-ben az országban élő rutének lélekszámát már 300 ezer főre becsülték, feltehetően némi túlzással. A 17. század derekán a rutének egyre nagyobb számban jelentek meg a vizsgált térség magyar lakosságú falvaiban, sőt városaiban is. Huszton például 1614-ben 105 magyar háztartás mellett már 16 rutént írtak össze.³⁰ Az ugocsai síkvidéken az 1657-es lengyel és az 1661. évi tatár betörést követően a régi magyar falvakban (pl. Feketeadórn és Szászfalun) „idegen oroszok” foglalták el az elhagyott jobbágytelkeket.³¹ A 16. század közepén még kb. 95 %-ban magyar népességű Ugocsa megyében az adófizető

²⁷ Ács Z. 1984. 104. Az 1621-ben kötött nikolsburgi béke értelmében Bécs 7 vármegyét engedett át Bethlen Gábornak az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá (Bereg és Ugocsa mellett, Szatmár, Ung, Zemplén, Abauj, Szabolcs megyét).

²⁸ Szabó I. 1941. 91; Kocsis K. – Kocsis-Hodosi E. 1988. 82; Kocsis K. 2011. 334.

²⁹ Szabó I. 1941. 98.

³⁰ Bélay V. 1943. 111; Ács Z. 1984. 104.

³¹ Szabó I. 1941. 105.

porták száma az 1565. évi 1775-ről az 1638. évig 829-re, az 1663. évig pedig 491-re csökkent.³² Előfordult, hogy a rutén betelepülők néhány év múlva visszamenekültek a hegyekbe az örökös veszedelem miatt; többségük azonban maradt.

Összességében a 17. század első felében az északkeleti térség népessége jelentős mértékben megfogyatkozott. 1598 és 1640 között Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megye összes népessége 102 ezerről 73 ezerre csökkent.³³ A térségben élő nemzetiségek közül nyilvánvalóan a hadak útjába eső síkvidéken és a nagyobb folyó völgyekben futó közlekedő utak mentén élő magyarság vesztesége volt a legnagyobb. Az említett számadatok és becslések döntően a teljes jobbágyosság lélekszámát tükrözik. Nem tudjuk a rendi társadalom nemesi rétegének, szabadalmas városi polgárainak, a nincstelen zselléreknek, a papságnak, katonaságnak a létszámát. Meglehet, hogy pl. a nemesi jogállású személyek pár százalékkal növelnék az össznépesség, s azon belül, a magyar nyelvű lakosság számadatait. Számos településen a köznemesség is fogyatkozott. Ugyanis az I. Lipót által felállított újszerzeményi bizottság (*neoaquistica commissio*) számos esetben nem ismerte el a jogaikat igazoló iratokat.³⁴

Példa rá az Ugocsa megyei Csoma esete, ahol a 18. század elején a szegény kuriális nemesek a birtokosi, nemesi igazolások során mind kiestek a nemesi szabadságból. Ennek következtében elvándoroltak a faluból és a házaikat, földjeiket rutén jobbágyok foglalták el. Az ősi magyar nemesi faluból néhány év leforgása alatt rutén parasztok faluja lett (*Szabó I. 1941. 162*).

A magyar lakosság a 16-17. században áttért a református vallásra, amit Erdély református fejedelmei és a térség földesurai is elvártak a *cuius regio eius religio* elve alapján. A rutén és a román lakosság a 17. század derekáig teljes egészében a görögkeleti valláson volt. A rutének első püspöki joghatósággal rendelkező főpapjukat 1458-ban kapták. Az *igamen* Mátyás királytól kapta stallumát. Azt megelőzően nem volt egyházi szervezetük. Papjaik, az ún. *batykók*, maguk is paraszt módra, jobbágyisorban éltek, tanulatlanok voltak. Változott a helyzet az 1646-ban megkötött ungvári unióval, melynek értelmében a rutén papság Szepes, Gömör, Sáros, Abaúj, Zemplén és Ung megyében élő nagyobb hányada csatlakozott a római egyházhoz, elfogadta a pápa fennhatóságát.³⁵ Bereg, Máramaros, Ugocsa ortodox papsága akkor még nem

³² Szabó I. 1937. 74.

³³ Bélay V. 1943. 112; Bakács István 1963. 129.

³⁴ Wellmann I. 1989. p. 61.

³⁵ Hodinka A. 1909. 320. A kárpátukrán népességnek 1735-ig katolikus és görögkeleti püspöke is volt. 1735-ben a maradék ortodoxia is csatlakozott az unióhoz. A munkácsi püspökséget 1771-ben kanonizálta XIV. Kelemen pápa. Ebből a nagy terjedelmű püspökségből 1821-ben hasították ki az eperjesi görög katolikus püspökség területét. Lásd még Szabó I. 1941. 108-109.

csatlakozott, mivel II. Rákóczi György az ellenreformáció eszközt látta a vallási unióban. Helyesen, mivel a Nagyszombatban az unió megkötését követően kiképzett görögkatolikus papok számára az áttérés egzisztenciális és műveltségbeli emelkedést jelentett. Ugyanazok a jogok illették meg őket, mint amelyeket a római katolikus papok élveztek. Belőlük alakult ki a rutén értelmiség, velük jött létre a katolikus ruszin nép.³⁶ A nagyszombati iskola azonban egyben az unitus papság népétől való elidegenedését, sok esetben az anyanyelv elhagyását is magával hozta. A szlovák nyelv magasabb presztízse és a papság nagyban hozzájárult sok ruszin falu elszlovákosodásához, a szlovák-ruszin nyelvhatár jelentős keletre tolódásához, a keleti-szlovák (*szlovják, szoták*) dialektusnak a kialakulásához a 18-19. század folyamán.³⁷

Az ukrán – szlovák nyelvhatár kérdését másképp ítélték meg egyes orosz és ukrán szerzők a 20. század elején. Tomasivszkij ukrán szerző néprajzi térképét 1910-ben adták ki, s még abban az évben ismertették a *Néprajzi Értesítő*ben. A szerző azt bizonygatja, hogy a 17-18. században a rutének bevándorlása olyan nagymérvű volt, hogy az „orosz vallás” a többi fölött elhatalmasodva szlovákokat is beolvasztott, s a két nép közötti nyelvhatár semmit sem változott. Sztripszky Hador tanulmányának beillő recenzióban mutat rá a térkép erényeire és hibáira, tekinti át a Magyarország népeiről készült korábbi térképeket és védi meg a magyar népszámlálások hitelességét.³⁸

A NEMZETISÉGI ARÁNYOK TOVÁBBI VÁLTOZÁSA A 18. SZÁZADBAN

Az 1715. évi népesség-összeírás alkalmával a mai Kárpátaljához sorolt négy megyében 6 402 adófizető háztartásfőt írtak össze. Ezeknek 40,4 %-a vehető magyarnak, 52,8 %-a szlávnak (zömmel ruszinnak) a családnevek elemzése alapján.³⁹ Ugyanakkor közel 6 %-os részesedése lehetett a román és egyéb nemzetiségű lakosságnak a térségben. A nem adófizető nemesség, papság, polgárság szerény lélekszáma valószínűleg csekély mértékben módosította az említett arányszámokat. A magyar nyelvterület a vizsgált megyékben lényegét tekintve nem változott. A nyelvhatár Munkács északi előterében, a Polyána és a Borló-hegység lábánál húzódott. Magyarok lakták az Ilosvai járás nyugati harmadát, Ugocsa teljes egészét, Máramarosban a Tisza völgyét egészen Técsőig. A magyar térség legnépesebb települése 1715-ben Beregszász és Visk volt.⁴⁰

³⁶ Szabó I. 1941. 181; Ács Z. 1984. 249.

³⁷ Paládi-Kovács. 1973. pp. 353-354, 356; Csaplovics J. 1822. IV. szám p. 18.

³⁸ Tomasivszkij, Sz. 2010; Sztripszky H. 2010. pp. 264-270. Sztripszky az ukrán szerző figyelmébe ajánlja többek között a Bátky Zsigmond által szerkesztett iskolai fali térképet is.

³⁹ Acsády I. 1896. pp. 25-30, 72-74, 146-150. Lásd még Kocsis K. 2011. p. 335.

⁴⁰ Kocsis K. – Kocsis-Hodosi E. 1998. p. 83.

Az 1720. évi összeírás alapján hasonló nemzetiségi arányokat állapítottak meg, mint az 1715. évi nyomán. A teljes népességből 38 % magyar, 49,7 % rutén és szlovák, 1,6 % román, 1,3 % német és 10,8 egyéb (illetve megállapíthatatlan).⁴¹ A régiónak a 17. század utolsó harmadában kisebbségbe szorult magyarsága tovább fogyott az 1720-30-as években felerősödött jobbágyszökések következtében. A jobbágyi terheket sokalló magyar parasztok a Tisza völgyéből, Nagyszőlős és Munkács vidékének nehezen művelhető, gyengén termő hegylábi sávjából nagy számban szöktek el a török hódoltság alól a 17. század végén felszabadult Alföld gyér lakosságú, termékeny vidékeire. Az elhagyott jobbágytelkekre a földbirtokosok rendszerint a hegyvidék ruszin családjait telepítették be, akiknek helyébe folyamatosan érkeztek Galiciából az újabb rutén beköltözők. Folytatódott a 17. században megindult rutén bevándorlás is Máramaros addig lakatlan erdeibe, sóbányái közelébe. A 18. században erősen felduzzadt Rahó, Körösmező, Tiszabogdány rutén lakossága.⁴²

A 18. század második felében a ruszinság már Zempléntől Ugocsaig kiszélesítette síksági telepeinek sávját. Zemplénben egy ruszin nyúlvány elérte a Bodrogot, s jelentős kirajzások voltak a Nyírségben (főként Szabolcs és Szatmár határán), kisebb szórványai pedig Abaúj, Torna, Felső-Borsod, különösen a Cserehát és a Zempléni-hegység zártabb vidékein.⁴³

A 18. században a régió több településére érkeztek kisebb-nagyobb csoportokban német telepesek is. 1763-ban 28 német családot telepítettek le Túrterebesre (Ugocsa m.), akik 1775-ben már annyira tudtak magyarul, hogy az úrbérrendezés előkészítésére a faluba érkező hivatalnokok magyarul tudtak velük társalogni, a magyarul feltett kérdésekre magyarul válaszoltak.⁴⁴ Német telepesek nagy számban érkeztek egyes német tartományokból -- főként Bamberg és Würzburg vidékéről -- Bereg megyébe is. A Rákóczi családtól elkobzott munkácsi uradalmat 1726-ban Schönborn L. F. mainzi érsek kapta meg. A Schönborn-uradalomba 1732 és 1775 között német paraszttal alapították Munkácsújfalu, Pósháza, Németkucsova, Felsőschönborn és Leányfalva közösséget.⁴⁵ Az 1770-80-as években a királyi kincstár Máramaros megye északi részébe német nyelvű favágókat és tutajosokat hozatott Salzkammergutból

⁴¹ Acsády I. 1896; Kocsis K. – Kocsis-Hodosi E. 1998. p. 80.

⁴² Bonkáló S. 1920; Bonkáló S. 1940.

⁴³ Paládi-Kovács A. 1973. pp.334-337; Paládi-Kovács A. 2008.

⁴⁴ Szabó I. 1941. p. 178.

⁴⁵ A Schönborn-uradalmat jól ismerő Csaplovics János (1822. IV. szám. pp. 9-10) 10 helységet említ német lakosokkal. A fent említetteken kívül: Alsóschönborn, Friedrichs-Dorf, Kustánfalva, Bartaháza, Sophiendorf.

(Ausztria), s azokkal megalapította Királymezőt és Németmoksát.⁴⁶ Számos német család települt meg Dombó, Oroszmoksa és Uszty-Csorna új telepein is.⁴⁷

A magyar jobbágyság elvándorlása és a rutének, románok, németek betelepülése következtében a 18. század folyamán erősen megváltozott a vizsgált nagytérség nemzetiségi összetétele, s változott az etnikai térszerkezet is. 1773-ban a fontosabb városok (Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős, Huszt, Visk, Técső, Máramarossziget) még őrizték korábbi magyar többségüket.⁴⁸ A magyar – rutén nyelvhatár azonban átlagosan 10-20 km-t hátrált az Alföld irányába. A kis Ugocsa vármegye néhány magyar faluja a 18. század derekán magyar és ruszin, vegyes nemzetiségű helysége vált. Vegyes lakosságú falvakban a magyarok között is terjedt a görög katolikus vallás, épültek a görög katolikus templomok.

Az első magyarországi népszámlálás idején (1784-1787) a régióhoz sorolt négy vármegye teljes népessége elérte a 234 377 főt. A lakosság nemzetiségi összetételéről a népszámlálás anyagának közzétévői nem közölnek adatokat. Érdekesség a zsidó népelem és felekezet megjelenése. Lélekszámuk a régióban 1.887 fő volt, az összlakosság 0,8 %-a.⁴⁹

A hazai ruszinság lélekszáma 1790-ben 356 ezer fő volt, s egész népessége a szűken vett Magyarországon élt.⁵⁰ Ebben a politikai és térségi keretben a ruszinok száma messze megelőzte az akkor magyarországinak tekintett szerbek (158 ezer), horvátok (101 ezer) és szlovének (33 ezer) tömegét. Szórványai az Északi Felföld megyéi (Borsod, Gömör, Szepes, Abaúj, Sáros, Zemplén) mellett Szabolcs, Szatmár, Bács-Bodrog megyében, sőt az akkor már Horvátországhoz tartozó Szerém megyében, Vukováron és környékén is léteztek. Szabó István még úgy vélte (1941. p. 334), hogy a ruszinság a 18. századi nagy népmozgás idején „Számottevő rajzásokat nem bocsátott ki magából. Rutén foltok a 18. század végén csupán Szabolcs és Szatmár megyében [...], Bihar megyében, legtovább pedig Bács-Bodrog megyében keletkeztek, az anyatörzstől kisebb csoportokban leszakadva, eleve népi felszívódásra ítélték.”

Csaplovics János az ország „orosz” lakosságának számát 358 913 főben adta meg; feltehetően az 1810-es években keletkezett egyházi schematizmusok alapján. Közli, hogy „oroszek” az ország 13 megyéjében élnek, s három megyében (Bereg, Ugocsa, Máramaros) alkotnak többséget, tíz megyében

⁴⁶ Kocsis K. – Kocsis-Hodosi E. 1998. p. 84; Kocsis K. 2011. p. 335.

⁴⁷ S. Benedek A. 1994. 34-35.

⁴⁸ *Lexikon locorum...* 1920. Az 1773-ban készült összeírás, a *Lexikon locorum...* alapján készült az orosz Petrov, A. 1924-ben Prágában kiadott néprajzi térképe is.

⁴⁹ Danyi D. – Dávid Z. 1960.

⁵⁰ Wellmann I. 1989. 70.

kisebbségben vannak (Szepes, Sáros, Zemplén, Torna, Ung, Szabolcs, Szamár, Bihar, Bács, Szerém.)⁵¹ Megadja az ország vármegyéinek „nemtelen” lakosainak létszámát, köztük a mai Kárpátaljához figyelembe vett négy megyéét is, de a népesség nemzetiségi megoszlását nem közli. Eszerint 1818 tájékán Máramaros 120.852, Bereg 91.562, Ung 84.251, Ugocsa 40.045 „nemtelen” lakost számlált. (Ez összesen 336.710 fő.) Ugyanott közli a megyék négyzetmérföldre kiszámított népsűrűségét is. Abból látható, hogy Ugocsát lakták legsűrűbben, Máramarost legritkábban (Ugocsa 1 847, Ung 1 487, Bereg 1 306, Máramaros 678 fő egy négyzetmérföldön). Vizsgálja a férfiak és a nők arányát megyénként, s a szaporodás rátáját etnikumok szerint. Megállapítja, hogy a Máramarosban és Beregben legmagasabb a szaporulat. Máramarosban az 1818 évi reprodukciós ráta szerint a románság 59 év alatt, Beregben az orosz népség az 1816 évi ráta szerint 76 év alatt megkétszerezheti a lélekszámát.⁵²

Az 1800-as évek elején a ruszin és a román népesség növekedése mellett említést érdemel a német telepítések folytatódása is. Bereg vármegyében több régi településen kisebb-nagyobb német telepek jöttek létre. Említhető pl. Szolyva, Frigyesfalva, Szarvasrét, Szidorfalva, Puznyákfalva.⁵³ Folytatódott a zsidó népesség növekedése különösen a városokban, de a kisebb településeken is. Lélekszámuk helyenként már-már a korábbi lakosokéval vetekedett.

IRODALOM

- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720-1721. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XIII. Budapest,
- ÁCS Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. p. 330. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- ANONYMUS (1977): Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította Pais Dezső. p. 172. Helikon Kiadó. Bp.
- BAKÁCS I. (1963): A török hódoltság korának népessége. In: Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Budapest.
- BÉLAY V. (1943): Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye kialakulásától a XVIII. századig. Sylvester Nyomda Rt. Budapest.
- BENDA K. (főszerk.) (1983): Magyarország történeti kronológiája, II. (1526-1848). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BIDERMANN, H. I. (1862, 1867): Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, I-II. p. 140+120. Innsbruck.
- BONKÁLÓ S. (1920): A magyar rutének. Budapest.

⁵¹ Csaplovics J. 1822. III. szám 55., IV. szám p. 19. A *rusznyák* népvét elvetette, mert azt a népcsoport nem szeretete hallani.

⁵² Csaplovics J. 1822. IV. szám pp. 31, 33-34, 43; VI. szám pp. 80-81, 83-84.

⁵³ Pavlenko, G. V. 1997. 29-40.

- BONKÁLÓ S. (1940): A rutének (ruszinok). Budapest.
- CSAPLOVICS J. (1822): Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény 1822. III. pp. 37-65, IV. pp. 3-5, VI. pp. 79-87.
- DANYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). KSH. Budapest.
- ENGEL P. (1985): Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond korban. Századok 119/4. pp. 941-1005.
- FONT M. (2022): A Halics királya cím megjelenése és változó tartalma a 13-14. században. Magyar Tudomány 183/4. pp. 368-378.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): Ruténföld történeti tájhasználat. (Környezettörténeti vázlat, 895-1920.) Történeti Földrajzi Közlemények) 9/4. pp. 39-56.
- GYÖRFFY GY. (1987) Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. p. 907. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- HODINKA, A. (1909): A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp.
- HODINKA, A. (1916): Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest.
- KAINDL, R. F. (1907): Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, II. Gotha.
- KISS L. (1980): Földrajzi nevek etimológiai szótára. p.727. Akadémiai Kiadó. Bp.
- KNIEZSA I.(1943):Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen.
- KOCSIS K. (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medence etnikai térszerkezetének történeti alakulása. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar néprajz I. 1. Táj, nép, történelem, pp. 293-426. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KOCSIS, K. – KOCSIS-HODOSI, E. (1998). Ethnic geography of the Hungarian minorities in the Carpathian Basin. p. 241. MTA Földrajzi Kutatóintézet. Bp.
- KRISTÓ GY. (1983): Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Tanulmányok az Árpád-korról. pp. 191-207. Magvető Kiadó. Budapest.
- KRISTÓ GY. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. p. 642. Magvető,
- KUBINYI A. (1996): A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle XXXVIII:2-3. sz. pp. 135-161.
- LEHOCZKY T. (1881): Beregvármegye monographiája. I-III. Polacsek Miksa Könyvnyomdája. p. 459+301+428. Ungvár.
- LEXICON LOCORUM* (1920): Lexikon universorum Regni Hungariae locorum populorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Magyar Békeküldöttség. Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1973): Ukrán szórványok a 18-19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra–népi társadalom VII.pp. 327-367.

- PALÁDI-KOVÁCS A. (2015): Magyarország népei, nemzetiségei és etnikai térszerkezete a 18. században. Történelmi Muzeológiai Szemle 8. pp. 5-21. Bp.
- PAVLENKO, G. V. (1997): A németek letelepedése Kárpátalján a XVIII-XIX. században. (Telepítések, irányzatok, következmények.) Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 12. pp. 35-46.
- PERÉNYI J. (1954): A ruszinok történetének vázlata. Budapest.
- PETROV, A. (1924): Národopisná mapa Uher podle uredního lexikonu osad z roku 1773. Praha.
- S. BENEDEK A. (1994): Kárpátalja története és kultúrtörténete. Népek és nemzetiségek Kárpátalján. Bereményi Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ I. (1937): Ugocsa megye. Budapest.
- SZABÓ I. (1941): A magyarság életrajza. p. 276. Magyar Történelmi Társulat. Bp.
- SZTRIPSKY H. (1910): A magyarországi ruténség néprajzi térképe (Etnografická karta Uhorskoji Rusi). Néprajzi Értesítő XI. pp. 264-270.
- TOMASIVSZKIJ, SZ (1910): Etnografická karta Uhorskoji Rusi. St. Petersburg.
- UDVARI I. (1992): Ruszinok a XVIII. században. Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. sz. p. 357. Nyíregyháza.
- WELLMANN I. (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): Magyarország története (1686-1790). pp. 25-80. Akadémiai Kiadó. Budapest.

ADALÉKOK A RUSZINOK TERÜLETI ÉS TELEPÜLÉSI LOKÁCIÓIHOZ A FELFÖLD ÉSZAKKELETI RÉSZÉN (1910)

BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF ANDREA

BEVEZETÉS

A történelmi Magyarország etnikai-nyelvi régióinak egyike a ruszin nép dominanciájával jellemezhető Ruténföld, melynek területi kiterjedése átlépte a vármegyék és járások közigazgatási határait (*Perényi J. 1954*). A legkisebb önálló közigazgatási egységek szintjén (települések) lehatárolható régió – miként a történelmi Magyarország más régiói – etnikailag és nyelvileg sem volt homogén. Mindezek ellenére a három nagy etnikai nyelvterület (magyar, szlovák, román) peremén kialakult kárpát-medencei ruszinság élettere jól körülhatárolható (*Paládi-Kovács A. 2015, Sztripszky H. 1910*). Az Északkeleti-Kárpátok hágóin keresztül beáramló – zömmel galíciai származású – zsidó népességgel azonos léttérben élő ruszinok a Felső-Vissó folyó völgyétől a Szepességi medencéig húzódó hegy- és dombvidéki terület intramontán kismedencéiben és folyóvölgyeiben hét vármegye területén koncentráálódtak. E hét vármegyében (Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros, Zemplén, Szepes, Sáros) élt a történelmi Magyarország ruszin népességének (345 187 fő) 95,41%-a 1880-ban. E koncentráltóság 1910-re sem változott, ekkor e hét vármegyében a magyarországi ruszinok 94,46%-a élt. Az a tény azonban, hogy e hét vármegye összlakosságának 1880-ban mindössze 27,58%-a (329 352 fő), 1910-ben pedig 29,12%-a (446 393 fő) volt ruszin anyanyelvű jelzi, hogy a vármegyei szintnél pontosabb és differenciáltabb etnikai-nyelvi térstruktúra megrajzolására van szükség. E tanulmányommal ez utóbbihoz szeretnék hozzájárulni egy időkeresztmetszetre (1910) vonatkozó állapotrajz bemutatásával.

I. RUTÉNFOLD ÉS A KAPCSOLÓDÓ VÁRMEGYEI TERÜLETEK ANYANYELVI VISZONYAINAK VÁLTOZÁSA (1880-1910)

A kárpát-medencei ruszin népesség területi koncentrációjának egyik sajátossága, hogy az ÉK-Felföld egyetlen vármegyéjében sem alkották a lakosság abszolút többségét (50% felett) sem 1880-ban, sem 1910-ben (*1-2. táblázat*). Az 1-2. táblázat adatai alapján a ruszinok relatív többségben 1880-ban Bereg (73 793 fő=48%), Ugocsa (29 976 fő=45,9%), Ung (42 095fő=33,2%) és Máramaros (106 221 fő=46,7%) vármegyékben éltek. 1910-re azonban már csak Ung (61

711 fő=39,5%) és Máramaros (159 489 fő=44,6%) vármegyékben maradt fenn e vármegyei szintű relatív ruszin többség.

1. táblázat: Ruténföld és a kapcsolódó vármegyék anyanyelvi viszonyai (1880)

Várm.	Össz.	magy.	ném.	szlov.	rom.	ruszin	egyéb	bnt.*
Bereg	153615	64880	8719	931	122	73797	252	4420
Ugocsa	65377	22664	2409	75	8783	29976	196	1831
Ung	126700	39479	3614	36920	63	42095	395	3804
Mmaros	227436	23819	31718	497	57059	106221	639	7202
Össz. fő	573128	150842	46460	38423	66027	252089	1482	17257
%	100,0	26,32	8,11	6,70	11,52	43,98	0,26	3,01
Zemplén	273102	119656	12977	102730	19	30207	978	6535
Sáros	168889	4226	10699	115470	4	30898	1555	6037
Szepes	178957	3526	48169	96274	5	16158	1367	13458
Össz. fő	620948	127408	71845	314474	28	77263	3900	26030
%	100,0	20,52	11,57	50,64	0,01	12,44	0,63	4,19
Össz. fő	15642102	6206872	1882371	1799563	2325838	345187	2525481	556790
(Mo.) %	100,0	39,7	12,0	11,5	14,9	2,2	16,2	3,6

bnt.* beszélni nem tud

Forrás: Népszámlálási adatok (1880) alapján a szerző szerkesztése

Az adatok azt is jól mutatják, hogy vármegyei szinten is markánsan elkülönült Bereg, Ugocsa, Ung és Máramaros, ahol a vizsgált régió ruszin lakosságának háromnegyede (73,1-75,4%) élt a feltüntetett két időpontban, ami az összlakosság 42-44%-át jelentette. Ugyanakkor Zemplén, Sáros és Szepes vármegyékben az ÉK-Felföld ruszin népességének alig egynegyede élt, s a három vármegye összlakosságának mindössze 12-13%-a volt ruszin anyanyelvű (*1-2. táblázat*). Az 1880. évi és az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Zemplén vármegye magyar relatív többséggel rendelkezett. Sáros és Szepes vármegyék pedig a szlovákság abszolút többségével jellemezhetőek. Szepes vármegyében 1880-ban háromszor annyi német anyanyelvű élt, mint ruszin, azaz a ruszinok már csak a harmadik legnépesebb anyanyelvi csoportot képezték, csakúgy, mint Zemplén vármegyében. Ez az állapot – kisebb eltérésekkel, de nem jelentős súlyponteltolódással – fennmaradt 1910-ben is. Fontos kiemelni, hogy 1910-ben A leginkább ruszinok által lakott vármegyék (Bereg, Ugocsa, Máramaros, Ung) népességének közel egyharmada (31,18%) magyar anyanyelvű volt, s jelentős német és román anyanyelvű lakosság (11,1-11,2%) is élt e vármegyékben (*2. táblázat*).

E sajátos etnikai-nyelvi elrendeződés és térstruktúra is egyértelművé teszi, hogy a ruszinság által lakott terület nem a vármegyei igazgatási terekkel állt szoros lefedettségben. A közigazgatási határok sem vármegyei, sem járási szinten nem vették figyelembe az egyes népcsoportok települési térstruktúráját a történelmi Magyarországon sem (*Kókai S. 2023*). Közelebb juthatunk a tényleges etnikai térstruktúra feltárásához és megrajzolásához, s pontosabb képet adhatunk

Ruténföld etnikai-nyelvi lehatárolásához a járási szintű közigazgatási egységek vizsgálatával.

2. táblázat: Ruténföld és a kapcsolódó vármegyék anyanyelvi viszonyai (1910)

Vármegye	Összesen	magyar	német	szlovák	román	ruszin	egyéb
Bereg	236611	113090	20722	1123	215	100918	543
Ugocsa	91755	42677	4632	37	9750	34415	244
Ung	156089	53824	8383	30364	133	61711	1674
M.maros	357705	52964	59552	503	84510	159489	687
Össz. fő	842160	262555	93289	32027	94608	356533	3148
%	100,0	31,18	11,08	3,80	11,23	42,34	0,37
Zemplén	343194	193794	9749	92943	209	39033	7466
Sáros	174621	18088	9447	101855	321	38500	6410
Szepes	172867	18658	38434	97077	532	12327	5839
Össz. fő	690682	230540	57630	291875	1062	89860	19715
%	100,0	33,38	8,34	42,26	0,15	13,01	2,81
Össz. fő	20886487	10050575	2037436	1967970	2949082	472587	3408888
(Mo.) %	100,0	48,1	9,8	9,4	14,1	2,3	17,0

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése

II. RUTÉNFÖLD JÁRÁSAINAK ANYANYELVI VISZONYAI (1910)

A történelmi Magyarország etnikai-nyelvi vagy vallási struktúrájának megrajzolásakor az egyes tudományterületek kutatói igen gyakran a járási szintű közigazgatási egységeket veszik alapul (*pl. Gulyás L. 2012, Gulyás L.2018, Csüllög G. 2021 stb.*). Vitathatatlan tény, hogy e térképek áttekinthetően és szemléletesen ábrázolják az egyes demográfiai elemeket és sajátosságokat, s vizuálisan is könnyebben rögzülnek az olvasóban. Azonban elfedik a lényegét, különösen az etnikailag és vallásilag kevert járások esetén, illetve az egyes népcsoportok közötti kontakt zónákban kapunk a valóságos állapottól eltérő, s azzal gyenge korrelációkat mutató eredményeket (*Bányászné Kristóf A. 2020*). A járások igazgatási területén alapuló elemzések általában csak a nagy nemzetek magterületein adnak reális etnikai-vallási képet (ez alatt a homogén vagy domináns etnikai-nyelvi, ritkábban vallási állapotot értem), amelyek a kontakt zónák irányába egyre jelentősebben torzítanak. E helyen elegendő utalnom arra a tényre, hogy az elmúlt száz esztendőben az utódállamok megszámlálhatatlan közigazgatási változtatással (a települések szintjétől a rajonokig bezárólag) próbálták a trianoni határokon túli kompakt vagy szórvány magyarságot eltüntetni „homogén nemzetállami térképeikről”.

Esetünkben a járási szintű ruszin élettér északkelet-felföldi elemzése az sem mutatják (*1. térkép*), hogy melyek voltak a homogén (90% feletti) ruszinok által lakott közigazgatási területek. Sőt, az adatok alapján a régióban egyetlen ilyen járás sem volt (*3. táblázat*), amelynek okai közismertek. Egy-egy telep falu vagy a vármegye és járásszékhely heterogén etnikai összetétele is elegendő

volt ahhoz az északkelet-felföldi aprófalvas vidéken, hogy ilyen magas értékek ne alakuljanak ki. A települési szintű elemzéseknél – amint a következő fejezetben látni fogjuk – ezek a problémák nagyrészt megoldódnak.

3. táblázat: Ruténföld járásainak anyanyelvi viszonyai I. (1910) (75,1-90,0%)

Járások	Tel. (rusz.)	Össz.	Magy.	Ném.	Szlov.	Rom.	Ruszin		E*	Mt.**
							fő	%		
Bereg vármegye										
A.verecke	32 (32)	17088	925	2689	96	1	13348	78,1	29	3722
Máramaros vármegye										
Dolha	9 (9)	19589	610	2285	394	84	16168	82,5	48	2221
Ökörmező	26 (26)	31704	673	4947	2	6	26054	82,2	22	2577
Ung vármegye										
N.bereznai	31 (31)	25273	1295	2100	333	35	21323	84,4	187	4788
Perecseny	20 (20)	21379	1656	708	590	30	18295	85,6	100	3917
Zemplén vármegye										
M.laborc	49 (47)	18254	680	1857	950	6	14243	78,0	518	2759
Sáros vármegye										
F.vízköz	60 (57)	16251	270	1095	1167	-	12899	79,4	820	918
Összesen	227 (222)	149538	6109	15681	3532	162	122330	81,8	1724	20902

E* Egyéb nemzetiségek

Mt.** Magyarul tudott

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése

Az északkelet-felföldi ruszinok életterének járási szintű bemutatása (1. térkép, 3-5. táblázat) viszont lehetőséget biztosít arra, hogy a magterületek és perifériák (kontakt zónák) alapján lehatároljuk és megrajzoljuk Ruténföld etnikai-nyelvi alapsémáját (1. térkép):

- **magterület:** azok a járások, ahol az össznépesség 75-90%-a (hegemón állapot), illetve 50-75%-a (domináns állapot) ruszin anyanyelvű volt. A ruszin népesség hegemón helyzetben mindössze hét járás (Alsóvereckei, Dolhai, Ökörmezői, Perecsényi, Nagybereznai, Mezőlaborci, Felsővízközi) területén élt (3. táblázat), domináns helyzetben pedig tizenegy járásban (4. táblázat). Ruszin relatív többségű járás nem volt a régióban.

- **kontakt zóna:** azok a járások, ahol az össznépesség 20-50%-a (9 járás), illetve 10-20%-a (2 járás) volt ruszin anyanyelvű (5. táblázat). A kontakt zóna – elvileg – 13 járásra terjedt ki, mert az 5. táblázat tartalmazza még a girálti (az összlakosság 9,2%-a ruszin anyanyelvű) és az iglói járás (az összlakosság 9,4%-a ruszin anyanyelvű) adatait is. Azért csak elvileg, mert a települési szintű adatsorok elemzése egyértelművé teszi, hogy nem volt ilyen jelentős területi kiterjedésű az etnikai-nyelvi és vallási-kulturális találkozás térszíne. A ruszin népesség a kontakt zóna járásaiban kisebbségben élt (de saját településein többségben), s elvileg szorosabb kapcsolatokat alakítottak ki a velük együtt élő nemzetiségekkel. Ez azonban csak látszólagos, s inkább néhány nagyobb városban vált realitássá, s nem is egyformán érintette a régió nemzetiségeit a

ruszinsággal történő kontraktus. E kontakt zónákban a szlovák, magyar és román nyelvterületek peremén, a német és a zsidó lakosság is jelentős hatást gyakorolt a ruszin népesség nyelvére, vallási és kulturális életére és szokásaira egyaránt.

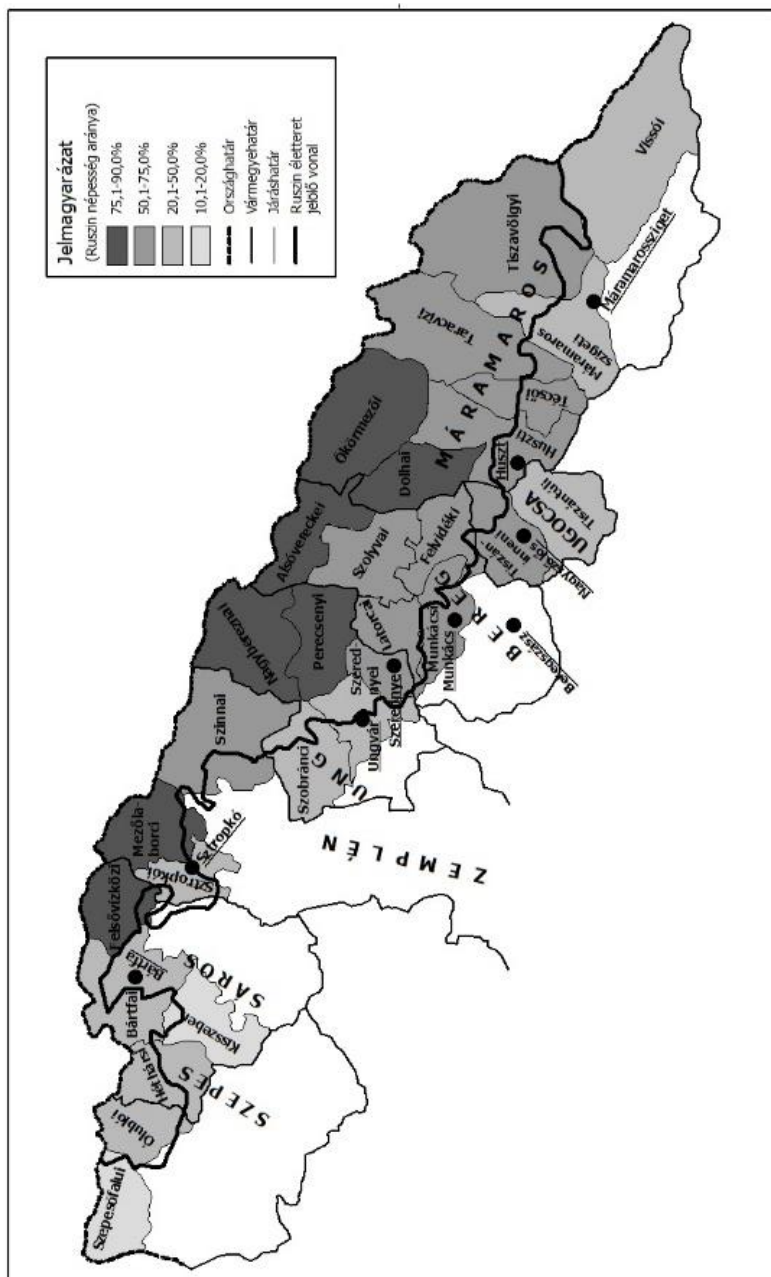
4. táblázat: Ruténföld járásainak anyanyelvi viszonyai II. (1910) (50,1-75,0%)

Járások	Tel. (rusz)	Össz.	Magy	Ném	Szlov	Rom	Ruszin fő %	E*	Mt.**
Bereg vármegye									
Felvidéki	31 (29)	31905	7987	1330	2	1	22548 70,7	37	12026
Latorcai	46 (42)	29094	3483	3376	590	50	21547 74,1	48	11845
Munkácsi	36 (26)	36086	5777	5824	26	17	24404 67,6	38	16983
Szolyvai	31 (30)	22006	1565	4061	291	113	15834 72,0	142	7613
Máramaros vármegye									
Husztói	17 (16)	46650	8480	5480	4	28	32630 69,9	28	13557
Taracvizi	21 (18)	33762	1358	7545	3	40	24814 73,5	2	4259
Técsői	13 (11)	24616	5544	3670	6	156	15073 61,2	167	7866
T.völgyi	11 (10)	36943	6166	5009	26	113	25481 69,0	148	11551
Ung vármegye									
Szerednye	19 (17)	13815	2372	1404	483	0	9500 68,8	56	5565
Ugocsa vármegye									
T.inneni	29 (17)	44789	17572	2918	29	29	24133 53,9	108	23347
Zemplén vármegye									
Szinnai	49 (45)	28171	925	1228	5718	47	19322 68,6	931	2486
Összesen	303 (263)	347837	61229	41845	7178	594	235286 67,6	1705	117098

E* Egyéb nemzetiségek; Mt.** Magyarul tudott

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése

A 3-5. táblázat adatai szerint a hét vármegye 52 járása közül 27 járásban a lakosság több, mint húsz százaléka ruszin volt. Ebből Bereg vármegye hét járásából öt járásban a lakosság több mint kétharmada és Máramaros vármegye tíz járásából hat járásban is ezen értéknél magasabb volt a ruszin népesség aránya. Ung vármegye hat járásából három járásban szintén kétharmados érték felett volt a ruszin anyanyelvű lakosság aránya. A többi vármegye esetén csak Zemplén (2db) és Sáros (1 db) vármegye járásában (mezőlaborci, szinnai, ill. felsővízközi) ért el ilyen magas értéket a ruszin lakosság koncentrációja (3-5. táblázat).

1. térkép: Az ÉK-Felföld járásainak ruszin lakossága (1910)
 Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése
 (Rajzolta: Sallai Róbert villamosmérnök-tanár)

5. táblázat: Ruténföld járásainak anyanyelvi viszonyai III.

(1910) (10,1-50,0%)

Járások	Tel.	Össz.	Magy	Ném	Szlov	Rom	Ruszin	E*	Mt**
Ung vármegye									
Szobránci	51	29262	2764	1804	17474	34	6406 (21,9%)	780	9232
Ruszin t.	13	7451	373	676	107	19	6159	117	2044
Ungvári	40	26994	10541	943	9908	5	5520 (20,4%)	77	16218
Ruszin t.	9	5493	755	196	263	2	4268	9	2499
Ugocsa vármegye									
Tiszántúli	41	46966	25105	1714	8	9721	10282 (21,9%)	136	30883
Ruszin t.	11	9646	793	803	1	23	7980	46	3213
Máramaros vármegye									
M.szigeti	16	43067	8309	7928	14	17242	9540 (22,1%)	34	12957
Ruszin t.	3	9546	445	1358		53	7685	5	1126
Vissói	10	44206	1815	13276	46	19863	9148 (20,7%)	58	7111
Ruszin t.	3	9906	188	2320	44	32	7283	9	894
Zemplén vármegye									
Sztropkói	44	11970	616	1438	5595	1	3422 (28,6%)	898	1964
Ruszin t.	23	3739	71	121	230	1	3143	175	290
Sáros vármegye									
Bártfai	70	29899	521	1760	15123	9	11446 (38,3)	1040	2278
Ruszin t.	35	12616	139	535	324	1	11296	321	691
Héthársi	38	23713	1300	797	11792	-	9151 (38,6)	693	3269
Ruszin t.	18	10007	142	302	228	-	9135	200	487
Kisszebeni	51	19963	732	452	15463	-	2586 (12,9%)	730	2471
Ruszin t.	8	2932	121	71	154	-	2499	87	163
Girálti	60	16945	1423	850	11836	15	1568 (9,2%)	1253	2618
Ruszin t.	12	1787	68	46	92	5	1504	72	169
Szepes vármegye									
Ólublói j.	21	16933	521	3071	6993	-	5876 (34,7%)	472	2154
Ruszin t.	6	5960	56	85	78	-	5606	135	344
Sz.ófalui	33	18229	321	776	14151	15	2288 (12,5%)	678	1041
Ruszin t.	3	2668	27	50	281		2273	37	146
Iglói	25	16867	1156	1907	11411	80	1588 (9,4%)	725	3168
Ruszin t.	2	1809	41	12	60	5	1571	120	76

E* Egyéb nemzetiségek

Mt.** Magyarul tudott

Ruszin t.*** Ruszin többséggel rendelkező települések adatai

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése

A táblázatok adatai azt is jelzik, hogy Ruténföld magterületein és kontakt zónáiban egyaránt jellemző volt, hogy a ruszinok által többségi helyzetben lakott településekre koncentrált az adott közigazgatási terület ruszin népességének döntő része. Különösen az 5. táblázat adatai jelzik, hogy egy-egy járás ruszin népességének 75-95%-a néhány ruszin többségű településen élt. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert azt sejteti, hogy még települési szinten sem volt meghatározó a ruszin-magyar vagy ruszin-szlovák, illetve ruszin-román együttélés, inkább a különböző nemzetiségek dominanciájával jellemezhető települések egymás

mellettsége volt a jellemző. Mindazok ellenére igaz ez, hogy az egyes nemzetiségek hegemon-domináns településein is megtalálható volt néhány más nemzetiségű személy vagy család. Ha és amennyiben ez így volt – a következő fejezetben a települési szintű vizsgálatok alapján ez eldönthető lesz –, akkor a ruszinok által megélt domináns élettér vonalszerűen is lehatárolható (*1. térkép*). Fenntartva és ismerve azt a tényt, hogy a régió nagyobb városaiban (pl. Máramarossziget, Beregszász, Munkács, Ungvár, Bártfa stb.) és járásközpontjaiban (pl. Huszt, Szerednye, Szolyva stb.) az egyes nemzetiségek közötti kontraktus naponta bekövetkezhetett.

III. RUTÉNFÖLD TELEPÜLÉSEINEK ANYANYELVI VISZONYAI (1910)

A ruszinok által lakott régió a Pieninek-től a Pop Iván-ig húzódott, azaz Nagyhársas (Szepes vármegye) településtől Havasmező (Ruszpolyána) településig. A hét vármegyét magában foglaló régióban 1741 település volt, melyek egyharmada (637 település) ruszin többségű volt (*6. táblázat*). Bereg és Máramaros vármegye településeinek több mint fele ruszin többségű volt, de Ung és Ugocsa vármegye településeinek is több mint negyven százalékán a ruszinok éltek többségben. Sáros vármegye településeinek egyharmadán, míg Zemplén vármegye településeinek egynegyedén szintén ruszin többség alakult ki. Mindezekről jelentősen elmaradt Szepes vármegye, ahol a településeknek mindössze hét százaléka volt ruszin többségű (*6. táblázat*). A ruszin lakosság települési szintű vizsgálata lehetőséget biztosít arra is, hogy pontosabban lehatároljuk a ruszinok életterét, azaz Ruténföldet.

A Ruszpolyána -Visóoroszi -Lonka-Nagybocskó -Taracköz-Vajnág-Huszt-Szóllősegres-Beregkövesd-Beregkisalmás-Szélestő-Gorond-Ignécz-Szerednye-Radvánc-Perecsény-Alsóhunkóc-Hajagos-Takcsány-Tüskés-Izbugyaradvány-Girált-Sztropkó-Felsőcsernye-Aranypataka-Kisszeben-Héthárs-Orló-Kövesfalva-Nagyhársas településekkel kijelölhető vonal (*1. térkép*) és az országhatár közötti területen 643 település volt, amelyből 626 településen a ruszinok éltek többségben (*7. táblázat*). E határvonalon kívül mindössze tizenegy ruszin többségű település esett: Osztornya (Szepesófalui járás), Ötösbánya és Vereshegy (Iglói járás), Kelembér és Miklósvágása (Eperjesi járás), Alsóremete és Kovászó (Tiszaháti járás), Lazonpatak és Nagyolsva (Szepesváraljai járás), Felsőszalánk (Gölnicbányai járás) és Száztelek (Késmárki járás).

6. táblázat: Az ÉK-Felföld hét vármegyéjének ruszin többségű települései (1910)

Vármegye	Település	Rutén többségű települések	
	db	db	%
Bereg	252	161	63,9
Ung	208	90	43,3
Ugocsa	70	28	40,0
Máramaros	187	96	51,3
Zemplén	450	115	25,6
Sáros	379	132	34,8
Szepes	215	15	7,0
Összesen	1761	637	36,1

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése

A fenti települések mentén kijelölt vonal és az országhatár által határolt Ruténföld össznépessége 531 715 fő volt. A lakosság közel nyolcvan százaléka (79,17%=420 960 fő) ruszin, több mint tizenegy százaléka német és mintegy hét százaléka (39 514 fő) magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A közel negyven-ezer magyar anyanyelvű mellett még kétszer annyian tudtak magyarul, azaz Ruténföld összlakosságának 21,4%-a.

A települési szintű vizsgálatok segítségével lehatárolt Ruténföld területén belül mindössze 17 település nem volt ruszin többségű. Hét településen a szlovákok (Poprádremete, Izbugarabóc, Kishely, Róna, Tizsény, Frigyesfalva, Nyárasdomb), négy településen a németek (Dubai, Királymező, Kékesfürdő, Németmokra) a fennmaradó hat településen pedig a magyarok (Medence, Beregrákos, Oroszveg, Szerednye, Kerekhegy, Gyertyánliget) éltek többségben.

A települési szintű vizsgálatok egyik eredménye, hogy megállapítottam és lehatároltam a hét északkelet-felföldi vármegye területére kiterjedő Ruténföldet, ahol 643 településből 626 település ruszin többségű volt. Azt is láthatjuk, hogy jelentős ruszin-szlovák és ruszin-román kontakt zóna nem alakult ki, e népcsoportok települési szinten is élesen elkülönültek egymástól.

A kutatás eredményeként lehatárolt Ruténföldön mindössze 6570 szlovák (ezek döntő része is a fentebb már említett hét szlovák többségű településen élt) és 814 román anyanyelvű élt. Jelentősebb volt a ruszin-magyar kontakt zóna, különösen Zemplén, Bereg és Ugocsa vármegyék esetében, így Ruténföld lakóinak közel 7,5%-a magyar anyanyelvű volt. E kontextusban kell megemlítenem a ruszinok elmagyarosításának kérdéskörét, amely mindazok ellenére sem következett be, hogy 1910-ben Ruténföld lakóinak 21,4%-a tudott magyarul.

7. táblázat: Ruténföld településeinek etnikai-nyelvi megoszlása (1910)

Járások	Település (ruszin)	Össz.	Magyar	Német	Szlov	Rom	Ruszin	E.*	Mt.**
Bereg vármegye									
A.vereckei	32 (32)	17088	925	2689	96	1	13348	29	3722
Felvidéki	31 (29)	31905	7987	1330	2	1	22548	37	12026
Latorcai	46 (42)	29094	3483	3376	590	50	21547	48	11845
Munkácsi	26 (26)	28203	1467	2786	21	15	23886	28	10569
Szolyvai	31 (30)	22006	1565	4061	291	113	15834	142	7613
Összesen	166(159)	128296	15427	14242	1000	180	97163	284	45775
Máramaros vármegye									
Dolhai	9 (9)	19589	610	2285	394	84	16168	48	2221
Ökörmezői	26 (26)	31704	673	4947	2	6	26054	22	2577
Husztí	16 (16)	41811	4609	5354	3	18	31799	28	9031
Taracvizi	21 (18)	33762	1358	7545	3	40	24814	2	4259
Técsői	12 (11)	18706	1062	3236	5	113	14218	72	2886
Tiszavölgyi	11 (10)	36943	6166	5009	26	113	25481	148	11551
M.szízigeti	3 (3)	9546	445	1358			53	7685	5
Vissói	3 (3)	9906	188	2320	44	32	7283	9	894
Összesen	101 (96)	201967	15111	32054	477	459	153502	334	34545
Ung vármegye									
N.bereznai	31 (31)	25273	1295	2100	333	35	21323	187	4788
Perecsenyi	20 (20)	21379	1656	708	590	30	18295	100	3917
Szerednyei	18 (17)	12933	1511	1404	483	0	9479	56	4693
Szobránczi	13 (13)	7451	373	676	107	19	6159	117	2044
Ungvári	9 (9)	5493	755	196	263	2	4268	9	2499
Összesen	91 (90)	72529	5590	5084	1776	86	59524	469	17941
Ugocsa vármegye									
T.inneni	17 (17)	24831	527	2263	9	7	21964	67	4365
Tiszántúli	11 (11)	9646	793	803	1	23	7980	46	3213
Összesen	28 (28)	34477	1320	3066	10	30	29944	113	7578
Zemplén vármegye									
M.laborci	48 (47)	17867	676	1854	573	6	14243	515	2749
Szinnai	45 (45)	21973	506	978	430	46	19290	723	2040
Sztrókói	23 (23)	3739	71	121	230	1	3143	175	290
Összesen	116(115)	43579	1253	2953	1233	53	36676	1413	5079
Sáros vármegye									
F.vízközi	60 (57)	16251	270	1095	1167	-	12899	820	918
Bártfai	35 (35)	12616	139	535	324	1	11296	321	691
Héthársi	18 (18)	10007	142	302	228	-	9135	200	487
Kisszebeni	8 (8)	2932	121	71	154	-	2499	87	163
Girálti	12 (12)	1787	68	46	92	5	1504	72	169
Összesen	133(130)	43593	740	2049	1965	6	37333	1500	2428
Szepes vármegye									
Ólublói	6 (6)	5960	56	85	78	-	5606	135	344
Sz.ófalui	2 (2)	1314	17	33	31	-	1212	21	114
Összesen	8 (8)	7274	73	118	109		6818	156	458
Ruténföld									
Össz. fő	643(626)	531715	39514	59566	6570	814	420960	4269	113804
%		100,0	7,43	11,20	1,24	0,15	79,17	0,80	21,40

E* Egyéb nemzetiségek

Mt.** Magyarul tudott

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján a szerző szerkesztése

Ez a viszonylag magas érték ugyanis nem a ruszinok magyarul tudásának az eredménye, sokkal inkább a régióban élő németek és zsidók, s részben a szlovákok magyar nyelvismeretének a következménye. Mindezt a települési szintű adatok is egyértelműen alátámasztják, különösen azon települések esetén, ahol csak magyarok és ruszinok éltek. Az ilyen települések esetében a magyarul tudók száma szoros korrelációban volt az ott élő magyarok számával.

A települési szintű etnikai-nyelvi adatok torzítanak a tekintetben, hogy nem szerepel elkülönítve a zsidó népesség száma és aránya. Közismert, hogy az 1910. évi népszámlálás idején a magyarországi zsidó népesség kétharmada már magyar anyanyelvűnek vallotta magát, s e tekintetben Ruténföld sem volt kivétel. A zsidók aránya mindezek ellenére a régiós értéknél alacsonyabb volt Ruténföldön, melynek okai között szerepel a nagyobb városokba koncentrálódásuk, illetve az elmaradott-aprófalvas régiókban a kisebb települések alacsony kereskedelmi potenciálja is.

ÖSSZEGRÉS

A történelmi Magyarország ruszin népességének 95%-a hét északkelet-felföldi vármegye területén élt, ahol 27 járásban haladta meg arányuk a 20%-ot, s 637 településen éltek abszolút vagy relatív többségben. A települési szintű vizsgálatok alapján jól lehatárolható a magyarországi ruszinok élettere.

A Ruszpolyána-Visóoroszi-Lonka-Nagybocskó-Taracköz-Vajnág-Huszt-Szöllősegres-Beregkövesd-Beregkisalmás-Szélestó-Gorond-Ignécz-Szerednye-Radvanc-Perecsény-Alsóhunkóc-Hajagos-Takcsány-Tüskés-Izbugyaradvány-Girált-Sztropkó-Felsőcsernye-Aranypataka-Kisszeben-Héthárs-Orló-Kövesfalva-Nagyhársas településekkel és az országhatár által kijelölhető Ruténföldön 643 településen (ebből 626 ruszin többségű) 531 715 fő élt, ebből 420 960 fő ruszin anyanyelvű volt. A mintegy 21 ezer km²-nyi kiterjedésű régió lakóinak 79,2%-a ruszin volt, s mindössze 17 település nem volt ruszin többségű. A régió egyes nemzetiségeinek együttélése települési szinten is ritkán valósult meg, s leginkább ruszin-magyar és ruszin-német relációban figyelhető meg. A román és szlovák nemzetiségek elkülönülése a ruszinoktól települési szinten is élesen kirajzolódott.

IRODALOM

- BÁNYÁSZNÉ DR. KRISTÓF A. (2020): Geográfusok szerepe és munkássága a békeelőkészítő bizottságban. Történelmi Földrajzi Közl. 8/1-2. sz. pp. 38-52.
- CSÜLLÖG, G. (2021): A magyar etnikai térbeliség jellemzői az 1910-es anyanyelvi statisztikai adatok alapján. Geometodika, Módszertani Folyóirat 5/1 pp. 25-37.
- GULYÁS L. (2012): A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683-1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 121. p.

- GULYÁS L. (2018): Az Északkeleti-Felvidék az Első Világháború időszakában, avagy rutének és a magyar állam 1914-től 1918 szeptemberéig. In: Horváth, G (szerk.) A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs. pp. 163-172.
- KÓKAI S. (2023): Magyarország városai a kiegyezés idején. Nyíregyháza, 280. p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2015): Magyarország népei, nemzetiségei és etnikai térszerkezete a 18. században. Történelmi Muzeológiai Szemle 8. pp. 5-21. Bp.
- PERÉNYI J. (1954): A ruszinok történetének vázlatja. Budapest.
- SZTRIPSKY H. (1910): A magyarországi ruténség néprajzi térképe (Etnografična karta Uhorskoji Rusi). Néprajzi Értesítő XI. pp. 264-270.
- Magyarország népessége anyanyelv szerint 1910-ben, járásonként. (Kiadó: Klosz György és fia 1917) Hadtörténelmi Intézet és Múzeum • B IX c 129
 - Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. évi népszámlálás alapján, nemzetiségi többségek, kisebbségek, népsűrűség. (Kiadó: Magyar Földrajzi Intézet 1919) Hadtörténelmi Intézet és Múzeum • B IX c 1074- (8 db)
 - Néprajzi térképek az 1920-as trianoni békeszerződéshez. [Románok és nem románok a Kárpátok és a Tisza között az 1910-es népszámlálás adatai alapján.] Hadtörténelmi Intézet és Múzeum • B IX c 1081

AZ ÉSZAKKELETI-FELFÖLD VÁROSHÁLÓZATA A KIEGYEZÉS IDEJÉN

KÓKAI SÁNDOR

BEVEZETÉS

A történelmi Magyarország településhálózatának jogi és funkcionális differenciálódásával eltérő időszakokban és térbeli kiterjedésben a várostörténet, a történeti településföldrajz, a történeti földrajz és a demográfia kutatói foglalkoznak elsősorban. A 19. század első és második felének társadalmi-gazdasági fejlődése markánsan különbözött egymástól, s a külső és belső körülmények megváltozása a településhálózatra és annak kitüntetett csomópontjait jelentő központokra is jelentős hatást gyakorolt.

A polgári forradalommal megindult, majd az osztrák-magyar kiegyezés után felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődés mozgatórugói (pl. modern pénzügyi rendszer, vasúthálózat, gazdaságpolitika, közigazgatási reformok stb.) a magyarországi településhálózatot is a gyorsabb átalakulás és átstrukturálódás irányába mozdították ki. Mindezek ellenére a 19. század közepétől kibontakozó modern urbanizáció első szakaszának (városrobbanás) komplex városföldrajzi jellemzésével – az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás adatainak feldolgozása alapján – kevés tanulmány foglalkozott. Ezekben egyrészt nem történt meg a történelmi Magyarország egész területére – általában Horvát-Szlavónország, a Katonai Határőrvidék és/vagy Erdély kimaradt – a városállomány állapotrajzának teljes körű bemutatása (pl. városodás mértéke, modern urbanizáció terjedése stb.) és átalakulási folyamatának (pl. városiasodás viszonyszámai és sajátosságai stb.) részletes elemzése, másrészt nem készült – a városi funkciók objektív súlyozásával – komplex városhierarchiai rangsor és térstruktúra sem országos, sem regionális viszonylatban.

Az okokat vizsgálva egyrészt tény, hogy a korabeli történeti források szűk keresztmetszet elkészítését (azaz kevés a horizontálisan és vertikálisan is hierarchizáló központi funkció) teszik lehetővé, másrészt a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti időszak vizsgálatát az egykorú adatszolgáltatás (pl. 1850, 1857 évi népszámlálások stb.) pontatlanságai és hiányosságai is rendkívül megnehezítik. Az egyes országrészekre vonatkozóan mindez hatványozottan érvényes. Az eddigi funkcionális településhierarchiai alap kutatások, mint például az 1820-as évek végének állapotrajza (*Bácskai V. - Nagy L. 1984*) és az 1900-as évek elejének keresztmetszetei – „a századelő magyar településhierarchiája” (*Beluszky P. 2016*) – önmagukban is szemléletformáló és kiemelkedő elemzések,

de csak korlátozott mértékben teszik lehetővé a 19. század egészére vonatkozó városhierarchián alapuló változások folyamatelemzését.

A két időpont között hiányzik egy láncszem, s ez a kiegyezés idejéhez köthető. E hiányt csak részben pótolja *Gyimesi Sándor (1975)* könyve és *Beluszky Pál (2016)* tanulmánya. A hiányérzetünket fokozza, hogy a modern urbanizációs folyamat társadalmi kihívásai és a gazdaság tőkés átalakulásának kettős szorítása néhány év alatt is robbanásszerű változásokat igényelt és generált a központokban, s e tekintetben a kiegyezés időpontja a modern urbanizáció – ezen belül a városrobbanás – statisztikai adatokkal is alátámasztható kezdeteként is értelmezhető. E tények a modernizáció felgyorsulásának kezdődő időszakához, – az ún. „gründolási láz” (1867-1873) – kapcsolódó részletesebb és ország-részenkénti specifikumokat is bemutató városhierarchiai állapotrajzot és elemzést tesznek szükségessé. E hiányt könyvemben (*Kókai S. 2023*) részben pótoltam, melynek kutatási eredményeiből e tanulmányban az Északkeleti-Felföld városállományának legfontosabb sajátosságait mutatom be.

1. AZ ÉSZAKKELETI-FELFÖLD GEOGRÁFIAI ÉRTELMEZÉSÉNEK KÜLÖNBÖZŐ ASPEKTUSAI

A vizsgált régió lehatárolása a geográfiai szakirodalomban sem egységes. A régió területét természetföldrajzi aspektusból két nagytáj (Északkeleti-Kárpátok közép- és magashegységi tájai a Tapoly-völgy és a Borsai-hágó között /összterületének 80%-a/, ill. a Felső-Tisza-vidék /összterületének kb. 20%-a/ tájegységei) fedi le. Az ÉK-Felföld egészére a lépcsőzetes tájszerkezet jellemző, melyet hegységek, völgyrendszerek és medencék tagolnak. Lóczy Lajos (1942) térképén a Laborc és a Felső-Tisza közötti terület gazdasággeológiai sajátosságait úgy mutatta be, mint Ruténföldet. Ez utóbbi elnevezés átvezet a társadalomföldrajzi megközelítések síkjára, s e kutatók nagy része etnikai alapon definiált régióként, döntően egy népcsoport (ruszinok) élettereként értelmezi (Ruténföld) a vizsgált területünket. Tény, hogy a régió földrajzi helyzete, fejlődése révén az ÉK-Felföld népességének jelentős szerepe volt a magyar-szlovák, a magyar-ruszin és szlovák-ruszin érintkezések történetében is.

A történeti földrajzi megközelítés elfogadja az etnikai-vallási alapú lehatárolásokat, de a súlypontot a kultúrtáj használatára és változására helyezi. E szerint a régió montán életkamráiban (pl. teraszos folyóvölgyek, hegységközi kismedencék stb.) a 14-15. századtól ruszin pásztorok is megjelentek. A ruszin szállások kezdetben Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyékben keletkeztek, később Ungban és – a Tapoly forrásvidékéig – Zemplén vármegye hegyvidéki területeire terjedő felföldi tájakon is (*Paládi-Kovács A. 2015*). A régió településeit vizsgálva megállapítható, hogy a 15. század végén azok több mint 80%-a 400 m-nél alacsonyabb szinten helyezkedett el, a magasabb tájrészekben – az energikusabb pontokat leszámítva – többnyire csak szórvány-települések

létesültek. A migrációs folyamat eredményeként a Kárpát-medencében élő ruszinok élettere mintegy 20 ezer km²-re terjedt ki (*Frisnyák S.-Csüllög G.-Horváth G. 2021*). A köz- és szakigazgatási alapú lehatárolások és kutatások szerint a régió négy történelmi vármegye (Bereg, Ugocsa, Máramaros, Ung) összesen 17.800 km²-nyi területét foglalja magában.

A településföldrajzi kutatók tanulmányaikban a régió alacsony népsűrűségét, az aprófalvas településhálózat dominanciáját, a települések belső térbeni tagolódásának specifikumait, a megkésett benépesülését és az alacsony urbanizáltsági fokot hangsúlyozzák. Mindezek egyik oka, hogy a kialakulatlan társadalmi és földrajzi munkamegosztás megkécsé tette szükségessé és lehetővé a városi szerepkörű népességtömörülések kialakulását (*Kocsis K. 2021*). A Magyarország Nemzeti Atlasza harmadik kötetének térképlapjain (102-107. oldal) megjelenő információk szerint a Tapoly-völgy és a Felső-Tisza völgy közötti terület folyamatosan az országos átlag alatti népsűrűséggel (pl. 1495-ben 3,1 fő/km²) és városállománnyal rendelkezett. E kitekintések és összegzések azonban már túllépnek az etnikai és gazdaság-statisztikai lehatárolásokon, tágabb kontextusba – általában Kárpát-medence – helyezve az északkelet-felföldi régiót.

Tanulmányomban az Északkeleti-Felföld településhálózatának és városállományának részletes elemzését egy időkeresztmetszetre (1870), s a szűkebben értelmezett ÉK-Felföld négy vármegyéjére (18067 km², az ország területének 5,5%-a) vonatkozóan mutatom be (*1-6. táblázat*), mert az itt elemzett sajátosságok az egész régióra helytállóak és érvényesek.

2. AZ ÉSZAKKELETI-FELFÖLD TELEPÜLÉSHÁLÓZATA

A vizsgált négy vármegye településállománya az 1870. évi népszámlálás szerint 728 településből állt, melyből 5 rendezett tanácsú városi, 24 mezővárosi és 699 községi jogállású település volt, amelyekben együttesen 577 259 fő élt, a népsűrűség 31,95 fő/km² (*1. táblázat*). A településsűrűség 4,04 település/100 km², az átlagos településnagyság 793 fő/település. Mindezek az értékek jól jelzik, hogy a sűrű településhálózat az aprófalvak és kismezővárosok szoros konfigurációját mutatja, a több évszázados tradicionális fejlesztési energiák komplex hatásainak eredményeként. A történelmi Magyarország területén 1870-ben jogilag 958 város volt, amely a teljes településállományt tekintve azt jelentette, hogy átlagosan minden 18. település város volt. Az Északkeleti-Felföld négy megyéjében átlagosan minden 25. település volt város. A történelmi Magyarország népességének 28,8%-a (4.445.927 fő), az említett 958 városban élt. Az egyes országrészeink közötti különbségek az urbanizáltság értékeit tekintve is rendkívül differenciáltak voltak: a Királyi Magyarország lakóinak 34,6%-a, Erdély lakóinak 14,7%-a, Horvát-Szlavónország lakóinak 16,0%-a és a Határőrvidék lakóinak 9,9%-a élt városi jogállású településeken (*Kókai S. 2023*). Az Északkeleti-Felföld összlakosságának mindössze 16,1%-a élt a 29 városi jog-

állású településen (1. táblázat), mely érték messze elmaradt a Királyi Magyarország átlagértékétől, annak mindez a legalacsonyabb régiós átlagát jelentette, s Erdély átlagos értékéhez állt közel.

1. táblázat: Az Északkeleti Felföld települései és népességszáma (1784/87-1910)

Várm.	Ter.	rtv	mv	falu	Népesség (fő)			Városi népesség (%)		
	km ²	1870			1784	1870	1910	1784	1870	1910
Bereg	4999	2	9	272	68387	159223	236611	8,1	21,2	24,6
Ugocsa		-	5	68	28966	67498	91755	12,8	18,8	21,9
Máramaros	9838	2	5	154	103504	220506	357705	10,4	13,2	15,0
Ung	3230	1	5	205	58073	130032	162089	8,7	13,5	15,7
Összesen	18067	5	24	699	258930	577259	848160	9,7	16,1	18,6

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A városodottság értékei amellet, hogy az országos értékektől elmaradtak, az egyes vármegyék között viszonylag egyenletes szóródásúak, azaz a maximum-minimum értékek amplitúdói mindössze 7-8%-os kilengést mutatnak. Ebből az is következik, hogy az urbanizáltság alacsony foka az egész régióra általánosan jellemző volt. E tényt Zemplén vármegye vizsgálatba emelése sem javítaná (28 mezőváros, 424 falu, mely települések összlakossága 361 929 fő volt, melyből a 28 mezővárosban élt 79 158 fő /=21,9%/ 1870-ben). Azért nem emelné, mert a Tokaj-hegylajai ún. „mezővárosi agglomeráció” városi jogállású települései (12 db) nélkül – ez ugyanis nem tartozott a vizsgált régióhoz – Zemplén vármegye hegy- és dombvidéki területeinek urbanizáltsága is mindössze a vizsgált négy vármegye átlagát érte el (Kókai S. 1996).

2.1 Az Északkeleti-Felföld jogi-igazgatási városai

Az Északkeleti-Felföld városállományának számszerű összegzésére a II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás adhatja az első támpontot (Bereg vármegye 6 mezőváros és 258 falu, Ugocsa vármegye 3 mezőváros és 66 falu, Máramaros vármegye 6 mezőváros és 134 falu, Ung vármegye 5 mezőváros és 200 falu), amelynek értelmében 20 oppidum volt a régió négy vármegyéjében. Ekkor a történelmi Magyarországon 60 szabad királyi város és 670 oppidum volt (Dávid Z. 1965). Az 1870. év elején végrehajtott hivatalos népszámlálás adatai szerint – amint már említettem – 958 város volt a történelmi Magyarországon, melynek 3,0%-a (29 db) volt a vizsgált régióban. Tanulmányomban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás adatait – mint hiteles korabeli forrást – elemzem és értékelem, illetve egészítem ki és pontosítom. Az alábbiakban – e forrás alapján – vázlatosan bemutatom az Északkelet-Felföld városhálózatának néhány

jogi-igazgatási városfogalmi kategóriáját, feltüntetve a demográfiai jellemzőit is (2. táblázat).

2. táblázat: Az Északkeleti-Felföld jogi-igazgatási városai (1870)

Városok	Népesség		Változás	Jogállás
	1870	1910	1870-1910	1870
Bereg vármegye				
Beregszász	6273	12933	206,2	mv./rtv
Munkács	8602	17275	200,8	mv./rtv
Szolyva	1205	3802	315,5	mv.
Alsó Verecke	1200	1935	161,3	mv.
Mezőkaszony	1529	2468	161,4	mv.
Bereg	1609	2133	132,6	mv.
Tiszaújlak	3633	4685	129,0	mv.
Tarpa	2870	3590	125,1	mv.
Mezővári	2499	2625	105,0	mv.
Vásárosnamény	1061	2240	211,1	mv.
Nagylucska	3217	4514	140,3	mv.
Ugocsa vármegye				
Nagyszőlős	4406	7811	177,3	mv.
Tiszaújlak	2211	3470	156,9	mv.
Feketeadó	1339	1662	124,1	mv.
Halmi	1739	3455	198,7	mv.
Turc	3026	3692	122,0	mv.
Máramaros vármegye				
Máramarossziget	8833	21370	241,9	mv./rtv
Huszt	6413	10292	160,5	mv./rtv
Dolha	1892	3524	186,3	mv.
Técső	2877	5910	205,4	mv.
Visk	3616	4839	133,8	mv.
Hosszúmező	1716	2588	150,8	mv.
Ruszpolyána	3750	5226	139,4	mv.
Ung vármegye				
Ungvár	11017	16919	153,6	mv./rtv
Szobráncz	1033	1216	117,7	mv.
Vinna	963	1472	152,9	mv.
Nagykapos	1155	1222	105,8	mv.
Szerednye	1748	1867	106,8	mv.
Nagyberezna	1596	2822	176,8	mv.
Összesen	93028	157557	169,3	-

Forrás: Népszámlálási kötetek alapján saját szerkesztés

A részletes elemzés lehetőséget biztosít arra is, hogy a városodás értékében és mértékében lévő bizonytalanságokat is érintsük. A jogi-igazgatási városállomány tekintetében az alábbi sajátosságok emelhetők ki:

- szabad királyi várossal és kiváltságolt várossal a régió nem rendelkezett, s ez tágabb kitekintésben a Hernád és a Szamos folyók között elterülő egész régióra jellemző volt (2. táblázat). A történelmi Magyarországon 1870-ben 69 szabad királyi város és 29 kiváltságolt város (ez utóbbiak Erdélyben és a Katonai Határőrvidéken funkcionáltak) volt (Népszámlálás 1870).

- a rendezett tanácsú mezővárosok száma rendkívül alacsony (5 db), miközben a történelmi Magyarországon 94 db ilyen kiváltsággal rendelkező település volt (Kókai S. 2023).

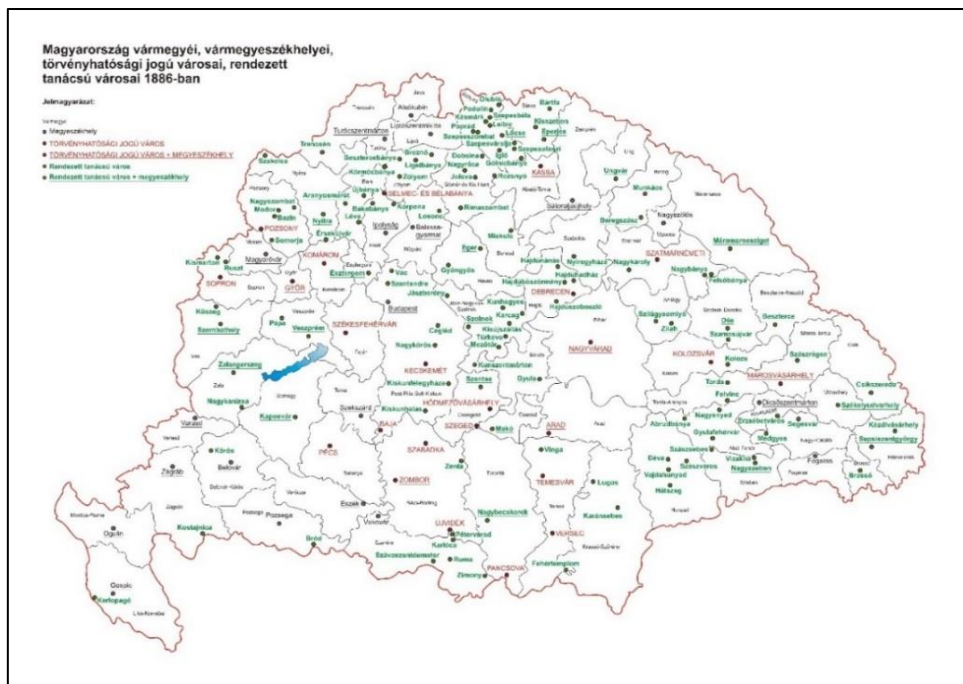
- a városhálózat gerincét itt is a mezővárosok adták (24 db), amelyek száma a történelmi Magyarország nagyrégióit tekintve a legalacsonyabb volt. Az ország 325 411 km²-nyi területén az 1870. évi népszámlálási adatok szerint 769 mezőváros volt, melynek 3%-a volt a vizsgált régióban. Összehasonlításként a 28523 km² kiterjedésű és 804 településsel rendelkező Bánság három vármegyéjében (Torontál, Temes, Krassó) és a Bánsági Határőrvidéken 2-2 db szabad királyi város és rendezett tanácsú város, 3 db kiváltságolt határőrvidéki város és 50 db mezőváros funkcionált 1870-ben (Kókai S. 2015).

- a régió városai – népességszámuk alapján – kisvárosok, a korabeli közfelfogás szerint ugyanis a történelmi Magyarország városi közül a 30 000 főnél népesebbeket tekintették nagyvárosnak (11 db), a 12-30 000 fő közötti-eket középvárosnak (59 db) és a 12 ezer fő alattiakat kisvárosnak (Kókai S. 2023). A Szamos és a Hernád folyók között elterülő régióban mindössze Ungvár népességszáma emelkedett tízezer fő fölé (11 017 fő), azonban még így is kisvárosnak számított (2. táblázat).

- a régió 29 jogi-igazgatási városát vizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy 5-10 ezer fő közötti népességszámmal csak négy város (Beregszász, Munkács, Máramarosziget, Huszt) rendelkezett 1870-ben, s a városok közel felének (14 db) népességszáma kettőezer fő alatt volt (Kókai S. 2012). A kisvárosi miliő domináns maradt az 1910. évi népszámlálás adatai szerint is (öt város 10 ezer fő feletti, három város 5-10 ezer fő közötti, míg a fennmaradó 21 város ötezer fő alatti népességszámmal rendelkezett), mindazok ellenére, hogy a városállomány egyharmada (10 db) a régió városi átlagértéknél (169,3%) jelentősebb népességgyarapodást ért el 1870-1910 között (2. táblázat).

- az 1876. évi városi jogállás törvényi rendezése rendkívül súlyosan érintette a régiót, mert az új jogi-igazgatási városfogalmak szerint a törvényhatósági jogú városok hiánya mellett a rendezett tanácsú városok száma is rendkívül alacsony volt (Ungvár, Munkács, Beregszász, Máramarosziget), s 1886-ban

a korábbi mezővárosok e címük használatára is elvesztették a jogosultságukat (1. térkép).

1. térkép: A történelmi Magyarország jogi-igazgatási városállománya (1886)

A jogi-igazgatási és a statisztikai városfogalmak elemzése alapján joggal merül fel a kérdés: E városhiányos régióban tényleges hány város rendelkezett olyan központi funkciókkal, amelyek a környező települések lakói számára is felkeresésre érdemessé tették? Az eddig leírtakból az is érzékelhető, hogy mind 1870-ben, mind 1910-ben 4-5 városnál lényegesen több település töltött be funkcionálisan központi szerepkört az ÉK-Felföld területén. Mindez átvezet bennünket a funkcionális város fogalmának értelmezéséhez. A funkcionális városfogalmak a város által nyújtott szolgáltatások (pl. kulturális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési stb.) mennyiségi és minőségi elemeit tartalmazzák. Kiemelve, hogy e funkciók megjelenése és erőssége a városfejlődés szerves fejlődésének eredménye, s e funkciók hierarchikusan tagoltak. E szemléleten belül, mind a deduktív-módszereknek, mind az empirikus-módszereknek (ún. „leltározó-módszer”) van létjogosultsága, miként az egyes központi szerepkörök különböző faktorok (pl. klaszteranalízis, jelentőség-többlet, diszperziós-érték stb.) szerinti súlyozásának is.

2.2 Az Északkeleti-Felföld városállományának funkcionális típusai

A funkcionalitáson alapuló városhierarchia egy-egy időkeresztmetszete biztosíthatja azt a folyamatleírást, amely alapján jól kirajzolódhat – a kutatni kívánt időintervallumban – az egyes – döntően városokból álló – települések pozicionális helyváltoztatása, azaz dinamizmusuk, stagnálásuk vagy esetleges leértékelődésük. Ezek a központok funkcionálisan centrum szerepkört töltenek be a települések közötti munkamegosztásban. A funkcionális városhálózat sem old meg azonban minden problémát, egyrészt a városnak semmiképp sem nevezhető kisebb települések (pl. falvak) is betölthetnek más települések számára központi funkciókat. Másrészt az ország egyes régiói közötti fejlettségbeli különbségből adódó központi funkciók tényleges értékét nem tudjuk figyelembe venni, s a városok összehasonlítását is homogén régióon belül teszi a legjobban lehetővé. Az egyes központi funkciók vonatkozásában kiemelten fontos az is, hogy melyeket tudjuk figyelembe venni, s ezek mennyiben objektívek és milyen széles spektrumon szóródnak. Fontos, hogy a központi funkciók sem időtállóak, azaz a korábban jelentősnek számító kiváltság (pl. mezővárosi jog, vásártartás stb.) devalválódnak, s új dinamikus elemek veszik/vehetik át szerepüket. A funkcionális településhierarchia sem old meg minden problémát, de jobb, mint a népességszámhoz vagy a jogi-igazgatási szerepkörökhöz kapcsolódó hierarchiai elemzések és differenciálások.

3. táblázat: Városhierarchiai szintek (1870, 1910)

Hierarchia szintek	1870		1910		
	Teljes	Részl.	Teljes	Hiányos	Részleges
I. Országos központ	I.1	-	-	-	-
II. Regionális központok	II.1	II.2	I.1	I.2	I.3
III. Fejlett megyeszékhelyek	III.1	III.2	II.1	II.2	II.3
IV. Megyeszékhely-szintű városok	IV.1	IV.2			
V. Középvárosok	V.1	V.2	III.1	III.2	III.3
VI. Kisvárosok	VI.1	VI.2	IV.1	IV.2	IV.3

Forrás: a szerző szerkesztése Beluszky P.-Győri R. (2003) és Kókai S. (2023) adatai alapján

A magyarországi funkcionális városhálózat sajátosságainak feltárására irányuló kutatási metodikát részletesen elemeztem könyvemben (Kókai S. 2023), melyből itt annyit érdemes kiemelni, hogy az ún. „feltárazó-módszert” alkalmaztam. Azaz a figyelembe vett funkciókat hierarchikusan tagoltam, s az alá-fölé rendeltségi viszonyoknak megfelelően pontoztam, s a központi funkciót ellátó településeket rangsor szerint is besoroltam. A kutatás eredményeként a történelmi Magyarország 496 településéről bizonyítottam, hogy 1870-ben olyan

központi funkciógazdagsággal rendelkezett, amely a környező településekről felkeresésre érdemessé tette. A részletes eredmények – országos városhierarchia és térszerkezet tekintetében (2. térkép) – hiánypótlóak, s e tanulmányban csak az összesített – az ÉK-Felföld területére vonatkozó – eredményeket értékelem, összehasonlítva Beluszky Pál és Györi Róbert századfordulóra (1910) elkészített funkcionális település-rangsorával és pozicionálásával (3. táblázat).

Az összehasonlításon alapuló pozícióváltozás országos viszonylatban is elvégezhető az egyes városok vonatkozásában, annak eredményeként, hogy ugyanazokat a funkcionális városkategóriákat alkalmaztam, amelyeket Beluszky Pál és Györi Róbert 1910-re vonatkozóan (3. táblázat).

2. térkép: A történelmi Magyarország funkcionális városainak hierarchikus rangja és térszerkezeti konfigurációja (1870)

1. országos központ; 2. teljes értékű regionális centrumok; 3. részleges regionális centrumok; 4. teljes értékű feletti megyeszékhelyek; 5. részleges feletti megyeszékhelyek; 6. teljes értékű megyeszékhelyek; 7. részleges megyeszékhelyek (a közép és kisvárosi szintű központok nem kerültek feltüntetésre)

A 4. táblázatban feltüntetett települések adatai és országos sorrendben betöltött pozíciók (2. térkép) alapján megállapítható, hogy az ÉK-Felföld két

regionális centrum hinterlandjába tartozott. Mind Kassa, mind Debrecen e régióra gyakorolt hatása meghatározó, ugyanakkor megosztott teret is eredményezett. A két regionális centrum egyikének dinamizmusát egy korábbi tanulmányomban részletesen bemutattam (Kókai S. 2012), s megállapítottam, hogy Kassa dominanciája az igazgatási szerepkörökben érvényesült, míg Debrecen kisugárzó ereje a vallási-kulturális és részben gazdasági hatásait tekintve volt domináns az ÉK-Felföld déli részén (Bereg egy része, Ugocsa, Máramaros vármegyék).

4. táblázat: Az ÉK-Felföld funkcionális várostípusai (1870-1910)

Városok	népesség- szám		országos sorrend	népesség- szám	országos sorrend
	1784/87	1870	funkciók		1910
1. Ungvár	3130	11017	36. (III.2)	15980	45. (II.3)
2. Máramarossziget	3495	8833	30. (IV.1)	20832	19. (II.1)
3. Beregszász	587	6273	63. (IV.2)	12898	50. (II.3)
4. Munkács	2403	8602	78. (V.1)	16518	66. (III.1)
5. Huszt	2187	6413	128. (V.1)	10285	131. (IV.1)
6. Nagyszőlős	1632	4406	111. (V.2)	7799	126. (III.3)
7. Técső	1329	2877	233. (V.2)	5898	226. (IV.2)
8. Felső-Vissó (F)	1059	2545	268 (V.2)	9269	142. (IV.1)
9. Nagykapos	461	1155	278. (V.2)	1216	322. (IV.3)
10. Nagyberezna	527	1596	279. (V.2)	2814	278. (IV.3)
11. Tiszaújlak	767	3633	318. (VI.2)	4685	-
12. Alsóverecke	672	1205	334. (VI.2)	1929	-
13. Szobránc	435	1033	337. (VI.2)	1211	-
14. Halmi	701	1739	383. (VI.2)	3450	213. (IV.1)
15. Mezőkászony	656	1529	464. (VI.2)	2462	315. (IV.3)
16. Szerednye	510	1748	465. (VI.2)	1862	-
17. Ökörmező (F)	981	1261	467. (VI.2)	3649	301. (IV.3)
18. Rahó (F)	1592	2347	-	6577	298. (IV.3)

Forrás: Népszámlálási adatok, ill. Kókai S. (2023) és Beluszky P. – Györi R. (2005) adatai alapján a szerző szerkesztése

A vizsgált ÉK-Felföld egyetlen fejlett megyeszékhelye 1870.ben **Ungvár** volt, amely a részlegesen fejlett megyeszékhely szintű központok közé került. Ungvár rendezett tanácsú város, a munkácsi görög katolikus püspök és káptalan székhelye. Volt papneveldeje, lyceuma, királyi főgimnáziuma, árvaháza, kórháza, szent Vince apácázárdája és fürdője. A város kereskedelmi és ipari központ is volt, melyből említést érdemelnek fűrész-malmai és vasgyára. A város takarékpénztára és hittudományi intézetei regionális jelentőségűek voltak.

Nem sokkal maradt el ettől **Máramarossziget** funkció gazdagsága (4. táblázat) és hierarchikus besorolása, amely a teljes értékű megyeszékhely szintű központok közé került. Máramarossziget rendezett tanácsú városként nem rendelkezett önálló képvisellel az országgyűlésben, azonban a többi általam vizsgált megyeszékhely szintű funkció (5. táblázat) kilencven százaléka (pl. Királyi törvényszékek, Királyi ügyészségek, Főgimnáziumok, Népiskolai tankerületek, Kórházak, Honvéd gyalogzászlóaljok és lovasszázadok, Főesperesi kerületek, Pénzügyőri biztosok, Takarékpénztárak /alaptőke: 50-100 e. Ft/ stb.) megtalálható volt a városban. Ezekon túlmenően megemlítem, hogy volt kegyesrendi társodája, katolikus és helvét algimnáziuma, óvodája, postája, szeszgyára, meleg fürdője, kaszinója és sóháza is.

5. táblázat: Az ÉK-Felföld megyeszékhely szintű városainak központi funkciói (1870)

Városok	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Ungvár	+	+	+	1	+	+	+	+	+	+	5	2
Máramarossziget	-	Lyceum	+	2	+	+	+	+	+	+	6	2
Beregszász	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	6	1
Nagyszöllős	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	2	1

Forrás: Kókai S. (2023) adatai alapján a szerző szerkesztése

A központi funkciók: 1, Püspökség, 2, Hittudományi Intézet/Lyceum, 3, Főesperesség, 4, Főgimnázium, 5, Királyi Törvényszék, 6, Királyi Ügyészség, 7, Pénzintézet, 8, Pénzügyőri biztos, 9, Katonai igazgatás, 10, Kórház, 11, Orvosok száma, 12, Gyógyszertárak száma

Beregszász a részleges megyeszékhely szintű központok közé került, mert ugyan rendezett tanácsú város volt és Bereg vármegye székhelye, azonban az ezekhez kapcsolódó központi funkciók egy része hiányzott. Központi funkciói zömmel a megyeszékhely szerepköréhez kapcsolódtak (pl. Királyi törvényszék, Királyi ügyészség, Főgimnázium stb.). Emellett azonban volt postája, kőbányája, híres szőlő és borkultúrája és szegényháza is. A város kulturális, társadalmi és politikai életének központja az úri kaszinó volt, s a mai Oroszlán Vendégfogadó falán elhelyezett emléktáblák pedig a reformkori magyarság élő múzeumának is tekinthetők (Kazinczy-tól Széchényin és Petőfin át Kölcsey-ig húzódik az az ív, amely mindezt kőbe vésve is megörökíti).

A **funkcionális középvárosok** (Munkács, Huszt, Nagyszöllős, Técső, Felső-Visó, Nagykapos, Nagyberzna) központi funkciói mind mennyiségileg, mind területi kiterjedtséget tekintve jóval szerényebbek voltak (6. táblázat). E központok esetében 12 olyan tényezőt (pl. rendezett tanácsú mezőváros, takarékpénztár /alaptőke: 50 ezer Ft. alatt/, algimnázium vagy alreáltanoda, járási központ, járásbíróház, esperesi kerületi központ, adóhivatal, ipartársulat stb.)

vizsgáltam meg („leltároztam”), amelyek megléte vagy hiánya alapján eldönthető volt a középvárosi szintű központi szerepkör és részben területi hatása.

A középvárosi tényezők egyike a népességszám, mely esetben előzetes elvárás volt a minimum hatezer fős érték (a besorolt települések közül csak Munkács és Huszt érte el ezt a limitet). Összehasonlításként megemlítem, hogy 1870-ben a tízezer főnél népesebb alföldi mezővárosok egy csoportja (pl. Túrkeve /10 969 fő/, Mezőberény /10 915 fő/, Dévaványa /10 165 fő/. Törökszentmiklós /13 024 fő/ stb.) nem rendelkezett egyetlen középvárosi szintű központi funkcióval sem, s mindössze néhány kisvárosi funkció (pl. gyógyszerár, egy-két orvos stb.) volt megtalálható. Ez azt is jelzi, hogy a népességszám nem lehet mérvadó a városhierarchiai vizsgálatok esetében, különösen az eltérő adottságokkal rendelkező makro régiók összehasonlítása esetén.

A **kisvárosi kategóriába** sorolt északkelet-felföldi települések (pl. Tiszaújlak, Alsóverecke, Szobránc stb.) csoportja sem homogén, óriási különbség volt e kategórián belül például a fejlettség, a népességszám, a jogállás, a társadalmi viszonyok, a közlekedéscsoporthelyi helyzet és a foglalkozási szerkezet tekintetében is. Az egyetlen, ami miatt e heterogén csoport egységes, az a központi funkciók (90%-uk mezővárosi jogálláshoz kötődött) közel azonos – koránt sem elégséges – száma (6. táblázat).

6. táblázat: Az ÉK-Felföld közép- és kisvárosainak központi funkciói (1870)

Városok	Központi funkciók						
	jogállás	orvos	gyógy-szertár	országos vásár	adó-hivatal	járás-bíróság	távíró állomás
Munkács	mv/rtv	5	2	6	1	1	1
Huszt	mv/rtv	2	1	4	1	1	1
Felső-Vissó	F	3	1	3	1	1	-
Halmi	mv	1	1	4	1	1	1
Técső	mv	2	1	5	1	1	1
Szobránc	mv	1	1	4	-	1	1
Nagykapos	mv	1	1	4	1	1	-
Nagyberezna	mv	1	1	3	1	1	-
Alsóverecke	mv	1	1	2	1	1	-
Mezőkászony	mv	1	1	4	-	1	-
Tiszaújlak	mv	3	1	2	-	-	1
Szerednye	mv	1	1	4	-	-	-
Ökörmező	F	-	-	2	-	1	-

Forrás: Kókai S. (2023) adatai alapján a szerző szerkesztése

A 19. század első felének magyarországi városhálózati sajátosságainak egyike, hogy a funkcionális központi helyek/városok száma általában kevesebb, mint a jogi-igazgatási városok száma. Az ÉK-Felföld esetében is megállapít-

hatjuk (2-6. táblázat), hogy a jogi-igazgatási városállomány alig több mint fele rendelkezett olyan központi funkció mennyiséggel mely alapján központi helynek volt tekinthető. E folyamat a századfordulóra felgyorsult, s addig, amíg 1870-ben 14 jogi-igazgatási város maradt ki a funkcionális hierarchiából, 1910-re ez elérte a 20-at. Bekerült ugyanakkor három községi jogállású település (Felső-Vissó, Ökörmező, Rahó), melyek tényleges központként funkcionáltak.

Az is megállapítható, hogy a funkcionális megyeközpontok többsége megyeszékhely ugyan, de jelentősebb regionális kisugárzó erővel nem rendelkeztek, s nem tudtak ilyen térszervező erőt és képességet generálni. A középvárosok ellátták a járási székhely szerepet is, mivel igazgatási központokra gyengén városodott vagy városhiányos térségben is szükség volt. Az ÉK-Felföldön számos olyan település nyert igazgatási-székhely funkciót, amelynek városi tradíciói igen szerények voltak, népességszámuk csekély, egyéb városi funkcióik hiányosak vagy hiányoztak, falaik között „valódi városi élet” nem bontakozott ki. Számos esetben kifejezetten falusias jellegű települések nyerték el e közigazgatási feladatot. A régióban a tradicionális kisvárosok nagy részét nem érintette még meg a modern városfejlődés, ezért lehetett a közigazgatási szerepkör a városfejlődés fontos eleme és később ösztönzője is.

A kisvárosi funkciókat teljes körűen ellátó települések szintén joggal számíthatók a városállományhoz, s e hierarchiaszint községi jogállású települései közül is legalább kettő feltétlenül igényt tarthatott volna a mezővárosi rangra. Ugyanis községi jogállású volt Máramaros vármegye két kis népességű, de élénk forgalmú országos vásárt tartó települése (Felső-Vissó és Ökörmező), melyek funkcionálisan kisvárosi szerepkört töltöttek be. Az alsó szintek városi jogú településeinek „jogforrása” szemmel láthatóan a „tradíció”, s ebből kifolyólag a járási székhely-funkció és a városhierarchia kapcsolata is szoros. A jogi-igazgatási városállomány a kiegészítés idején bővebb keretekkel szolgált, mint sem azt a városi funkciók teljes körűen kitölthették volna.

ÖSSZEGZÉS

A kutatási eredmények elemzése egyértelműen utal arra, hogy a régió 1870. évi városhierarchiája a feudális városhálózat utolsó leképezése. Jelzi ezt a jogi-igazgatási városok és a funkcionális értelemben vett városok körének meglehetősen eltérő volta. A városi jogkörű települések viszonylag magas száma nem volt összhangban a központi funkcióik mennyiségi és minőségi elemeivel, s differenciáltságuk – különösen az alsó szinteken – alacsony foka is gondot okozott. Az is megállapítható, hogy a központi funkciók számának szóródása általában kisebb volt, mint ami e városok fejlettségbeli különbségében fennállt (különösen a közép- és kisvárosok esetében), így a jogállás, a funkció és a társadalmi viszonyok az esetek többségében nem feleltek meg egymásnak. A városi rangú és funkciójú települések, illetve a közigazgatási szerepkör és a

városhierarchia közötti összefüggések a korabeli városhálózat fontos jellemzőit képezték. Azonban a két csoport összevetése is nyilvánvalóvá tette, hogy nem feleltek meg egymásnak és a kiegyezés korabeli társadalmi-gazdasági kihívásoknak. A településhálózati igények által formált központ-állomány akkor is kialakult, ha ezen igényekkel a sokoldalú városfejlődés nem tudott lépést tartani, illetve csak erősen féloldalas, funkcióhiányos központok „álltak rendelkezésre”. E stratégiai fontosságú régióknak nem fejlődött ki egyértelmű központja sem, s a gazdasági adottságok/erőforrások hiánya kedvezőtlenül befolyásolta a népességyarapodást és a településhálózat fejlődését és differenciálódását. A feudalizmus végére kialakult gazdasági-tér szerkezeti súlypontok érdemben nem változtak meg 1910-re sem.

IRODALOM

- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- BELUSZKY P.(1990): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. In: Tér és Társadalom 4. pp. 13-56.
- BELUSZKY P. - GYŐRI R. (2003): A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés. Magyarország városhálózata a 20. század elején. Korall 2003. május (11–12.) pp. 199-238.
- DÁVID Z. (1965): A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. In: Történeti Statisztikai Évkönyv (1963/64.) pp. 110–127.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): Ruténföld természeti tájhasználat (Környezettörténeti vázlat 895-1920). In: Tört. Földr. Közl. 2021/4. pp. 39-56
- GYIMESI S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 146-147., 240-243. p.
- KELETI K. (1871): Hazánk és népe a közigazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest. p.510.
- KOCSIS K. (2021): Magyarország Nemzeti Atlasza, Társadalom.
- KÓKAI S. (1996): A tokaj-hegyljai mezővárosok fejlődése a XIX. században. Tokaj És Hegylja 17. pp. 13-28.
- KÓKAI S. (1999): Bereg vármegye vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. sz. közepén. In: Boros L. (szerk.) Kárpátalja. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék. pp. 145-157.
- KÓKAI S. (2003/A): Sátoraljaújhely térszerkezeti helyének változása a XVIII. század közepétől napjainkig. In: Frisnyák S.-Gál A. (szerk.): Szerencs és a Zempléni-hegység. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, 333 p. pp. 211-222.

- KÓKAI S. (2003/B): Adalékok az urbanizációs folyamat bánati sajátosságaihoz 1850-1910 között. Természettud. Közl. (Nyíregyházi Főiskola) 3. pp. 145-164.
- KÓKAI S. (2011): Kassa regionális szerepköre. Közép-Európai Közlemények 4 / 1. pp. 52-62.
- KÓKAI S. (2012): Urbanisation Development Trends of Cities in the North-Eastern Part of the Carpathian Basin. In: Csapó T.–Balogh A. (szerk.) Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Past, Present and Future. Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag. 314 p. pp. 223-233.
- KÓKAI S. (2015): A bánági kisvárosok fejlődésének néhány 19. századi sajátossága. In: Tésits R. - Alpek B. L. (szerk.) A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Pécs, Publikon Kiadó. 632 p. pp. 107-115.
- KÓKAI S. (2022): Városok, városodás és városiasodás a történelmi Magyarországon (1870). Településföldrajzi Tanulmányok 11/1-2. pp. 3-21.
- KÓKAI S. (2023): Magyarország városai a kiegyezés idején (Városodottság, városiasodás, város-hierarchia, városhálózat). Nyíregyháza, 280 p.
- LÓCZY L. (1942): Ruténföld gazdasággeológiai térképe. Érc-, petróleum-, földgáz-, szén-, tőzeg-, tűzállóagyag- és sóelőfordulások, kőbányák, vízierők és öntözővíz-tárolási lehetőségek. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, jelzet szám: B XV b 284
- A MAGYAR KORONA ORSZÁGAIBAN az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.
- A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK HELYSÉGNÉVTÁRA. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1873. I–XII., 1539 p.
- A MAGYAR KIRÁLYSÁG, Horvát-Szlavónia, Erdély és a Katonai Határőrvidék térképe 1865-ben (Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX a 525/7)
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2015): Magyarország népei, nemzetiségei és etnikai térszerkezete a 18. században. Történelmi Muzeológiai Szemle 8. pp. 5-21. Bp.
- THIRRING G. (1911): Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Bp.
- VÖRÖS K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Somogy Megyei Levéltár pp. 189-203.

A FELSŐ-TISZA-VIDÉK TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA

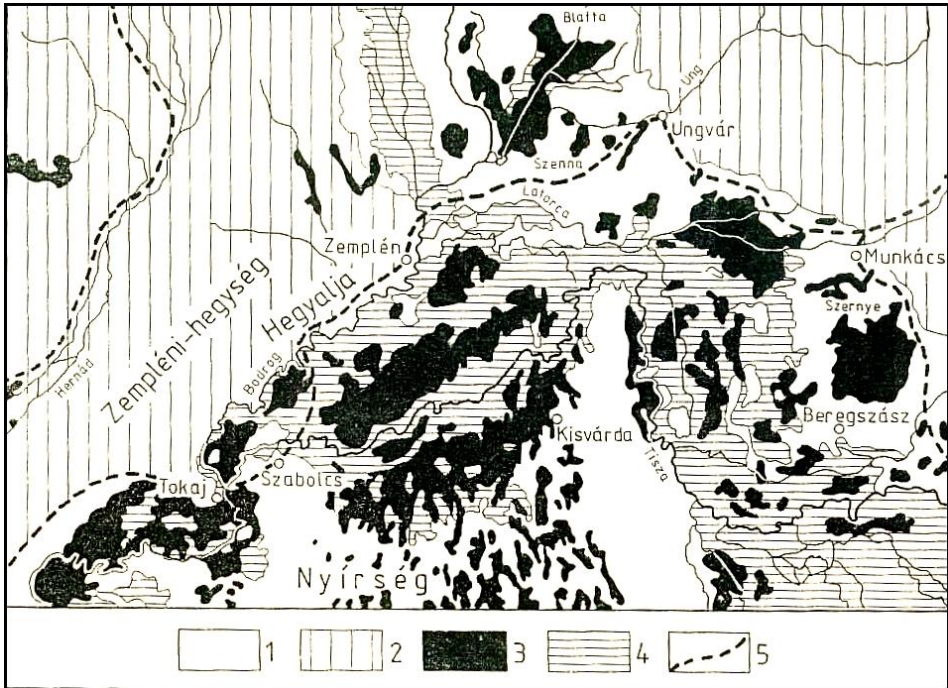
FRISNYÁK SÁNDOR

A Felső-Tisza-vidék a Nyírség és a Kárpáti-hegységkeret között helyezkedik el és több kistájrú tagolódik. A Tisza folyásiránya szerint a természetföldrajzi kistájúak a következő sorrendben követik egymást: Szatmári-síkság, Beregi-síkság, és egymással párhuzamosan a Bodroglköz és a Rétköz. A Felső-Tisza-vidék ma négy országhoz tartozik¹, hazai területe a kistájúkatásztér szerint 2864 km² (Dövényi Z. 2010), amely az ősi ártér ("árvízjárta terület") 40-42%-a lehet (Dóka K. 1987). Területe két domborzati szintre különül, az *ártérekre* és az *árvízmentes medenceperemi hordalékkúp-síkságokra*. Az amfibikus ártérek is két szintre tagolódnak, az állandóan vagy az év nagy részében elöntött *alacsony ártérre* és az időszakosan árvízjárta *magas ártéri szintre* (1. ábra). Az alacsony ártérekét a Szatmári-síkságón a 95-97 m-es, a Beregi-síkon a 103-105 m-es, a Bodroglközben a 95-97 m-es és a Rétközben a 93-96 m-es térszíneken a mezorégió vízfolyásúi árasztották el. A két-három méterrel magasabb ártérekét csak időszakosan, többnyire a tavaszi, kora nyári és az őszi esőzések idején öntötte el a Tisza és mellékfolyóinak árvize. Az emberi megtelepedésre és földművelésre alkalmas *árvízmentes térszínek* – a medenceperemi síkságón kívül – az ártérek tagoló *hordalékkúp maradvány-felszínek*, a Szatmári-síkságón a 119 m, a Beregi-síkon a 109 m, a Bodroglközben és a Rétközben a 100 m feletti *homok-* (és *lössös homok-*) *szigetek* (= gorondok, laponyagok) és a *folyóhátak* voltak (Tiszahát, Szamoshát, Krasznahát, Túrhát, Szebecsehát stb.).

A honfoglaló magyarság megtelepedése a Felső-Tisza-vidéken – az alföldi tájegységekre és tájegység részekre is jellemzően – két *ősi telepítívonalon*, az ártérperemen és a medenceperemi tájhatáron, a heglábfelszínnel érintkező vonalon történt. A telephelyek megválasztása átgondoltan, a honszerzők természet-ismeretére és korábbi tájhasználati (termelési) tapasztalataira épült. A telephelyek környezetében létesültek a *kultúrtáj magterületek* (szántóföldek és kertek), és innen terjedtek tovább a telepítívonalra merőlegesen, mindkét irányba (az ártérövezet árvízmentes homok- és lössös homokszigetek felé is). A megtelepült közösségek táj- és természeti erőforrás-használata az alacsony- és

¹ Szlovákia, Ukrajna, Románia és Magyarország

magas ártéri szintekre is kiterjedt, így a differenciált ártéri gazdálkodást folytatók a Felső-Tisza-vidék teljes területét hasznosították.

1. ábra: A Felső-Tisza-vidék és tágabb környezete az ármentesítés előtt.

Jelmagyarázat: 1= ármentes síkság, 2= középhegység, hegységperemi és hegységközi dombság, 3-4= ártéri síkság, 3= alacsony ártér, állandóan vagy az év nagy részében elöntött terület, 4= magas ártéri síkság, időszakosan elöntött terület, 5= középkori közlekedési folyosó az Alföld peremén és a hegységközi teraszos folyóvölgyekben

A természeti erőforrások hasznosítása szükségessé tette a lokális jellegű tájformálást (környezetátalakítást), a mederpartokat megnyitó fokok (vízkivezető nyílások) és erek létesítését, az erdőirtást és gyepfeltörést. Az ártérperemi telephelyekre jellemző volt a vízparti orientáltság, továbbá a természeti erőforrások lokális használata és lokális módosítása (Hajdú Z. 2000). A gazdasági terek nem koncentrikusan helyezkedtek el az ártérperemen épült településközpont körül, mint az alföldi mezővárosokban és falvakban, hanem a mikrorelief, a talajviszonyok, a természetes vegetáció, a vízellátottság és egyéb agroökológiai tényezők szerint. Az ártérperemi, a folyóháti és a szigettelepülések különböző munkaföldrajzi (művelésági) egységei általában 3-4 km-es távolságon belül elérhetőek voltak. A hegylábi települések az ártereken és az ármentes

szinteken folytatott legelőváltás (*régi transzhumáció*) révén részesei voltak az ártéri gazdálkodásnak (Szabadfalvi J. 1984).

A három domborzati elem (kultúraszint) hasznosítását, amely ezer éven át fennmaradt és sikeres volt, modellszerűen, egy régen megszerkesztett és többször közölt táblázatban jelenítem meg (Frisnyák S. 1990), mellőzve az egyes térszínhez kötődő tájhasználati formák és módszerek részletes magyarázatát (*I. táblázat*). A Felső-Tisza-vidék településeire is jellemző tájgazdálkodást a történeti tértudományok művelői az agroökológiai feltételekhez alkalmazkodó, tervszerű és környezetkímélő – a honfoglalás korától a 19. század közepéig egységes korszakot jelentő – gazdálkodási rendszerként értékelik (Andrásfalvy B. 1975, Borsos B. 2000, Frisnyák S. 1990. 2002, Hajdú Z. 2000, Viga Gy. 1993, 1996).

A Felső-Tisza-vidék történeti tájrajzát megjelenítő tanulmányok a mezei régió táj- és természeti erőforrás-használatát a honfoglalás korától datálják és a 19. századi integrált környezetátalakító munkálatokig változatlanok tartják. A történeti tájrekonstrukció kutatói és a honi történeti földrajz művelői szerint a honfoglaláskor az alföldi nagytáj, és annak részeként a Felső-Tisza-vidék már nem tekinthető nyers-(ős-) tájnak, és kultúrtájnak sem (Bulla B. – Mendöl T. 1947).

A régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a neolitikumtól (Kr.e. 6000-4400) kezdődően a Felső-Tisza-vidéken és tágabb környezetében élő népek termelő gazdálkodásukkal tájformáló tényezőkké váltak, lokális jellegű környezetátalakító tevékenységükkel kialakították életterüket, a természeti ökoszisztémában kultúrtáj-szigeteket hoztak létre, ahol az állattartás dominanciája mellett földműveléssel is foglalkoztak. Az antropogén ökológiai változások következményeként, különösen a népvándorlás korában (5-9. század) és a 750-től a 9. század közepéig-végéig tartó száraz klíma-periódus idején a kultúrtáj kezdemények megsemmisültek, illetve visszatermesztettedek, és a népesség nagy része is elpusztult (Rácz L. 2008).

A Felső-Tisza-vidék természeti erőforrás-kínálata megfelelt a honfoglaló magyarság környezet-igényének, a megtelepült nagyállattartás, a földművelés, alárendelten a szőlő- és gyümölcsstermesztés ökológiai feltételeinek. A természettudományi alapozású környezettörténeti, geoarcheológiai stb. kutatások szerint a honfoglalók rétegzett társadalmat képeztek, nem voltak nomádok, legfeljebb kisebb közösségek folytattak rövid ideig félnomád jellegű életformát (Sümegei P. 2017). A Felső-Tisza-vidék vízrajzi hálózata, a Tisza és mellékfolyói, továbbá a folyók irányváltozásai során kialakult holtágak, medermaradványok, az alluviális völgytalpat borító lápok és mocsarak, egyébként sem tették lehetővé a folyó menti legelőváltó állattartást (Fodor I. 2009).

A gabona-pollen vizsgálatok (a 2-3% közötti pollenarány) alapján megállapítást nyert, hogy a tiszai Alföldön, mindenek előtt a Felső-Tisza-vidéken a 9. század vége és a 10. század közepe között jelentős szántóművelést-

gabonatermesztést folytató közösség élt (Sümegei P. 2017, Törőcsik T. - Sümegei P. 2018). A honszerzők az őshonos, vagy itt talált népesség ilyen irányú tevékenységét is újraszervezték. A Felső-Tisza-vidék kistájainak honfoglalás és kora Árpád-kori gazdasági fejlődése a Bodroghközben kialakult, és tágabb környezetére (zempléni és szabolesi földvár) is kiterjedő első, a 10. század közepéig funkcionáló *hatalmi (fejedelmi) központ*, és az éghajlatváltozás, a középkori optimum klíma is hatással volt (Fodor I. 2009, Révész L. 1994). Az alföldi makrorégió egyes kistájaihoz hasonlóan, a Felső-Tisza-vidéken is két *ősi településvonalon*, az ártérperemen, valamint a síkság és a hegységkeret, a két eltérő természeti és termelés-jellegű táj határvonalán létesültek a magyarság telephelyei és a kultúrtáj magterületei. A telepítőkön azért nevezhető ősinek, mert a régészeti lelőhelyek is döntő mértékben a két telepítőkön, az *ősi települési szinteken* helyezkednek el, a neolitikumtól a honfoglalást megelőző tájtörténeti korszak határáig.

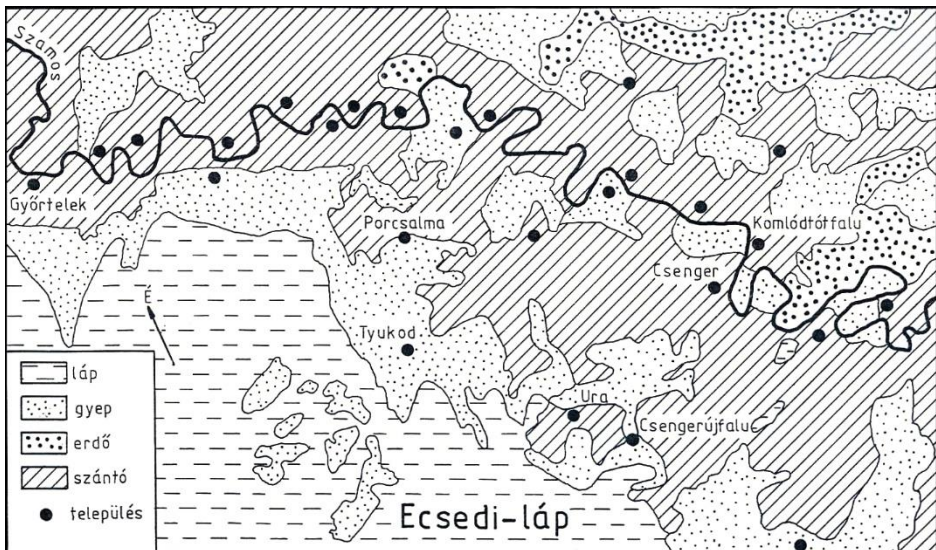
Az új-kőkori élelmiszertermelő gazdaság először az Alföld *lössös területein* – pl. a Körösök vidékén – alakult ki. A Felső-Tisza-vidéken csak *lössös homokszigetek* találhatók, eltérő kiterjedésben, de ezek is fontos telepítő tényezők lehetnek. Feltételezhető, hogy a Felső-Tisza-vidéken is a mikrorelief tagoltságához alkalmazkodó olyan megtelepedési és tájhasználati stratégiát alakítottak ki, amely az egyes tájrészekben (a 8-9. századi száraz-hűvös klíma szakaszt is átvészelve), a 19. századi természet- (környezet-) átalakító munkálatokig fennmaradt (Sümegei P. 2017). A hipotézist, a táj-, természeti erőforrás-használat folyamatosságát a vizsgált területünkön még nem tudjuk bizonyítani.

A Felső-Tisza-vidéken a tájhasználat alapszerkezete az Árpád-kor végére, a késő középkor elejére alakult ki és az egyes térszíntípuson belül történt kisebb változásfolyamat ellenére később is fennmaradt. Az európai agrárforradalom eredményeinek hasznosítása, a nyomásos gazdálkodás, a fordító eke használata és a fogatoláshoz szükséges szütyhám átvétele, felgyorsította a fejlődést, és az Árpád-kor vége felé az önálló gazdálkodást felváltotta az *árutermelés és kialakultak a gazdasági térkapcsolatok*.

A 14. század elejétől ismét éghajlatváltozás történt, a középkori optimum klímát a hűvösebb és csapadékosabb klíma, a *kis jégkorszak* követte, az 1850-es évekig. A legújabb kutatások szerint a nyarak nem váltak hűvösebbé és általában nem romlottak a mezőgazdasági termelés feltételei, a gabonatermesztésre nem volt érdemi hatással, a szőlőtermelés feltételei javultak², a szénatermesztésé csekély mértékben romlottak (Rácz L. 2021). A gazdaságfejlesztés kisebb (lokális-jellegű) környezetátalakító munkálatokkal, további erdőirtással, gyepfeltéréssel,

² A Felső-Tisza-vidék ártérövezetéből a szigetszerűen kiemelkedő romvulkánok, pl. a mezőkaszonyi Típet-, a Tarpai-hegy és a Tarbucka lejtőin foglalkoztak szőlőtermesztéssel.

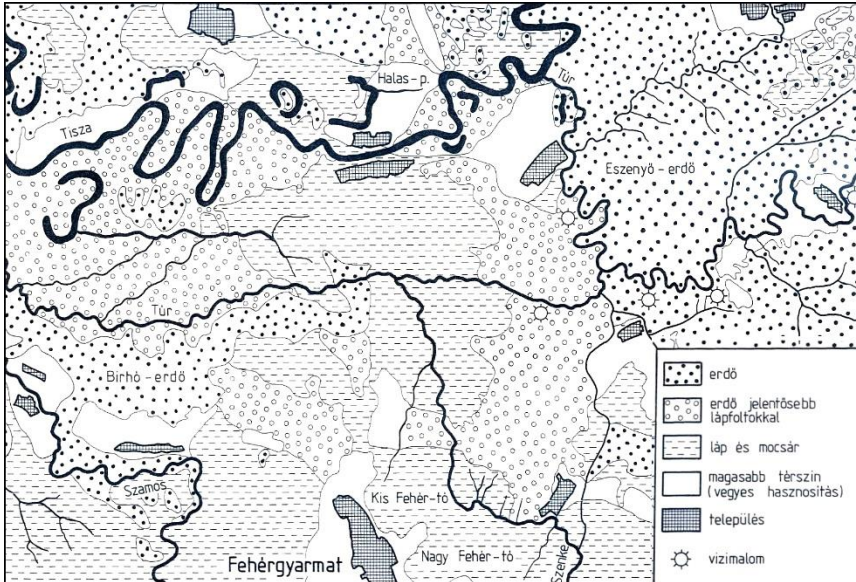
fokok és erek létesítésével történt. Az antropogén tájformálás alapvetően nem változtatta meg a természeti környezetet, a késő középkor végén, a 16-17. században a Felső-Tisza-vidék alacsony és magas ártér-övezetei még döntően természetközeli állapotban voltak. Az amfibikus árterek döntően természetközeli állapota a *környezet változásaival egyensúlyban lévő tájhasználatot jelent* (Csüllög G. et al. 2018). Az ártér-övezetet szegélyező és a természetföldrajzi tájhatárig terjedő, széles alföldperemi ármentes felszíneken a feltört gyepföldeken és irtásföldeken kiterjedt kultúrtájak létesültek, és a 18/19. század fordulójára a településközi térben összekapcsolódtak. Az alföldperemi medence-síkság és a Kárpáti-hegységkeret határán az ún. *vásárvonal* (vásárhely-öv) területünket érintő szakasza, mint gazdasági erővonal, a társadalmi aktivitás és a gazdasági erő felhalmozási sávja, erőközpontjai pedig a nagytáji termékcsere akkumulatív területeként értelmezhető. A hisztogeográfiai kutatások szerint a területsáv az Árpád-kor végétől gazdasági centrumtérsként működött és épült be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába (Csüllög G. 2006, Süli-Zakar I. - Csüllög G. 2000). A centrumtérsként gazdasági ereje különböző volt, a nyugat-kelet irányú *fejlettségi (kulturális) lejtő* területünk keleti sávjában érte el mélypontját (Bulla B.- Mendöl T. 1947), de a lejtővonalon voltak bemélyedések és kiemelkedések.

2. ábra: A Szamoshát és az Ecsedi-láp tájhasználat a 18. században

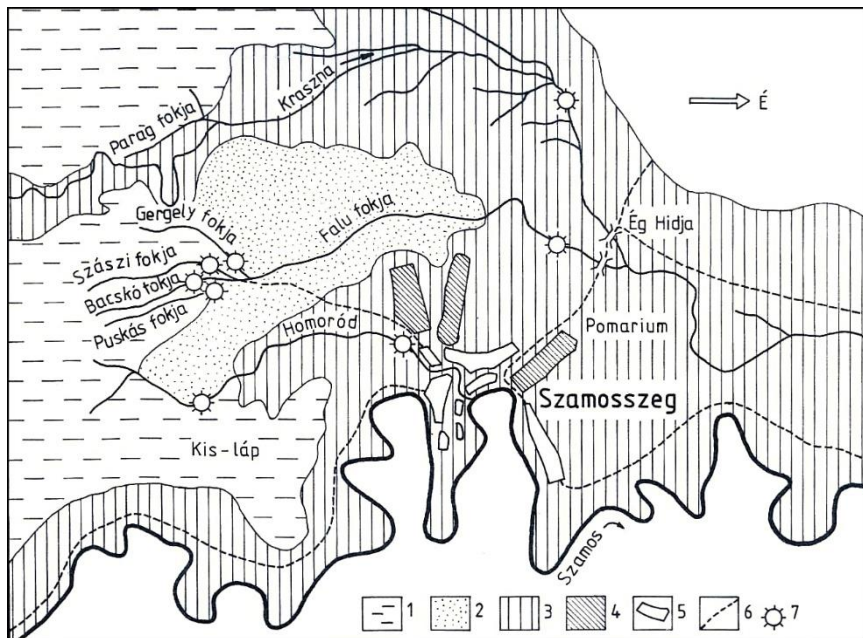
A Felső-Tisza-vidék gazdasági centrum-sávjára a fejlettségi lejtő kiemelkedő térsége, a hegységkeret felől érkező folyók völgytorkolatában piacközpontokkal, kisebb vásárvárosokkal. A mezorégió alsó szakaszán, a Bodrog folyó mellett nem alakult ki árvízmentes síksági szegélyterület, a gazdasági centrumtérsként Tokaj-

Hegyalján, a Zempléni-hegység alacsony hegyláb felszínén haladt át, és folytatódott a Miskolci-kapu(táj) irányába.

3. ábra: A Szatmári-síkság északi részének tájhasználat a 18. század vége felé

A török hódoltság idején, a 16-17. században a Felső-Tisza-vidék és a Nyírség nem került megszállásra. Településeit nem kerülték el az időszakos és a területet részlegesen érintő hadjáratok, összetűzések és rablótámadások, amelyek károsították a gazdálkodási teret vagy az áramlási pályákat. A táj- és természeti erőforrás-használata a hódoltság ideje alatt is fenntartható volt és továbbra is működtek a hagyományos térkapcsolatok. A 18. században – a gazdaság élet reorganizációs korszakában – megélénkült a Kárpáti-hegységkeret és a Duna-medence gazdasági és munkaerő-gazdálkodási kapcsolatrendszere, a Felső-Tisza-vidéken az átmenő forgalomból, vagyis a gazdasági javak áramlásából származó tevékenységi formák jelentősége. A mezoregión kistájainak (a Szatmári- és Beregi-síkság, a Bodroghöz és a Rétköz) *népességeltartó képessége változatlanul alacsony maradt*. A kistájak nem voltak önellátók, és munkaerő-tartalékkal rendelkeztek. A 18. században nagyobb mértékben folytatódott az Alföldre és a Tokaj-hegylajai szőlő- és borgazdaságokba irányuló időszakos munkaerő-migráció. Az artérövezettel érintkező tájak komplementer, egymás kiegészítő tevékenységet folytattak. A Felső-Tisza-vidék falvai és a peremhelyzeti mezővárosai *élőállat-, hal- és igen jelentős gyümölcs-kivitellel* kapcsolódtak be a regionális munkamegosztásba.

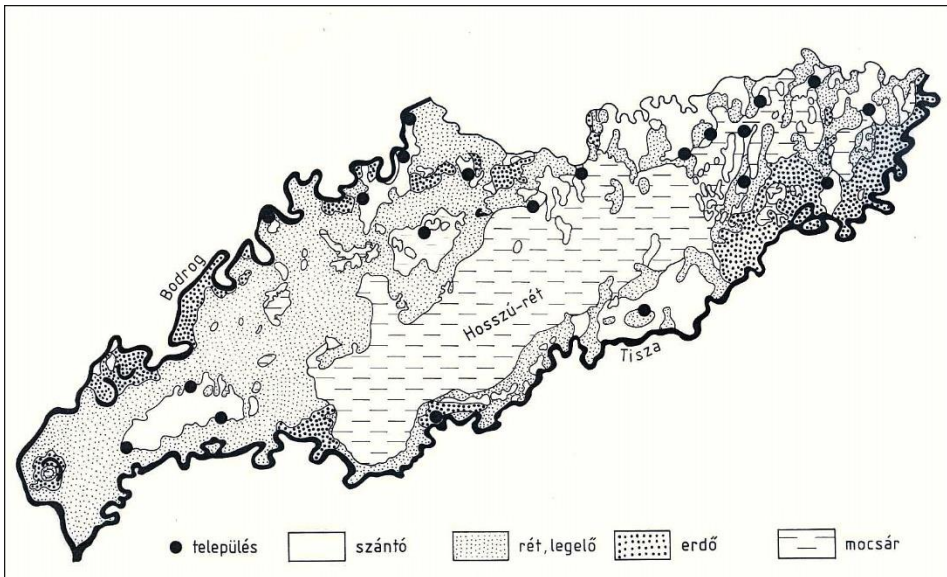

4. ábra: A szamoszegi fokrendszer a 18. században.

Jelmagyarázat: 1= láp, 2= rét és legelő, 3= ártéri erdő, 4= szántó, 5= belterület, 6= fontosabb út, 7= vízimalom

A 19. század közepén meginduló és a nagyháborúig folytatódó – az egész alföldi nagyrégióra és más országrészekre is kiterjedő – integrált környezetátalakító (folyószabályozó, ármentesítő, láp- és mocsárlecsapoló) munkák megváltoztatták a Felső-Tisza-vidék tájképét és ősi tájhasználati rendszerét. A környezetátalakító munkálatok megindítását két tényező: a magyar nemzetgazdaság területfejlesztési programja, és a medencetáj több mint 800 települését veszélyeztető árvízszint emelkedés tette szükségessé. Az árvízszint emelkedését az idézte elő, hogy a Kárpáti-hegységkeret és a medenceválasztó középhegységek területén 1750-től 1850-ig terjedő évszázadban mintegy 4 millió kat. hold (= 23 000 km²) erdőt irtottak ki hamuzsírfőzés és egyéb ipari és lakossági felhasználás céljaira. Az erdőirtással a folyók forrásvidékén megváltozott a lefolyási koefficiens értéke, az árvizek hevesebbé váltak és nagyobb pusztítást végeztek a gazdasági térben és az épített környezetben. Az 1846-ban indult környezetátalakító munkák öt-hat évtized alatt a Felső-Tisza-vidéket is átfomálták. A kanyarulatok átvágásával a Felső-Tisza hossza (Tiszabecstől Tokajig, a Bodrog torkolatáig) 335 km-ről 208 km-re csökkent. A 38%-os mederrövidülés 7,5 cm/km-ről 12,2 cm/km-re növelte a folyó esését, s ezzel meggyorsult az árvizek lefolyása. A Szamos hazai (52 km-es) szakaszát

csaknem teljesen kiegyenesítették, szabályozták a Kraszna-t, a Túr-folyót, a Bodrogot, lecsapolták az Ecsedi-lápot, a Fehérgyarmat környéki kisebb lápokot és mocsarakat. A 19-20. században a Felső-Tisza-vidéken összesen 2600 km hosszú csatornahálózat, a Tisza mellékfolyói mentén 600 km-nyi gátrendszer épült. A környezetátalakító munkák intenzív korszakában (1846-1914) megváltozott a Felső-Tisza-vidék ökoszisztémája, megszűnt az árterek és az ármentes színtek különbsége. A Felső-Tisza-vidéken is a földművelés vált uralkodóvá, a szántóföldek, kertek és gyümölcsösök területi aránya – a hazánkhoz tartozó tájrészekben – 71,8%-ra növekedett (Dövényi Z. 2010). A szerkezetváltás – mint ez később egyre nyilvánvalóbbá vált – nem felelt meg a Felső-Tisza-vidék agroökológiai feltételrendszerének.

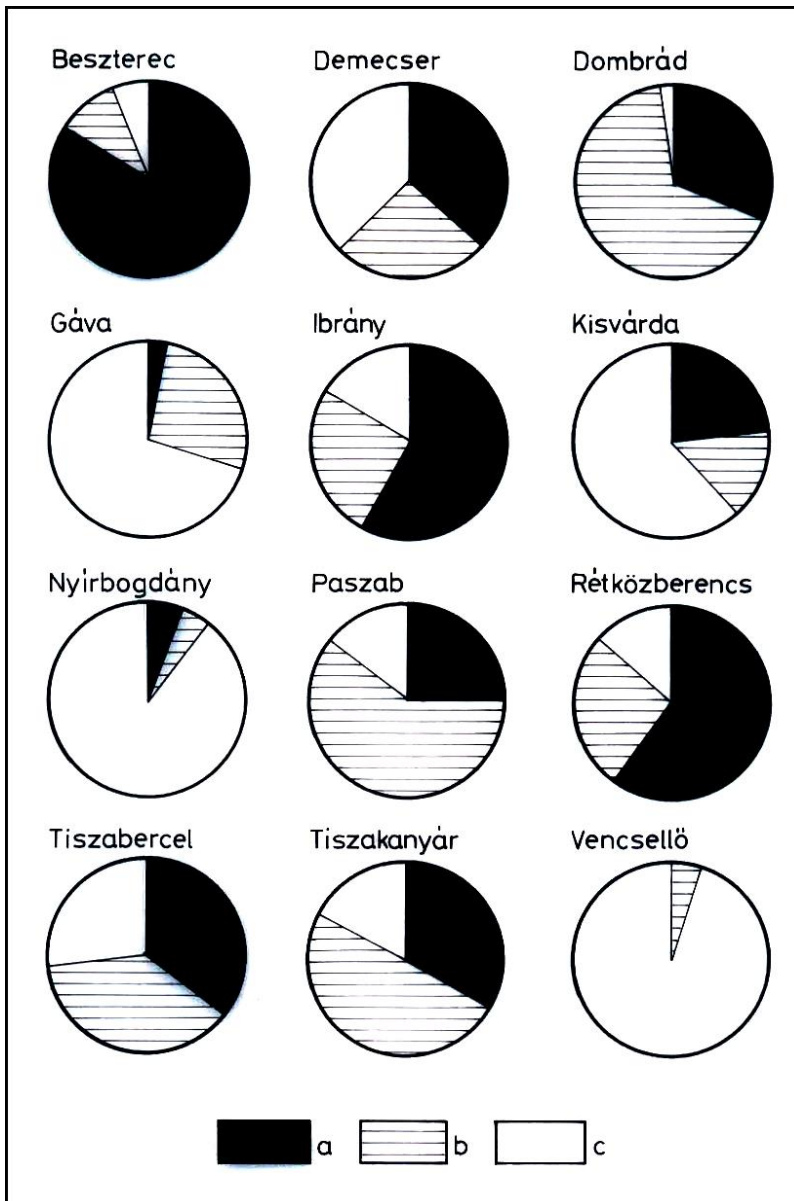
5. ábra: Az Alsó-Bodrogek tájhasználat a folyószabályozás és ármentesítés előtt

A 19-20. századi környezetátalakítás-kultúrtájfejlesztés nemcsak a Felső-Tisza-vidéken, hanem az egész Alföldön szükségszerű folyamat volt, a modernizáció, a népességeltartó képesség növelése és a fenntartható fejlődés érdekében történt. A területhasználati stratégiában elkövetett hibák egy újabb, korunk világgazdasági kihívásaihoz is alkalmazkodó – szerkezetváltással korrigálhatók (Frisnyák S. 1988, 2002, 2005).

1. táblázat: Az alföldi árterek és ármentes szintek hasznosítása a folyószabályozás és ármentesítés előtt

alacsony árter (állandóan vagy tartósan előntött terület)		magas árter (időszakosan előntött terület)	ármentes szint (életkamra)
síkvíz	nádas, gyékényes, magassás (zsombékos), mocsárrét, fűz-éger-nyár ligeterdő	gyeprét, szil-köris-tölgy ligeterdő	pusztai erdő (tölgy), homok- és löszpuszták
differenciált árterei gazdálkodás			földművelés, állattenyésztés
halászat	rekesztő és réti halászat (Ecsedi-láp, Bodroglak, Sárretek, Sárköz)	réti transzhumáció	
vízi közlekedés (partváltás és hajózás)	tógazdálkodás	ártéri erdők hasznosítása ártéri gyömölestermesztés (Felső-Tisza-vidék, Duna-melléke) vadászat	települések szántógazdálkodás
tutajozás	gyűjtögetés	legeltetés, szénatermelés (Taktaköz, Hortobágy, Nagykunság)	kert- és szőlőkultúra
	vadászat	fokok és erek kinetikai energiájának hasznosítása (vízimalmok: Szamosszeg, Vésztő) vályogvetés	makkoltatás
	nádvágás	folyóhátakon és gorondokon földművelés (Tiszahát, Szamoshát, Krasznahát) és települések	
	mocsári sertéstartás		

Forrás: saját szerkesztés, 1990

6. ábra: Néhány rétközi település elöntése a folyószabályozás és ármentesítés előtt.

Jelmagyarázat: a= állandóan elöntött terület, b= időszakosan elöntött terület, c= ármentes terület (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák S.)

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1975): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig, Szekszárd
- BODÓ S. (1992): A Bodrogtörzs állattartása – Borsodi kismonográfiák, Miskolc
- BORSOS B. (2000): Három folyó között. A bodrogtörzsi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1848-1910). Akadémiai Kiadó, Budapest
- BORSY Z. (1969): A Felső-Tisza-vidék. In: *Marosi S. – Szilárd J. (szerk.): A tiszai Alföld.* Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 27-36.
- BULLA B. - MENDŐL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza, Budapest
- CSÜLLÖG G. (2006): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában, Debrecen
- CSÜLLÖG G. - FRISNYÁK S. - LÁSZLÓ T. (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: *Kocsis K. főszerk. Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet.* MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont, Budapest, pp. 112-113, 116.
- DOBOS E. – J. TEREK (szerk.) (2008): Élet a folyók között. A Bodrogtörzs tájhasználati monográfiája, Miskolc
- DÓKA K. (1987): A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Budapest
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. Második kiadás (az első kiadást /1990/ *Marosi S. és Somogyi S. szerkesztette*). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- FODOR I. (2009): Östörténet és honfoglalás. Kossuth Kiadó, Budapest
- FRISNYÁK S. (1980): Adalékok az Ecsedi-láp történeti földrajzához. Alföldi Tanulmányok 4. kötet. Békéscsaba, pp. 217-226.
- FRISNYÁK S. (1980): Adalékok a Rétköz történeti földrajzához. A Szebecse folyó. Szabolcs-Szatmári Szemle 15. évf. 2. sz. pp. 115-119.
- FRISNYÁK S. (1988): Fehérgyarmat földrajzi környezete: a Szatmári-síkság. In: *Mező A. (szerk.) Szamosközi tanulmányok.* Fehérgyarmat, pp. 7-22.
- FRISNYÁK S. (1990): Adalékok a Bodrogtörzs történeti földrajzához. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom 12/F. Nyíregyháza, pp. 227-246.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest, 212 p.
- FRISNYÁK S. (1996): Miesto a úloha dolného Medzibodrozia v Zempíenskej delbe práce v Kárpátskej kotline. In: *Seminar k 150. výročiu založenia Zdrúženia pre reguláciu Tisy v Medzibodrozi.* Kráľovský Chlmec, pp. 22-55.

- FRISNYÁK S. (2002): A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Nyírség és a Felső-Tisza vidékén. In: *Frisnyák S.* (szerk.) A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 87-100.
- FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. In: *Dövényi Z. - Schweitzer F.* (szerk.) A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. Budapest, pp. 235-247.
- FRISNYÁK S. (2008): A Bodrogek történeti földrajza. In: *Tuba Z.* (szerk.): Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája). Gödöllő-Sárospatak, pp. 195-216.
- FRISNYÁK S. (2010): A Bodrogek történeti földrajza. Kiegészítő tanulmányok Borovszky Samu (szerk.) Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely rt. város c. monográfiája 2010. évi kiadásához, Kassa, pp. 63-70.
- FRISNYÁK S. (2017): A víz és emberformálta táj. Bodrogszerdahely tájtörténete. In: *Fehér J.* (szerk.) Bodrogszerdahely földje és népe. Falutörténeti tanulmányok. Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom, pp. 95-109.
- FRISNYÁK S. (2018): Az Ecsedi-láp – Tájhasználat-változás a 19. században. Történeti Földrajzi Közlemények 6. évf. 3-4. sz., pp. 128-140.
- FRISNYÁK S. (2020): A Szernye-mocsár településeinek történeti tájhasználata (18. század vége - 1910). *Ethnographia* 131. évf. 1. szám, pp. 76-84.
- HAJDÚ Z. (2000): A természetátalakítás szakaszai az Alföldön. In: *Frisnyák S.* (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 35-42.
- IHRIG D. SZERK. (1973): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest,
- JAKAB G. - SÜMEGI P. (2008): A Bodrogek környezettörténete. In: *Tuba Z.* (szerk.) Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája). Gödöllő-Sárospatak, pp. 409-426.
- LÁSZLÓFFY W. (1938): Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. Falitérkép. Budapest
- LÓCZY D. (2000): Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: *Frisnyák S.* (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 221-228.
- LÓKI J. (2002): A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék gazdasági életének földrajz alapjai. In: *Frisnyák S.* (szerk.) A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 23-40.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest.
- RÁCZ L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- RÁCZ L. (2021): A kis jégkorszak haszonélvezője. A Kárpát-medence mezőgazdasága. In: *Demeter G.* et al. (szerk.) Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalás korától napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Budapest, pp. 183-199.

- RÉVÉSZ L. (1994): Vezéri sírok a Felső-Tisza-vidéken. In: *Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet*. Budapest, pp. 139-150.
- SOMOGYI S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- SÜLI-ZAKAR I. - CSÜLLÖG G. (2000): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: *Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történelmi földrajza*. Nyíregyháza, pp. 199-220.
- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatainak feltárása a Kárpát-medencében – régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténelmi vizsgálatok és azok szintézise. In: *Szónokyné A. G. (szerk.) Magyarok a Kárpát-medencében 2*. Szeged, pp. 83-104.
- SZABADFALVI J. (1984): Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen.
- TÖRÖCSIK T. - SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a honfoglalás korában. In: *Szónokyné Ancsin G. (szerk.) Magyarok a Kárpát-medencében 3. Migráció*. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, pp. 17-35.
- VASS R. (2019): A Beregi-sík vízgazdálkodásának története. *Történelmi Földrajzi Közlemények* 7. évf. 1-2. sz. pp. 65-72.
- VASS R. (2021): A Szatmári-sík vízszabályozásának története. *Történelmi Földrajzi Közlemények* 9. évf. 1-2. szám, pp.89-109.
- VIGA GY. (1993): A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. *Ethnographia* CIV. pp. 423-434.
- VIGA GY. (1996): Hármaskör határon. Tanulmányok a Bodroghöz való népi kultúrájáról. *Officina Musei* 4., Miskolc.

BEREG VÁRMEGYE NÉPESSÉGE ÉS GAZDASÁGA A 16. SZÁZADBAN

VERESEGYHÁZI BÉLA

BEVEZETÉS

E tanulmány nem születhetett volna meg a Nyírségi Földrajzi Napokra való felkérés és N. Kiss István monumentális munkájának, a 16. századi dézsmajegyzékek adatbázisa nélkül. Ebben a terjedelmes kötetben az érdeklődési és tevékenységi körömbé tartozó hevesi és közép-tiszavidéki települések társadalmi és gazdasági viszonyai mellett – eredetileg számomra mellékesen – a beregi táj jobbágygazdaságainak helyzetét mutató számadatok is szerepelnek. A 16. század második felére – mint azt a történelmünket ismerő minden ember tudja – az ország középső része a Török Birodalom fennhatósága alá került, és a 17. század végéig ez a helyzet nem változott meg. A kutató óhatatlanul kíváncsi lesz, miközben a számadatokat értelmezi, az elfoglalt és kétfelé is adózó területek népessége, gazdasága és a Magyar Királyság kötelékében maradt területek fejlődésével kapcsolatos kérdésekre adható válaszokra. Én is így jártam, s a dolgozat végén rövid összehasonlítást is teszek a két terület között, ugyanakkor be kell ismerni, hogy ez a problémakör nagyobb lélegzetű kutatást igényel a későbbiekben. Jelen munka maximum egy vázlat a következő időkre.³

BEREG MEGYE 16. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI

A Magyar Királyság északkeleti szegélyén, a ma Ruténföldnek, Kárpátjának (Ung, Ugocsa, Máramaros és Bereg) nevezett területen, mint nagyobb egységen belül kialakult megye természeti viszonyait, történeti tájtípusait bemutatták, humanizációját és tájhasználatának történeti fejlődését Frisnyák Sándor, Csüllög Gábor és Horváth Gergely már elvégezték. Ebből számunkra most csak annyi a fontos, hogy a Tisza és mellékfolyóinak termékeny síksága és a hegyvidék kettőssége határozta meg a népesség megtelepedésének és gazdálkodásának lehetőségeit.⁴

A Borsova határvármegyéből (mely jóval nagyobb volt, mint a későbbi Bereg vármegye), amely „már a XI. századtól kezdve az Árpád-házi királyok vadászó területe volt”, a tatárjárás után alakult ki Bereg vármegye. A 13. század végére Bereg már nemesi vármegye, ispánnal, szolgabírókkal, de területén a munkácsi és a beregi uradalmakkal. A tatárjárás nem csak hatalmas pusztítással,

³ N. Kiss I. 1960.

⁴ Frisnyák S. – Csüllög G. – Horváth G. 2021. pp. 39-57.

pusztulással járt, de területünk vonatkozásában az addig fontos kijevei útvonal és az „Orosz kapu” fontossága is csökkent. A 14. században a nyugati és a krakkói közlekedési útvonalak váltak az ország gazdasági ütőereivé, a Bereget átszelő keleti út jelentéktelenné vált.⁵ A következő évszázadokban a Máramaros–Erdély felől vezető utak sokkal fontosabbá váltak, melyek egyrészt a Lengyelország felé vezető nemzetközi úthoz, másrészt a tiszai réveken át Szatmár, Szabolcs, Borsod, Heves megyék irányába terelték az északkeleti vármegyék értékesíthető javait. Szűcs Jenő ezt így fogalmazta meg: Kijev kereskedelmi kisugárzását a mongol hódítás végképp kioltotta, a Vereckei-hágó megszűnt kereskedelmi értelemben „Orosz-kapunak lenni”.⁶

Csánki Dezső szerint a 14. században „nagy hírre emelkedett a munkácsi uradalom, amely magába zárta a megye szívét, főhelyeit. A Tisza partján fekvő Vári várostól kezdve, Beregszász és Bereg városokon át északkeletre Újfalú, Sarkad, Dragobartfalva, Pisztraháza, Sztánfalva, Munkács város, Lauka, Viznice, Bubuliska, Lóhó, Ruszkócz, Kajdanó, Lucska, Sztrabicsó, Izsnyéte, Gút, Gát, Jánosi és Déda képezik a végpontjait, s egy vár, négy város és 27 falu hatalmas testét.”⁷

A 14. század elejétől a 16. század közepéig gazdasági szempontból már egy nagyjából egységes folyamat játszódott le itt, mint az országban is. Ennek a viszonylag békés fejlődésnek az volt a kulcsa, hogy a megszorodó nemesi családok mennyire tudták munkáskezekkel „feltölteni” a teret. Györffy György Bereg vármegye népességét 5000 főre taksálta, s ez a 3765 négyzetkilométeres megyében igen alacsony átlagot jelenthetett. A következő becslés Kubinyi Andrásé, aki a 15. század végére (1495) 24.330-27.350 főt számított (6,5-7,3 fő/km²).

1. táblázat: Bereg vármegye népessége és népsűrűsége a 14-16. században.

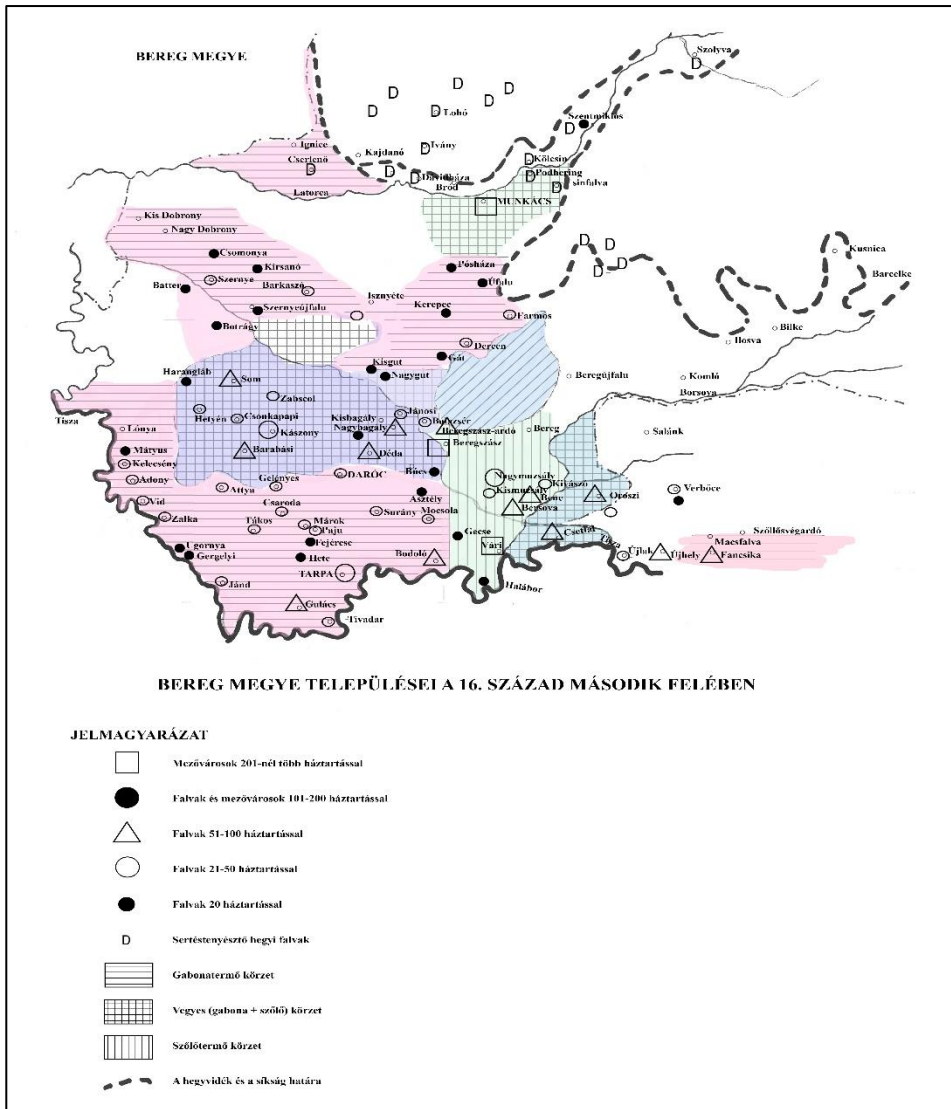
Időpont	népesség száma (fő)	népsűrűség (fő/km²)
14. század	5000	2,4
15. század	24330	6,5
1549	17620	4,7
1576	16600	4,4
1583	15625	4,1
1598	15935	4,2

Forrás: a szerző szerkesztése

⁵ Györffy Gy. 1987. pp. 519-527. és Szűcs J. 1993. pp. 45-50.

⁶ Szűcs J. 1993. pp. 235-241.

⁷ Csánki D. 1890. p. 409.

1. térkép: Bereg vármegye települései a 16. század második felében

Bár az országos átlagtól ez is elmaradt, ugyanakkor a magashegység vidékével számolva úgy gondolhatjuk, hogy a mezőgazdasági termelésben fontos alföldi tájakon akár duplája is lehetett a népesség sűrűsége a megye átlagának. A népesedés jelentőségét kiemeli az is, hogy Kubinyi egy másik tanulmányában 13

központi hellyel számolt, Beregszász és Munkács Várral kiegészülve komoly szerepet játszott a 15. század városi jellegű települések hierarchiájában.⁸

Csánki Dezső nyolc mezővárost (Bereg, Beregszász, Kászony, Munkács, Muzsaj, Namény, Szentmiklós (Szolyva), Vári) írt le, és összesen 172 települést említett meg. N. Kiss István az adóköteles jobbágygazdaságokat vette számba a 16. század második felében, 1549-ben, 1577-ben, 1583-ban és 1598-ban. Összehasonlításképpen a hódoltság peremvidéken fekvő Bereghez hasonló természeti viszonyokkal jellemezhető (Tisza és mellékfolyócskái, hegyvidék) Heves vármegye hasonló adatait is közlöm, mintegy vizsgálva azt, van-e különbség a védettségben és a fenyegetettségben élő területek termelési viszonyai között. A gazdaságok száma a következőképpen alakult:

2. táblázat: Bereg (Heves) vármegye jobbágygazdaságai és ezek becsült népessége a 16. században

Év	A	B	A jobbágygazdaságok megoszlása gazdasági helyzetük szerint (%)				
			a	b	c	d	e
1549	3523 (4544)	17620	14,4 (3,1)	20,9 (31,4)	31,2 (25,7)	22,7 (21,2)	10,8 (18,8)
1577	3320 (5823)	16600	14,5 (4,3)	32,9 (35,0)	26,6 (29,5)	15,2 (19,6)	10,8 (11,6)
1583	3125 (5508)	15625	17,0 (3,8)	23,9 (32,8)	34,6 (27,5)	17,6 (20,6)	6,9 (15,3)
1598	3187 (1830)	15935	20,9 (4,6)	28,7 (44,6)	27,4 (30,2)	15,5 (14,6)	7,5 (6,0)

A: gazdaságok száma, B: ebből becsült népességszám (zárójelben a hevesi adatok). a: kereszténypénzesek, b: zsellérek (10 gelima búza vagy 2,5 hl bor termelése), c: pauperek (11-25 gelima búza vagy 5 hl bor), d: féltelkesek (26-50 gelima búza vagy 10 hl bor), e: gazdagparasztok (50 fölötti gelima búzából vagy 10 hl fölötti bor). (N. Kiss I. kategóriái.)

Amikor a beregi adatokat értékeljük, mindenképpen meg kell jegyezni, hogy egyrészt Beregszász nélküliek az összegek, másrészt csak a jobbágyok szerepelnek N. Kissnél, ezért érdemes figyelembe venni Dávid Zoltán 1598-as évre vonatkozó háztatisztikáját, amelyben nem csak a paraszti háztartások épületei szerepelnek.⁹

Eszerint a 16. század végén Bereg vármegye 246 településében 4479 házat találtak az összeírók, melynek alapján a népesség számát 32-38 ezerre becsülte a

⁸ Kubinyi A. 2000. p. 96, Csánki D. I. pp. 411-412.

⁹ Dávid Z. 1997. pp. 148-150.

szerző. Ez az adat járhat tehát közelebb a valósághoz, figyelembe véve Kubinyi András korábbi becslését, valamint a teljes népesség valószínű számát. Nyilván N. Kiss István számításai is helyesek, de azok csak a jobbágyság termeléssel kapcsolatban álló elemekre vonatkoznak (valamint Beregszászra is).

Ha a falvak nagyságát nézzük, az 1-10 házaspáros falvak a települések 50%-át adják, ebből az egy házból álló falvak száma 33. A legnagyobb házzámú településen, Beregszászon 235 ház állt, Munkácson és Váriban egyként 164 volt a lakóépületek száma.

3. táblázat: *Bereg vármegye házstatistikája 1598-ból*

1-10 ház/település	122	50,0%
11-20 ház/település	48	19,7%
21-30 ház/település	31	12,7%
31-40 ház/település	17	7,0%
41-50 ház/település	12	4,9%
51-100 ház/település	11	4,5%
101-200 ház/település	2	0,8%
201 ház felett	1	0,4%
Összesen	244	100,0%

Forrás: Dávid Zoltán adatai

Amennyiben a jobbágyság összetételét vizsgáljuk, akkor feltűnik a kereszténypénzesek és a zsellérek más vármegyéknél nagyobb aránya. Ez a két réteg önmagát nem tudta eltartani, ezért más paraszti gazdaságokban és a nemesi és városi portákon szerezte meg a kenyérré valóját. A kereszténypénzesek egy része a század végén más házában lakott, saját vagyona szinte semmi sem volt. A hevesi falvak társadalma a hódoltság dacára stabilabbnak és gazdagabbnak látszik, az emberek a veszélyeztetettség ellenére helyben maradtak, vagy átmeneti elbujdoklás után visszatértek. Az ország középső régiója a kettős uralom és adózás ellenére biztosabb megélhetést kínált az adott korszakban. A keleti végen a parasztság fele nincstelenül tengődött, nagyobb volt a módosabb parasztság birtok- és termés koncentrációja.

Beregben természetesen a vármegye déli járásainak népességével és termelésével foglalkozott N. Kiss István. A hegyvidéki területek döntően ruszin népessége azokban a törpe falvakban élt, amelyek 1-2 házzal rendelkeztek, vagy éppen még ezeket is kerülték, s mivel állattartók voltak, az erdőövezet és az irtvány-övezet között terelték állataikat.¹⁰

¹⁰ Frisnyák S. – Csüllög G. – Horváth G. 2021/4. p. 46.

Ami a 16. századi Bereg gazdasági életét illeti, annak alapja az alföldi részek földművelése volt. A Tisza és mellékfolyóinak síkja a gabonafélék termelésének elsődleges színtere volt, de a szőlő termelése is jelentős volt (1. térkép).

Ezen a területen a települések sűrűn helyezkedtek el, a Tisza mentén a Közép-Tiszavidékhez (Heves, Külső-Szolnok) képest jóval kevesebb volt a mocsaras, vízzel rendszeresen vagy időszakosan borított terület, ezért feltételezhetően jobb lehetett a terület kihasználtsága is. Ugyanakkor a kisebb népesség nem tudta kellően megművelni a földeket, mert a munkaerő még maximális erőfeszítés mellett sem volt elegendő. Így aztán a beregi gabonaátlagok nem emelkedtek a hevesiek fölé, a családok igényeit elégitették csak ki (2. térkép: Bereg vármegye gazdasága a 16. században).

4. táblázat: Bereg (Heves) vármegye gabonatermelése a 16. század második felében

Év	Gabona termelése gelimákban		Gabona termésátlag gelima/család	
	Bereg	Heves	Bereg	Heves
1549	41025	90633	11,64	19,94
1576	38515	66065	11,60	11,34
1583	43763	65433	14,00	11,87
1598	37995	10855	11,92	5,93

N. Kiss István adatai alapján (a gelima, kalangya ezeken a területeken általában 26 kévből állt, egy gelima általában 40-50 kg közötti termést jelentett).

A gabonatermelés a népesség alapélelmezését fedezte. A 11 gelima körüli átlagok igen sovány kenyéradagokat jelentettek, pótlásukat a Tisza és a mocsarak mentén a szegényebb rétegek a vizek haszonvételeiből fedezték. A gazdagabbak esetleges feleslegüket a gazdaságaikban dolgozók természetbeni fizetésére adhatták, illetve a mezővárosok piacain értékesíthették. Itt, Beregben a munkácsi és a beregszászi uradalmak is igen sok szegény zsellért vagy kereszténypénzest láthattak el munkával, és annak fizetségeként gabonával.

A másik mezőgazdasági terület a szőlőtermesztés és bortermeles volt. Mind Beregben, mind Hevesben jelentős szőlőtermelés folyt a dombvidékeken és a középhegységi szinteken. A beregi öt mezőváros, amelyeket N. Kiss István vizsgált (Vári, Nagy-Muzsaj, Kászony, Munkács, Beregszász), az összlakosság egyharmadát tudhatta magáénak, a szántók 17%-át és a szőlőkultúra 89%-át

birtokolta. N. Kiss István az 1577-es adatoknál megjegyezte: „Beregszászon például már nyoma veszett a gabonaművelésnek.”¹¹

1577-ben a beregi bortermelés kétharmadát a beregszászi szőlőkből nyerték. A legnagyobb bortermés 1553-ban, egy különlegesen kedvező szüretű évben 42 ezer egri köblös volt, amelyről azt írta a szerző, hogy 50 év alatt sem ismétlődött meg még egyszer. Hevesben Gyöngyös és vidéke, valamint az egri borvidék emelkedett ki, de a két terület között a Mátraalja számos településében jelentős mennyiségű szőlőt neveltek és szüreteltek. A török hódításig jellemző fehér borok mellett a század végére megjelentek a balkáni népek közvetítésével a vörös borok, és a török által is fogyasztott, csekély alkoholtartalmú csemegeborok is.

5. táblázat: Bereg és Heves vármegyék bortermelése a 16. század második felében, egri köbölben.

Év	Termésmennyiség		Termésátlag	
	Bereg	Heves	Bereg	Heves
1549	49600	48316	11,80	10,63
1577	35320	60683	10,63	10,42
1583	20049	69975	6,41	12,70
1598	18569	18145	5,82	9,91

1 egri köböl: 25,4 liter.

1583-ban és 1598-ban Beregszász termelése nem szerepelt a tizedösszeírásban. Amennyiben ezekben az években is akkora volt a szőlőtermelése, mint a megye többi részeinek összessége, a megyei összesítés is sokkal jobban mutat a táblázatban. A bor jelentőségét a korabeli járványos, fertőzőes időszakokban nem szükséges különösebben ecsetelni. A megtermelt mennyiség feleslegét a mezővárosi polgárok bizonyára más megyék, tájak piacain értékesítették, ugyanúgy, ahogyan a gyöngyösi és az egri pincékben tárolt borok is szívesen látott innivalók voltak a Felvidék és a Lengyel Királyság városaiban.

Az állattenyésztést igen nehéz jellemezni, mert a szarvasmarha, az ígásökör, a ló tartása és tenyésztése az ország többi részeihez hasonlóan kívül esett az adózás kötelmein, nem maradt fenn adat erről az állattartási ágazatról. Általában elmondhatjuk az ígás ökrök számáról, hogy a gazdag parasztok akkoriban és később is legalább 6-8 igavonóval rendelkeztek, a munkácsi nagy koronabirtok pedig bizonyára bővelkedett bennük, mint ahogyan a lovak számáról is ez feltételezhető. Az N. Kiss István által összegyűjtött megyei adatok Hevesben igen

¹¹ N. Kiss I. 1960. p. 394.

jelentős juhtartást mutatnak, még a kettős adóztatás ellenére is. Nagyszámú birkát feltételeznénk Beregben is, ugyanakkor a többi megyéhez hasonló juhösszeírás csak 1602-ből áll rendelkezésünkre. 18 faluban adóztatták meg, s jellemzően a telkes jobbágyságon kívül eső hegyvidéki, ruszin népesség településein 37 jobbágygazdaságban találtak 63 juhot és 137 kecskét. Amint N. Kiss István kiszámolta, a megye 3054 parasztgazdaságának ez alig egy százaléka.

Annál jelentősebb a sertéstartás. N. Kiss István erről azt írta: „A hatalmas kiterjedésű erdőkben könnyűszerrel lehetett ’makkoltatni’. Ennek megfelelően Szolyva környékén 21 olyan állattenyésztő faluval találkozunk, amelyekben, legalábbis a dézsmajegyzék szerint, semmiféle más művelési ágnek nincs nyoma – csak a sertésenyésztésnek! A 477 sertésenyésztőből 174-et a megye falvaiban, míg 303-at a fent említett, állattenyésztő helységekben találunk.”¹²

Összefoglalva: a 16. századi mezőgazdasági termelés mind a gabona termesztését, mind az állattartást nézve a népesség számának és a korabeli technikai–technológiai feltételek függvénye volt. Mivel a népesség döntően nagyobb hányada a Tisza és mellékvizei alföldi környezetében koncentrált, a megye északi-északkeleti fele, a havasok és a tölgyesek–fenyvesek világa ritkán lakott, s a sertéstartásra specializálódott terület volt. A termésátlagok valamivel alacsonyabbak voltak, mint a kontrollként választott Heves megye hasonló átlagai, s a családok éppen a létminimum határán éltek. A kevesebb jómódú (gazdag) paraszt nem csak a gabonatermelést uralta, hanem az ő kezükben összpontosult a jobbágyi szőlőtermelés négyötöde is. A szőlőtermesztés Beregszászra és környékére koncentrált, ahol a német eredetű hospes-népesség magasabb gazdasági–kereskedelmi kultúrát honosított meg.

KÖZLEKEDÉS

Az a tény, hogy a honfoglalók nagyobb tömege a Vereckei-hágón át jutott be a Kárpát-medencébe, mintegy három évszázadra meghatározta Borsova határvármegye, majd a belőle kialakult Bereg vármegye fő útvonálát. Ezt erősítette meg az Árpád-ház uralkodóinak had- és külpolitikája, melyben egészen a tatárjárásig fontos helyet foglalt el Halics és Kijev. Györffy György a következőképpen jellemzi ezt: „A vármegye fő útvonala az ún. Orosz-kapun belépő országos út, mely Munkácsnál elágazik Ungvár, Beregszász és Ilosva felé. A vásáros Beregszászról Ungvárra, Csépanföldén át vitt a nagyút, melynek dobronyi elágazásánál a Latorcán rév volt, s ugyancsak Beregszászról Várin keresztül lehetett Szatmárra jutni. A Beregszász-beregi út vonal folytatása az Ilosva mellett vivő Baranka-út, mely Ilosva mellett elágazott, s a Borsova

¹² N. Kiss I. 1960. pp. 395-396.

körévjén át vitt Ugocsánál. Lónyánál a Tisza közelében említenek hidat és nagy utat, amely Beregszászról Surányon át a Namény felé vivő utat keresztezte.”¹³

A tatárjárás azonban megváltoztatta a keleti út fontosságát. A meggyengült kijevi állam, majd a tatár kánságok már nem voltak kereskedelmi partnerek, s a késő Árpád-kori uralkodók, majd az Anjou-dinasztia már a nyugati és a lengyel területek felé tartó kereskedelmet preferálta. Az „Orosz-kapun” át vezető út már inkább a tatár veszélyt jelentette, ennek megfelelően ekkortól a hadi jellege domborodott ki. A máramarosi sóbányák termelésének 14. századi felfutása után Bereg vármegye vízi és szárazföldi sóútjai erősödtek meg. Draskóczy István a következőket írja erről: „1440-ben kiadott okmány, melyből az derül ki ... a Munkácstól délre fekvő Barkaszó falu lakói Varannóra, Kassára szállítottak. Munkács polgárai szintén részt vettek a kősó továbbításában mind a késő középkorban, mind a kora újkorban... Különösen gyakran keltek át szekerekkel az Újlak és Becs közötti, valamint a tekeházai, a naményi és a közelében fekvő bácsi réven. Ezekhez a révekhez Husztról Nagyszőlősen keresztül vezetett a szállítmányok útja. Naményt és Révbácsot továbbá Várin és Beregszászon keresztül lehetett elérni. Máramarosból nyugat felé Munkács–Ungvár–Nagymihály és Kassa útvonalat használták a szekeresek. Nagymihályból lehetett Bártfa és Eperjes felé kerülni.”¹⁴

1521-ben megszűnt a királyi sómonopólium, s ekkortól mind a földesurak, a városi polgárok, kereskedők, de a jobbágyok is szállíthatták a sót. Egyes urak új vámhelyeket létesítettek (Surány, Gelénes, Csetfalva, Ignécz, Kovászó, Vámosatya) a régebben működők mellett. A forgalom mértékéről Draskóczy István a következőket jegyezte meg lábjegyzetében: „A Szatmár megyei Gyarmatról 11297, Tiszabecsről 4611, a Bereg megyei Munkácsról 18051, Váriból 10187, Tarpáról 8432, az Ugocsa megyei Újhelyről 6352, Bökényből 8369 kockát vásároltak. Ezekben az esetekben már nem a helyi szükséglet fedezéséről, hanem kereskedelmi árumennyiségről van szó.”¹⁵

Ezeken az utakon nem csak a só szárazföldi szállítását, hanem minden más árucikk továbbítását – a vámok helyek érintésével – lehetővé tették. Beregből elsősorban a bort vihették (főleg az alföldi településekhez, várakhoz), s inkább feltételezhető, hogy a lengyel nagy úthoz kapcsolódva, inkább onnan érkezhettek használati cikkek.

¹³ Györffy Gy. 1987. p. 525.

¹⁴ Draskóczy I. 2018. pp. 187-188. és Glück L. 2008. pp. 11-37.

¹⁵ Draskóczy I. 2018. p. 260.

IRODALOM

- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.
- DRASKÓCZY I. (2018): A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme (1440-1530) MTA BTI TI. Budapest
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): Ruténföld természeti tájhasználata (Környezettörténeti vázlat 895-1920). In: Történeti Földrajzi Közlemények, 2021/4. pp. 39-56
- GLÜCK L. (2008): A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén. In: Történelmi Szemle 50. pp. 11-37.
- GYÖRFFY GY. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. pp. 517-550.
- SZŰCS J. (1993): Az utolsó Árpádok. Budapest. MTA TTI.

KÁRPÁTALJA PÁRATLAN TERMÉSZETI KINCSE AZ ÁSVÁNY-ÉS A GYÓGYVÍZ

KORMÁNY GYULA

BEVEZETÉS, AZ ÁSVÁNY- ÉS GYÓGYVIZEK FÖLDTANI ADOTTSÁGAI

Kárpátalja a Kárpát- medence északkeleti részén terül el. Észak, északkelet s kelet felől az Északkeleti- Kárpátok, délről a Tisza felső szakasza, nyugatról az Ung-völgye határolja. A 12 800 km² nagyságú területének csaknem 80 %-át az Északkeleti- Kárpátok, alacsony és közép magas vonulatai, mintegy 20 %-át pedig feltöltött síkság foglalja el. Az Északkeleti-Kárpátoknak a Rawka (Rokva 1303m), a Stinka (Sztinka 1078 m), Javornik (Javinik 1201m) tagjaitól a Csorna-Gora csoportjáig terjedő részét foglalja magába. Ez az egész a Kárpátok legkeskenyebb (100-110 km széles), legalacsonyabb, legegyszerűbb felépítésű és szerkezetű szakasza. A felépítésére jellemző, hogy itt a négy övezet közül csak a kréta és az óharmadidőszaki homokkő, valamint a felső pliocénkori vulkánikus vonulat fejlődött ki tökéletesen. A kettő között kristályos és mészkő képződmények kisebb foltokban, szigetszerűen jelenik meg. Az óidejű kristályos kőzetek csak a Máramarosi-havasok déli részén a Visó (Visen) -völgytől keletre, Rahó (Rahov) felé vonulva bukkan a felszínre a Pop Iván (Pip Iván) 1940 m magas tömegében. A mészkőzónát gyér jura- és krétakori mészkőszirtsek képviselik, a belső- homokkő és a vulkáni vonulat között a Máramarosi-medence északi peremén, valamint a Dolha (Dolgoje), Szolyva (Szvaljava), Perecseny (Perecsin) körzetében (1. ábra).

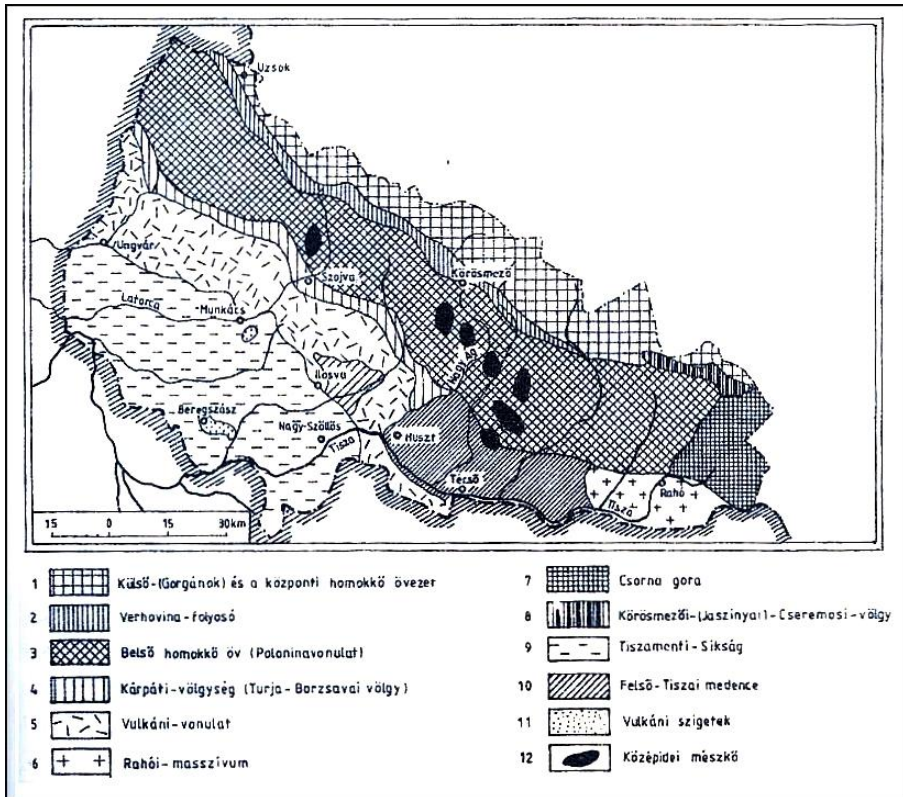
Az Északkeleti-Kárpátok külső homokkővonulatát az Erdős-Kárpátok, a Keleti-Beszkidék és a Máramarosi-Havasok alkotják. Ennek a hegyvonulatnak legalacsonyabb része az Erdős-Kárpátok, a legmagasabb pontja is alig haladja meg a 800 méter tengerszint feletti magasságot. A homokkővonulat leglátványosabb tagja a Máramarosi-Havasok, melynek csúcsai már elérik az 1600-2000 métert is. Legmagasabb pontja a 2058 méterre emelkedő Hoverla.

A homokkőövezettel párhuzamosan futó belső vulkáni övezetbe tartozik a Vihorlát-, a Szinyák-, a Borlói-, a nagyszőlősi-hegység és a Felső-Tisza-síkságából szigetszerűen kiemelkedő Beregszászi -hegyek. Ezeknek a vulkáni kúpoknak csak a legmagasabb csúcsai emelkednek 1000 méteres tengerszint feletti magasság fölé. A legmagasabb a Latorca és az Ung-folyók medencéi közé szorult Vihorlát kiemelkedése, míg a legalacsonyabb vonulatot a Borzsa és a tiszai

Nagy-ág között húzódó nagyszőlősi-hegység, valamint a beregszászi-hegyek lankás kúpjai alkotják.

Kárpátalja hegyvidéki területének jelentős részét folyóvölgyek szabdalják fel, melyek mentén egy nagy (Máramarosi-) és több kismedence (Perecsényi-, Szolyvai-, Ilosvai-, Dolhai-, Körösmezői-, Ökörmezői-) alakult ki, tovább tartkítva a vidék felszínének formakincsét. Ezekhez a tektonikus és eróziós völgyekhez kapcsolódik majdnem minden természetes ásványvízforrás, ezek játszák a csatornák szerepét a csapadékvíz mélybe szívargásához, illetve a mélységi vizek felszínre kerüléséhez. A Kárpátok enyhe, nedves éghajlata kedvez a csapadékvíz jelentős részének a mélybe szívargásához. A gyűrt szerkezet, a kőzetek viszonylag magasfokú töredezettsége, a tagolt domborzat elősegíti a felszín alatti vizek aktív cirkulációját.

1. ábra: Kárpátalja szerkezeti morfológiája

Forrás: A. E. Babinec, 1993. nyomán saját szerkesztés

Az ásványvizek képződésének feltételei nemcsak a hegységekben, hanem a síksági területeken is kedvező, de ezek eltérő táplálási, cirkulációs és összetételi

viszonyokkal jellemezhető. Az ásványvíz tárolási és vízáadó képesség szempontjából kiemelkedő fontosságúak az óharmadkori homokkő övezetek, amelyek tekintélyes mennyiségű ásványvízkincset zárnak magukba (*Radko 1975, Babinec 1993, Bilak 1970*). A homokkő övezetek mellett kisebb rendszereket alkotnak a vulkánikus hegységek, a mészkő rögök, illetve a síksági területek. Kárpátalja domborzati adottságairól elmondható, hogy nagy relatív relieffel, változatos felszabdaltsággal és gazdag hidrogeológiai adottságokkal rendelkező terület.

KÁRPÁTALJA ARANYA AZ ÁSVÁNY- ÉS GYÓGYVÍZ

Kárpátalja sokszínű geológiai felépítésének köszönhetően ásvány-és gyógyvizekben gazdag terület, melynek első írásos említése 1463-ból, Dolhai Ambrus feljegyzéséből ismert, melyben többek között a szolyvai ízletes savanyúvíz tisztító hatásáról tesz említést. 1558-ban az uglyai forrásvíz híre eljutott Moszkvába is, Rettegett Iván udvarába. A XVI. század közepén már Nyugat-Európában is érdeklődnek az Északkeleti-Kárpátokban fakadó ásvány- és gyógyvizek és a gyógyfürdők iránt (*Lehoczky T. 1881*). 1610-es években Lumsorban, 1631-ben Ungváron nyílt gyógyfürdő, „Fürdőház”, nem sokkal később -1640-1660 között- pedig Barkaszóban, Derenókán, Visken, Mezőkaszonyban, Cigányócon, Polénán, Szinyákon, valamint Ökörmező, Técső és Rahó körzetében (*Lehoczky T 1881*).

Felbecsülhetetlen érdemeket szerzett a kárpátaljai ásvány- és gyógyvizek tanulmányozásában Kitaibel Pál, aki a XIX. század elején Kárpátalja akkor ismert összes ásványvízforrásainak a vegyi elemzését elvégezte, eredményeit a *Hydrográfia Hungarica* c. könyvében ismertette. A későbbiek közül említést érdemelnek: Török József 1859-ben megjelent „A két magyarhaza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei” c. könyve, melyben a szolyvai, a nelipinai, ferencz-völgyi, borkuti, ploszkai, szlatinai, királymezői, viski, polyáni vizek összetételét, a fürdők jellemzőit ismerteti nagy alaposággal, részletességgel. Sebők András orvos, aki 1875-ben a pasukai, hársfalvi, szolyvai, holnbinai és a szolocsinai vizek elemzését végezte el és a gyógyhatásukat mutatta ki. Boléman István 1887-ben a feltárt ásványvizeket vegyi összetételük és hőmérsékletük alapján rendszerezi, valamint a különböző gyógyfürdők sajátosságait értékelte. Frantisek Wiezner 1935-ben behatóan az ásványvizek eredetével, geológiai viszonyaival foglalkozott. Az ukrán kutatók közül kiemelkedő szerepet töltött be Kárpátalja ásvány- és gyógyvíz adottságainak, jellemzőinek feltárásában Sz. P. Bilak (1970, 1977), Tolsztikin (1952), J. K. Zajcer (1960), A. E. Babinec (1963), V. J. Maurusz (1978), J. M. Kojnov (1978), A. E. Babinec (1963, 1977).

AZ ÁSVÁNY- ÉS GYÓGYVIZEK TÉRBELI ELHELYEZKEDÉSE ÉS JELLEMZŐI

Az ásvány- és gyógyvizeknek 70 %-a (236 forrás) a homokkő (Flis-) övezet kőzetei közül fakad, és azok sajátosságaival tűnnek ki. A flisövezethez kötött források több csoportba sorolhatók. Élesen külön választhatók a felső talajrétegben keletkező savanyú gyógyforrások (pl. Királymező, Ökörmező, Volóc, Nagyberezna) a mélyebb szintekben képződő langyos és meleg források csoportjától (pl. Szolyva, Hársfalva, Poléna, stb.).

A vulkáni övezet töredezett szerkezete, a hegységépítő kőzetek fedetlensége igen kedvező feltételeket teremtenek a bőséges csapadék beszivárgásához, tárolásához. Papp F. (1942) szerint a vulkánikus folyamatokkal kapcsolatos ásvány-és gyógyvizek keletkezése a következőképpen értelmezhető: A Föld mélyén izzó-folyó kőzetanyag gőzeivel és gázaival a törések, repedések mentén beszivárgó csapadékvíz egyesül. A különböző gázokkal (kloridok, kénes gázok, szénsav, kénhidrogén) telítődik a mélybe szivárgó víz. A víz oldja a körülötte lévő kőzeteket, a kőzetet alkotó ásványokat, így a különféle ásványi alkotórészek: vas (Fe), mangán (Mg), réz (Cu), a kalcium (Ca), magnézium (Mg) és egyéb kerülnek be az eredetileg tiszta vízbe. Az előtörő források szénsav tartalma aszerint változik, hogy milyen mélyre hatolnak le a törések, repedések. A víz migrációja során számos alkotórésszel gyarapodik a kőzetek oldása útján, különösen a szénsavtartalma emelkedik ki. A leghíresebb szénsavas-gyógyforrás helyek: Visk. Tarúfalu, Gyertyánliget, stb. A Kárpátalján a vulkáni zónában fakadó források jelentékeny része utóvulkáni eredetű.

A síksági ásványvizek főleg a negyedidőszaki üledékek alatt a pannon homok-, kavicsrétegekben helyezkedik el. A vizet tartalmazó rétegek vastagsága 70-300 méterig terjedhet, melyek összeköttetésben vannak a vulkáni vonulat rétegeivel, s ennek következtében a hegységre hulló 1200-1400 mm csapadék beszivárgó része átáramlik a síksági területre, ahol elősegíti az ásványi anyagok kioldását, felhalmozódását. Legismertebb síksági ásványvíz források: Ungvár, Beregszász, Nagyberezna és környéke.

Az ásványvíz a hőmérséklettől függetlenül az a természetben előforduló víz, amely több, mint 1000 mg/l oldott szilárd alkotórészt vagy egyes ritkán előforduló, de biológiailag aktív elemekből (litium (Li), bróm (Br), jód (J), fluor (F), arzén (As), rádium (Ra), stb.) kimutatható mennyiséget tartalmaz. Ugyancsak ásványvíznek minősíthető az a víz is, amelyben az oldott szilárd alkotórészek mennyisége nem éri el a fenti határt, de oldott gáztartalma jelentékeny mennyiséget tesz ki. Pl. az olyan víz, amelynek a szabad széntartalma legalább 500 mg/l. A küszöbértékeket jogszabályok határozzák meg: például jodid ion (J) esetén 1 mg/l, metakovasav (H₂SiO₂) esetén 50 mg/L Az ásványvizek egyaránt lehetnek hidegek vagy melegék (Magyar-fürdőalmanach).

A gyógyvíz olyan ásványvíz, amely vegyi összetételénél vagy fizikai tulajdonságainál fogva gyógyhatású, vagyis fürdő vagy ivókúrára alkalmasak (Juhász J. 1976). Míg a hideg gyógyvíz 30°C alatti hőmérsékletű, addig az ennél melegebb gyógyvizeket már hévíznek, termálvíznek nevezzük. Kárpátalja ásvány- és gyógyvizeinek típusai kémiai összetételük alapján több csoportba sorolhatók (1. táblázat).

1. táblázat: Kárpátalja ásvány- és gyógyvizei (kémiai összetételük alapján)

1	Ca -hidrokarbonátos	8	Metántartalmú
2	Na-hidrokarbonátos	9	Nitrogénes
3	Na-Cl- hidrokarbonátos	10	Vasas
4	Nátrium-szulfátos	11	Vegyes összetételű
5	Mg-szulfátos	12	Kloridos-hidrokarbonátos
6	Cl-típusú	13	Kénhidrogénes
7	Szénsavas	14	Radioaktív vizek

Forrás: Sz. P. Bilak (1986). nyomán saját szerkesztés

Főbb kémiai tulajdonságuk, hasznosításuk, területi megoszlásuk:

- Ca-hidrogénkarbonátos (HCO^3) vizeknek az ásványanyagtartalmuk összetétele változó. Ide tartoznak mindazok a vizek, amelyek 1000 mg/l-nél több oldott ásványi alkotórészt tartalmaznak. Ásványanyagtartalmuk összetétele változó. Ebből adódóan néhány alcsoportot különböztethetünk meg. Egy részüket szabad szénsavtartalom jellemzi, ezeket vérkeringési zavarok gyógyítására használják, más részüket - a víz hőmérsékletét alapul véve - hévizek közé soroljuk. Az utóbbiak főleg reumás megbetegedések gyógyítására alkalmaznak. Tisztán kalcium-hidrokarbonátos víz Tarúfaluban (Novoszelica), Turjasebesen (Turja-Bisztra), Cigányos (Ciganovci), Kaszony (Kaszini) található.
- Na-hidrokarbonátos (NaCO^3) -alkalikus- vizek. Vegyi összetételükre jellemző, hogy a kationok közül a nátrium-, az anionok közül pedig a hidrogénkarbonát ioné a vezető szerep. Az alkáli-hidrokarbonátos ásvány- és gyógyvizek csoportjában nagyszámú értékes vizek vannak. Használatosak üdítővízként, gyógyvízként ivókúra formájában, valamint fürdőkúra céljára. Főleg emésztő- és mozgásszervi megbetegedések gyógyítására alkalmazzák. Tisztán Kisbégény (Malaja-Began), Muzsaly (Muzsievo), Técsőláza (Tjacser-Lazi) települések területén található.
- Nátrium-kloridos hidrogénkarbonátos vizeknél a kationok többsége a nátrium, az anionoké pedig a kloridok és a hidrogénkarbonátok. Főleg ivókúrára alkalmas. Leggyakoribb előfordulásuk: Poléna (Poljana), Rahó (Rahov) és Nagyberezna (Velikij-Bereznij).

- Szulfátos (keserűsós)-NaSO₄ vizek. Az anionok közül a szulfátok, a kationok közül a nátrium (glenbersós) vagy a magnézium (keserűsós) van túlsúlyban. A nátrium- és a magnézium-szulfát tartalmuk miatt ezek a vizek mindenekelőtt ivókúrára, emésztőszervi zavarok gyógyítására, bizonyos nőgyógyászati panaszok és reumás fájdalmak gyógykezelésére is alkalmasak. Ilyen összetételű vizet Ósándorfalva (Alexandrovka) környékén találunk.
- Kloridos (konyhasós) vizek esetében 1 liter vízben 1000 mg-nál több oldott ásványi anyagok között a nátriumkloridok (NaCl) vannak túlsúlyban. Az oldat töménysége következtében erőtelesen és jótékonyan hat az emberi szervezet különböző szerveinek a működésére. A kloridos vizek többnyire fürdőkúrára, reumás fájdalmak enyhítésére, és nőgyógyászati betegségek gyógyítására használhatók. Kloridos víz található Nyágován (Dobryjanszkol), Ósándorfalván (Alexandrovka), Alsószlatinán (Nyizsnye-Szolutvino).
- Vegyes összetételű vizek. Jellemzőjük a sokféle oldott ásványi anyag tartalom (HCO₃, SO₄, Cl, Mg, Ca, K). Legnagyobb mennyiségben az anionok közül a hidrogénkarbonát (90 %-ban), a kationokból a nátrium (87 %-ban) van jelen. Előfordulásuk Szolyva (Szvaljava), és Körösmező (Jaszinja) környékén gyakori.
- Szénsavas (savanyú) vizek oldott szilárd ásványi anyagokban szegények, de literenként több, mint 1000 mg szénsavat (CO₃) tartalmaznak. A savanyú vizek leggyakrabban a felszínhez közeli rétegekből fakadnak, ezért többnyire hidegek. Valójában egyszerű talajvizek, amelyek egyes helyeken a talajból feláramló széndioxid (CO₂) gázzal telítődnek. Savanyúvizek főként üdítővízként használhatók. Szív- és érrendszeri megbetegedésekre, gyomor- és emésztőrendszeri bántalmakra hatásos. Gyakoriak a savanyúvízforrások Rahó (Rahov), Királymező (Uszty-Csorna), Ökörmező (Mezsgorje), Volóc (Volovec), Nagyberezna (Veliki-Bereznij) környezetében.
- Kénhidrogénes vizek. Jellemzőjük, hogy a kén oxidálható szulfidkén alakjában fordul elő bennük. Többnyire a vulkánikus hegységekben találjuk. Kénhidrogént (H₂S)) tartalmaz a híres szinyáki (Szinjak) és a kapuvári (Lumsori) ásványvíz. A kénes vizek reumás megbetegedések gyógyítására, nőgyógyászati panaszok és bőrbetegségek kezelésére szolgálnak. Ivókúra formájában megszünteti az emésztőszervek rendellenességeit.
- Metán (CH₄) tartalmú nitrogénes vizek tisztán nem, de más ásványvízcsoportokban gyakoriak. Ungvár (Uzsgorod) és Beregszász (Beregovo), Muzsaly (Muzsievo), Borzsava (Borzsava) környéki

források vizeiben találunk jelentősebb mennyiségben metánt és nitrogént.

- Vasas (Fe) vizek. Ebbe a csoportba tartoznak a viski (Viskovo), gyertyánligeti (Kobileckaja-Poljana) források vizei. E vizeket ivókúrára, fürdőkezelésre, elsősorban nőgyógyászatban és különféle bőrbetegségek gyógyítására használják fel.
- Radioaktív (Ra) vizek fürdésre, ivókúrára, emésztőszervi betegségek kezelésére hatékony.
- Termálvizek. Kárpátján 650-1500 m mélységből tárják fel a 20-50 °C-os hőmérsékletű vizet. Kémiai összetételük nyomán gyógyhatásúak. Legtöbb hévízkutat (fürdőt) Ungvár és Beregszász környékén létesítettek.

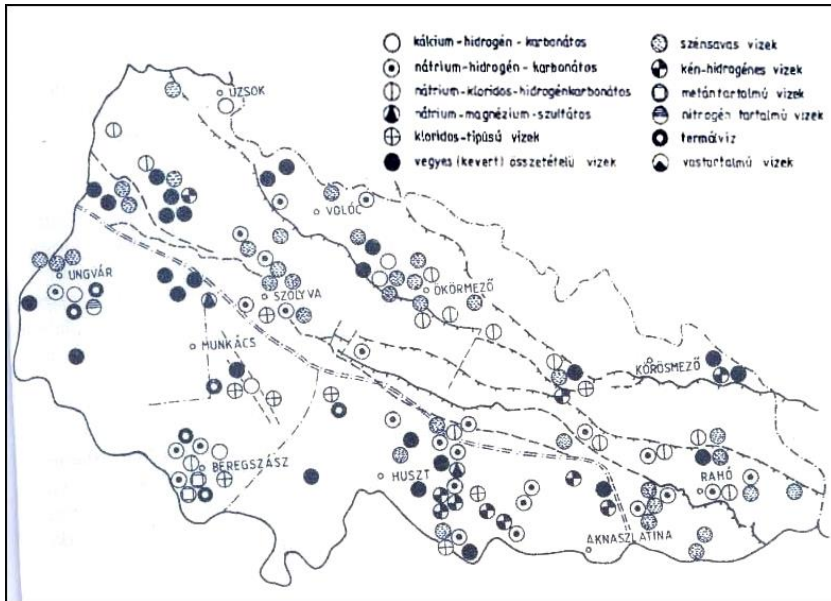
Az ásvány- és gyógyvizek összetétele szoros összefüggésben van a földtani környezettel. Az egyes kőzetek különbözőképpen oldódnak, így elsődleges befolyásoló tényező a kőzetek összetétele, szerkezete, térbeli elhelyezkedése. Befolyásolja az oldást a víz hőmérséklete, és a széndioxid (CO²) tartalma, a víz mozgásának sebessége. Az ásvány- és gyógyvizek kémiai összetétele számos tényezőtől függően időben és térben változik. Vannak olyan források, amelyek hosszú időn át megőrzik jellemző tulajdonságukat, ásványi anyaguk aránya nem változik, de előfordul az ellenkezője is. Befolyásoló tényezők elsősorban az eredeti porózus víz minősége, a táplálóréteg anyaga, utánpótlási csereviszonyok, a hőmérséklet és a nyomás, valamint az emberi tevékenység megváltozása.

AZ ÁSVÁNY- ÉS GYÓGYVÍZFORRÁSOK VÍZHozAMA, HőMÉRSEKLETE, HASZNOSÍTÁSA

Kárpátján a 336 ásványvízforrásból 226 természetes (67,3 %), forrás a többi mesterséges feltárás útján jut a felszínre. Az ásvány- és gyógyforrások hozama szorosan összefügg a földtani adottságokkal. Általában a közel felszíni ásványvizek hozama csekély, nagyban függ a csapadékvizonyoktól. Minél mélyebb víztartórétegből táplálkozik egy forrás, annál kiegyensúlyozottabb a hozam ingadozása. Különböző okok miatt – légnyomás, hőmérsékletváltozás, gázfeltörések, a kőzetek vízáteresztő képessége, szerkezete, csapadékmennyisége, tektonikai mozgások- a legtöbb forrás hozama eltérő mértékben megváltozik.

A kárpátjai ásvány- és gyógyvízforrások többnyire bővízűek. Egyes forrásokból percenként 0,5 m³ víz is a felszínre jut. A homokkőből fakadó források hozama 1,5 m³, a vulkáni kőzetekből 0,3 m³, a mészkő rögökből 0,7 m³ körül van percenként. A legfontosabb kutak vízhozama több, mint 300 m³/nap (Polena 309 m³/nap), Galambos 342 m³/nap. Az ökörmezői és az ungi körzet jelentősége jóval kisebb. Ökörmező környékén található kilenc jelentősebb forrás

napi vízhozama eléri a 2,5 ezer m³-t (Bilak 1986). Nevezetesebb források a Vízközi (Szojmi) és a Kelecsényi.

2. ábra: Kárpátalja gyógyvíz-forrásai

Forrás: A. E. Babinec, 1993. nyomán saját szerkesztés

A felszín alatti vizek hőmérséklete nagymértékben függ a Föld mélyének átmelegedésétől a kőzetek hővezető képességétől, a vízcseré intenzitásától, a felszín alatti gáztömeg nagyságától, áramlásától, a radioaktív anyagok bomlásától. A kőzetek hővezetőképesége növelheti is, csökkentheti is a geotermikus gradiens értéket. Kárpátalján a geotermikus gradiens értéke 1,5-8 °C/100 m között változik. A homokkő övezet lejtőin 4 °C/100 m, a hegyközi medencékben, völgyekben már lényegesen magasabb, 3,6 -8 °C/100 m. A Csap-munkácsi süllyedékben a legmagasabb a gradiens értéke, 5-8 °C/100 m között ingadozik. A geotermikus gradiens értékeihez hasonlóan nagy változatosság figyelhető meg a források és a kutak hőmérsékleténél. A természetes források vízhőmérséklete 9-16 °C között változik. A fűrt kutakból 23-57 °C -ig terjedő hőmérsékletű vizet hoznak a felszínre. A homokkő övezet természetes forrásainak vízhőmérséklete 12,5 °C, itt a fűrt kutak vize alig haladja meg a 20 °C -ot (20,6 °C). Minél mélyebb szintből tör fel egy forrás, annál magasabb a hőmérséklete (Bilak 1986).

Az ásványvizek hőmérsékletéről szólva említést kell tennünk a hévizekről is. Kárpátalján - több helyen - a 20 °C alatti ásványvizek közvetlen közelében termálvizek is fakadnak. A legfontosabb és a legnagyobb tömegű hévízkészlet a

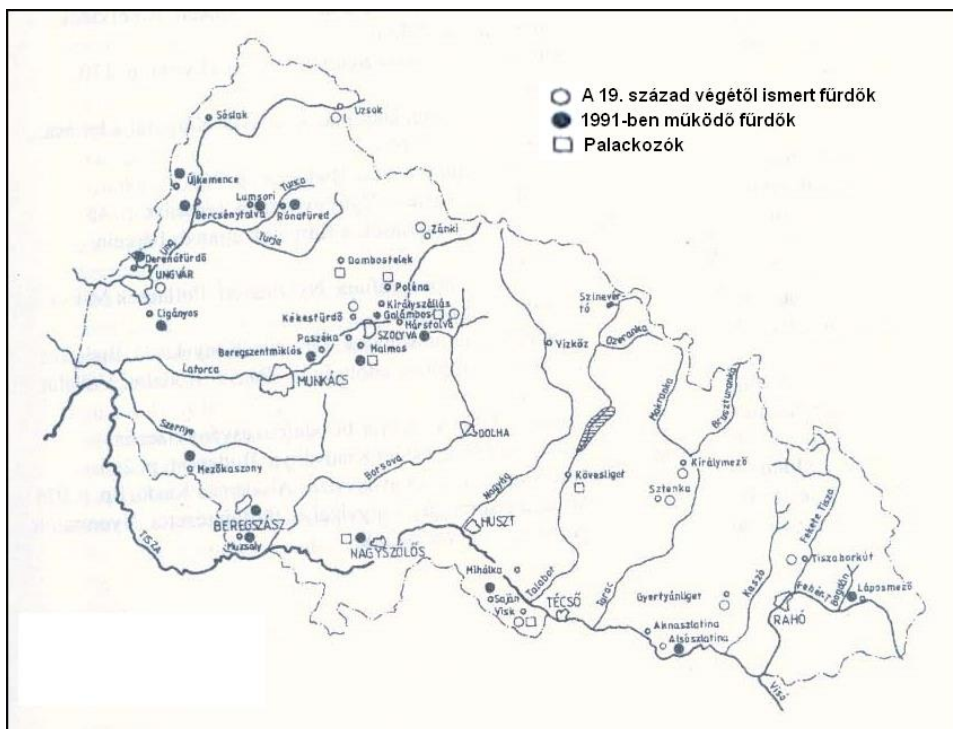
harmadidőszak homokkő rétegekben található. Ugyancsak jelentős termálvízkészletet foglal magába a jura- és a krétakori mészkő. Emellett számos, de helyi jelentőségű termálvíz előfordulás van különböző korú képződményekben is. A kárpátaljai hévizeknek túlnyomó többsége egyben ásványvíz is, ezáltal jelentőségük és gyógyhatásuk mindinkább figyelemre méltó. A termálvizek vegyi összetételét tekintve értékesek a kénes, szénsavas, hidrogénkarbonátos (HCO_3), nátriumos (Na) vizek. A hévizek nagyobb mennyiségben tartalmaznak káliumot (K), brómot (Br), jódot (J), fluort (F), bórt (B), arzént (As), és vasat (Fe). A termálvizek tekintélyes részét a jelentős szabad és oldott szénsavtartalom, magas hőmérséklet és a sokféle oldott ásványi anyag miatt, balneológiai szempontból a leghasznosabbak közé sorolják. Ilyenek pl. a sajáni, a pászikai, ungvári termálvizek. A legnagyobb termálvízkészlettel a beregszászi járás rendelkezik, Beregszász városon kívül hat kutat tártak fel, amelyek 600-1000 méter mélységből, napi 871 m^3 , $55\text{-}60^\circ\text{C}$ -os, $1\text{-}8 \text{ g/l}$ sótartalmú termálvizet hoznak a felszínre. Kárpátalján ismert és hasznosított hévízforrások közül említésre méltó a Huszti járás Veléte település területén található $55\text{-}60^\circ\text{C}$ -os magas ($88\text{-}90 \text{ g/l}$) sótartalmú forrás és Sajánban található 33°C -os szanatóriumban hasznosított termálvizek.

Kárpátalja ásvány- és gyógyvizeit különös összetételük miatt elsősorban gyógyítás céljaira - ivókúrára, gyógyfürdésre -, illetve élvezeti italként használják. Az ivókúrára alkalmas vizeket először csak a forrásoknál fogyasztották, majd később távolabbi vidékekre is elszállították. Az ásványvíz forgalmazás kezdetén egyrészt a forrásoknál, másrészt a fuvarozó kereskedők - lovaskocsikkal, tutajokkal – távolabbi területeket bejárva árulták a gyógyító hatású ásványvizet. Lehoczky T. (1898) az ásványvíz forgalmazásáról így ír: „...a megyénk urai e század elején asztalaiknál is használták az itteni savanyúvizeket, amelyeket hordókban hozattak. Rhédey Lajos főisp. helytartó beiktatási díszlakomáját tartván, az asztalon ötven palack savanyúvizet adott fel, melyet Szolyváról két hordóban szállított az uradalom Beregszászba. Sőt már 1800-ban Redlich Simon nevű leMBERGI vendéglős vállalkozott savanyúvíz vásárlásra”.

A hordós szállítást az üvegpalackok alkalmazása váltotta fel. Elsőként 1755-ben Szolyván kezdték palackozni az ásványvizet, majd később a XVIII. század végétől különféle technológiával palackoznak még ásványvizet Viskén és Polenan. A XX.század fordulóján Szolyván már három palackozó üzem működött, melynek évi kapacitása meghaladta a 150 ezer litert. A II. világháborút követő években több helyen folyik minősített és ivókúrára alkalmas ásvány- és gyógyvíztermelés és palackozás. Általában szénsavval dúsított ásványvizet hoznak forgalomba.

A rendszerváltás után, 1991-től a korábban kiemelkedően nagy mértékű ásványvíztermelés és forgalmazás visszaesett, de a kilencvenes évek második

felétől ismét fellendülésben van. Köszönhető ez a korszerű töltőberendezések, műanyag palackok alkalmazásának. 19 féle gyógyhatású ásványvizet palackoznak. Ásvány- és gyógyvízpalackozó üzemek működnek: Polenan, és közelében Dombteleken (Ploazke), Szolyván, Galamboson (Holnbine). A legnagyobb ásványvízpalackozó Polenan működik, kapacitása évi 150 millió palack, ez követi a szolyvai évi 120, a többi 50-80 millió palackkal. Polenán palackozzák a „Poljana”, a „Poljana Kaszova”, Szolyván a „Szvaljvaskaja”, Galamboson a „Luzsanszkaja”, Dombteleken „Ploszkovszaja”, Visen a „Sajanszkaja”, stb. elnevezésű ásványvizet. Kárpátalja ásvány- és termálvízkészleteit csak csekély mértékben hasznosítja, a feltárt készletek mintegy 10 %-át hasznosítják, és a szakértői becslések szerint a balneológiai készleteknek csupán az 1 %-át (Berghauer S. 2012).

3. ábra: Gyógyfürdők-gyógyüdülők, Palackozó üzemek

Forrás: SZ. P. Bilák, 1986, V. J. Marus, 1978. nyomán saját szerkesztés

***1.kép A Galamboson palackozott Luzsanzskaja ásványvíz címkéje
(A kép alsó részén a forrás, a felsőn a „Kárpáti” szanatórium látható)***

Kárpátalján az ásványvizekben való fürdés gyógyító hatását régóta ismerik és használják. Hosszú fejlődés eredménye amíg e területen kialakultak a kulturált fürdőzés feltételei. Lehoczky T. „a XVIII. sz. végén még néhány kezdetleges „fürdőház-„ról - Szolyva, Hársfalva, Ungvár” tesz említést. A XIX. században a meglévő fürdők már a kor igényeinek megfelelően tovább fejlődtek, korszerűsödtek és újabb fürdőközpontok létesültek. Pl. Viskan, Polyánán, Szinyákon, Gyertyánligeten, Uzsokon (fotók).

A két világháború között a fürdők száma nem változott. A második világháború után a szovjet-rendszerben állami tulajdonban politikai és társadalmi szervezetek, intézmények kezelésébe kerültek. Az 1960-as évektől a régi fürdők megfiatalodtak, bővültek és a kor igényének megfelelő újakat hoztak létre.

2. kép „Szonjacsne Zakarpattia” Szanatórium Poljana.

3. kép „Latorca” szanatórium a munkácsi járásban és a Husztica-völgyi „Nárciszmező” (256 ha).

A rendszerváltást követő években a fürdőközpontok látogatottsága és szolgáltatásuk színvonala a romló gazdasági állapotok miatt jelentősen visszaesett. Az 1990-es évek végétől azonban jelentős változások történtek, a gyógyüdülési intézmények tulajdonviszonyait illetően, ezek többsége magánkézbe került. Az új tulajdonosok megpróbálnak lépést tartani a modern kor követelményeivel, ezzel egyidőben gazdaságos keretek közé terelni az intézmények működését. Kárpátalja területén 19 gyógyfürdő-szanatórium található, amelyből 12 országos jelentőségű. Állandósulni látszik az intézmények száma, és megkezdődött a minőségi fejlesztés. Kárpátalján adottságainak megfelelően kiemelt figyelmet fordítanak a gyógyturizmus fejlesztésére. A legnagyobb beruházást a XXI. század fordulóján a térség turizmusának húzóágazatát képező gyógyturizmus terén hajtották végre. Ugyanakkor még számos probléma vár megoldásra: pl. infrastrukturális hiányosságok, kiépítetlen információs rendszer, korszerűtlen közúthálózat, megfelelő, képzett szakemberek hiánya, stb. (Berghauer S. 2012).

4. kép Schönborn-kastély. „Kárpáti” szanatórium, Beregvár.

(A kép alján: Európa geometriai közepét jelző emlékoszlop)

IRODALOM

- BARANYI B. (szerk.) (2009): A Kárpát-medence régiói Kárpátalja. MTA RKK., Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. pp. 122-223.
- A. E. BABINEC, V. I. MARUSZ, I. M. KOJONOV (1979): Mirenálnie és tepmalnie vodi. Szovetszkij Karpat, Ungvár.
- BERGHAUER S. (2012): A turizmus, mint kitörési pont Kárpástalján. Beregszász-2012. pp.28-32.
- SZ. P. BILAK (1986): Mineralnie vodi Zakarpatja. Visa Skola. Lemberg. p.170.
- H. V. GILECSKA (1995): Mij Vidnij kraj. P. 120.

- HAJDU-MOHAROS J. (1995): Fehérország, Ukrajna, Moldávia, Kárpátaja leírása. Földrajzi vázlat. Balaton Akadémia. Vörösberény. pp. 103-104.
- JUHÁSZ J. (1976): Hidrogeológia. Akadémiai Kiadó. Budapest. p. 767.
- KORMÁNY GY. (1999): Kárpátalja ásvány és gyógyvizei. In. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6. Kárpátalja. Boros L. (szerk). Nyíregyháza. pp. 57-74.
- LEHOCZKY T. (1881): Bereg Vármegye Monográfiája. Nyomatott Pollacsek Miska Könyvnyomdájában Ungvárott. pp. 57-71.
- PAPP F. (1942): Gyógyvizein és a földtani adottságok. „Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., Budapest. pp. 7-40.
- TÖRÖK J. (1859): A két magyarhaza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Nyomatott a város könyvnyomdájában Debrecen. p. 288.
- VIDA M. (1979): Gyógyvizek és ásványvizek a régi Magyarországon. In. Borszéki B. (szerk). Ásványvizek és gyógyvizek. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. pp. 9-27.
- Internetes források:
Magyar fürdőalmanach. <https://mek.oszk.hu>
Magyarország gyógyvizei. . <https://people.inf.ete.hu>

„...A TÁJ OLYAN, MINT EDDIG VOLT...” (TÁJHASZNÁLAT LOTHARINGIAI KÁROLY NAPLÓJÁBAN)

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A 17. század második felében Európában a társadalmi, államigazgatási és hadügyi változások és nem utolsósorban az Oszmán Birodalom gyengülése megteremtették a feltételeket a török államtér kiszorítására a Kárpát-medencéből. Bécs 1683. évi török ostromával, valamint a kahlenbergi ütközettel kezdődő és a pozsareváci békekötéssel (1718) végződő felszabadító háborúk több mint három évtizede az „állandó hadsereg kialakulása” hadtörténelmi korszakára esik. Ez az időszak az európai hatalmi és politikai földrajzi átrendeződés mellett a sokáig methodista hadviselésnek nevezett hadművészet kikristályosodásának évtizedeit jelenti, amikor a megnövekedett létszámú hadseregek működése a hadszíntéren aránytalanul előtérbe helyezte az ellátás kérdéseit. A methodista hadviselés, valamint a kontinens hatalmi átrendeződésének folyamata a priori magasabb fokú katonai földrajzi gondolkodásmódot feltételez, mint amely a korábbi periódusban uralkodott. A fortifikáció jelentőségének növekedése, az államterek birodalmi terekké történő átalakítása, a hadjáratok manőverező jellegének hangsúlyossá válása s mindaz, ami az abszolút monarchiák kormányzásának földrajzi viszonyrendszeréhez kapcsolódik, tudománytörténeti szempontból a táj és a vidék, a tartományok intenzív geográfiai igénybevételét jelentheti (PERJÉS G. 1961-1962; RÁZSÓ GY. 1974; CHAUNU, P. 9171; DELBRÜCK, H. 2003; NAGY M. M. 2018a). Ám a hadtörténeti földrajzi tájhasználat a hadszíntéri viszonyok determináló hatása miatt egyáltalán nem bizonyult olyan sokrétűnek és földrajzilag annyira árnyaltnak, mint feltételeznénk. Sőt a posteriori egyes források szerint egyenesen egysíkú tájhasználattal találkozunk. Erről a meglehetősen homogén földrajzi és katonai földrajzi gondolkodásmódról tanúskodik a török elleni felszabadító háborúk egyik főszereplője, LOTHARINGIAI KÁROLY (1643-1690) naplója, melynek magyar nyelvű fordítása 1986-ban jelent meg. Rövid dolgozatunkat e fontos hadtörténelmi forrás geográfiai értékének szenteljük. Célunk annak bemutatása, milyen földrajzi szellemiség uralta a felszabadító háborúk európai hadügyét, milyen lehetett a tájhasználat. Mindemellett szeretnénk rámutatni arra a fontos hadtörténeti földrajzi tényre, hogy a 17-18. század fordulójának Kárpát-medencei hadszínterén a birodalmi stratégiai vezetés inkább funkcionális elemekkel teli vidéket, mintsem tájat látott. Tézisünk igazolására először bemutatjuk a vizsgált forrást és a hadtörténeti

(hadművészeti) korszakot, majd a hadinapló egyes részein keresztül igyekszünk vázolni a kor katonai földrajzi gondolkodását.

HADINAPLÓ ÉS HADMŰVÉSZET

A múlt század nyolcvanas éveinek közepén két kerek történelmi évforduló – Buda török uralom alóli felszabadításának 300. és a második világháború magyarországi hadműveletei lezárultának 40. jubileuma – a hadtörténetírás figyelmét egyfelől a török korra, másfelől a magyar hadtörténelem egészére fordította. Ez tükröződött a történeti és a katonai könyvkiadásban is, és főleg az utóbbi, amely 1945 után érzékenyen reagált a jubileumi alkalmakra, az évtized közepén jelentős alkotásokat produkált. Bibliográfiája szerint a Zrínyi Katonai Kiadó 1985-ben 13, míg 1986-ban 16 történelmi alkotással jelentkezett. Ebben a két évben a kiadó összesen 121 kötetet tett közzé. (BOJTÁSNÉ D. CS. – BOLYÓSNÉ Ú. É. – HELTAY Á. 1996) A nagy teljesítményt nyújtó katonai könyvkiadás témánk szempontjából fontos sikere volt a kerek évforduló alkalmából publikált reprezentatív és az akkori történészi és hadtörténetírói szakma jeles személyeinek közreműködésével megjelentetett összefoglaló magyar hadtörténelem (LIPTAI E. 1984-1985), melynek a török elleni felszabadító hadjáratokra vonatkozó fejezetei NAGY LÁSZLÓ munkái voltak. A másik nagy történeti szakirodalmi eredmény LOTHARINGIAI KÁROLY tanulmányunk alapjául szolgáló hadinaplójának tudományos igényű, bilingvis (magyar és német nyelvű) kiadása volt (MOLLAY K. 1986). A kötet fordítói munkáit és a forrás szöveggondozását MOLLAY KÁROLY (1913-1997) nyelvész, filológus és helytörténész, míg a történészi feldolgozást és a szakmai értelmezést a már említett neves hadtörténész, NAGY LÁSZLÓ végezte. LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplójának publikálása azonban jóval túlmutatott az események alakításában fontos szerepet játszó személy szakmai feljegyzéseinek közzétételén. A Habsburg-udvar hadvezére memoárjában számos esemény ismertetése mellett a maga arisztokratikus udvariasságával sokat mond a Kárpát-medencei hadműveleteket kísérő stratégiai megfontolásokról. Ezek leírása hadinaplóját Buda visszafoglalásának legfontosabb írásos forrásai közé emeli. Ebben merül ki annak hagyományos hadtörténelmi értéke. Ám a metodista hadviselés és az állandó hadseregek létrejöttének korában nemzetközi híru hadvezérként írott sorai figyelmet érdemelnek geográfiai szempontból is. Miután ekkor a mai értelemben vett katonaföldrajzról, mint tudományról még nem beszélhetünk, így a hadügy geográfiai gondolkodásának szellemisége az ilyen személyes feljegyzések, a hadügy iratai, valamint a korabeli térképek alapján rekonstruálható leginkább, és ezek mellett sok fontos információt adnak az útleírások is. Együttes vizsgálatukat indokolja, hogy ebben a korban, melyet HANNO BECK tudománytörténeti összefoglalójában (1973) a „barokk földrajzának” nevez, a

hadügy földrajzi szemléletmódja, a katonai földrajzi látásmód (NAGY M. M. 2000) praktikus. Gyakorlatosságát nagymértékben felülmúlta az elmélet, amennyiben a hadművészet geográfiai vetületei a katonai kötelékek földrajzi térben történő alkalmazását illetően beépültek a hadügy mindennapi praxeológiájába. Így a barokk földrajzában a katonai kérdések még katonaföldrajz empiriát jelentettek, melynek rekonstruálása az előbb említett forrástípusok alapján lehetséges. A katonai szakma 17. századi földrajzi empiriájának feldolgozásában jelentős értéket hordoz LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplója, mely sajátos kultúrtörténeti pillanatban jelent meg magyar nyelven.

A dolgozatunkban tárgyalt hadinapló kiadása, mint láttuk, több egy időben ünnepelt történelmi évforduló időszakában történt, amikor a társadalom érdeklődése a történelmi kérdések iránt a jubileumok nélkül is élénk volt. A fokozott történelmi érdeklődés részben a nyolcvanas éveknek a korábbi időszakhoz képest szabadabb szellemi életéből, részben a kultúrpolitika tudatos törekvéséből eredt. Mindemellett nem elhanyagolható, hogy a magyar társadalom jelentős része szívesen vett könyvet a kezébe, és jóllehet olvasási szokásai nem voltak makulátlanok, de alapvetően olvasáspárti volt. A kor kultúrpolitikájának egyik reprezentánsa, BOLDIZSÁR IVÁN az évtized elején az egyik ünnepi könyvhét kapcsán az állampárti kultúrpolitikai ideológia kereteiből kilépve okkal írhatta le: „...A könyvből Magyarországon nem lehet eleget nyomni...” (BOLDIZSÁR I. 1981. p. 1.) A tömeges olvasói igény és a kultúrpolitikai szándék a történelmi tudat formálására egyes történelmi művek esetében hatalmas példányszámokat eredményezett. A jubileumok pedig alkalmat nyújtottak arra, hogy az állam által monopolizált és ellenőrzött könyvkiadásban több szerző ugyanabban a témában publikálhassa műveit. Általában a terjedelmes történelmi összefoglaló alkotások is ezekhez az ünnepi évfordulókhoz kötődtek. A kor olvasási szokásaiból, oktatási rendszeréből s kultúrpolitikájából fakadt, hogy még a történelmi forrásközléseket is viszonylag nagy példányszámú kötetekben lehetett kiadni. Jóllehet LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplójának példányszámát nem ismerjük – a nyolcvanas években a kiadási adatok egy része fokozatosan eltűnt a művekből –, de beszédes adat lehet ezzel kapcsolatban, hogy a Bibliotheca Historica sorozatban 1984-ben TARDY LAJOS által közölt DERN SCHWAM-féle Kárpát-medencei és törökországi útleírás magyar fordítása az impresszum adatai szerint 6000, míg a szintén hadinapló műfajában keletkezett, BERNARD DE ALDA-féle forrás a 16. századból 7000 példányban került ki a nyomdából. Ezek a példányszámok kevésbé a kultúrpolitikai törekvést, mint inkább az olvasói igényeket tükrözik, amivel arra szeretnénk rámutatni, hogy LOTHARINGIAI KÁROLY naplójának olvasói nemcsak a szaktudomány képviselői közül kerülhettek ki.

A magyarországi török kor divatos történelmi téma volt, ezt bizonyítja, hogy a mintegy négy évtizeddel ezelőtti jubileumokhoz (Bécs ostroma 1683, Buda visszafoglalása 1686, a felszabadító hadjáratok első időszaka 1683-1699) kötődően sorra jelentek meg a tudományos és a népszerűsítő feldolgozások, valamint a forrásközlések. A teljesség igénye nélkül említjük ezek köréből a PACH ZSIGMOND PÁL nevéhez kötődő, összefoglaló magyar történelemnek a török korról foglalkozó kötetét, amely első kiadása 1984-ben, míg második kiadása 1987-ben jelent meg. A tudományos és a tudományos népszerűsítő célkitűzések megvalósítását tükrözte, hogy a már említett történész, NAGY LÁSZLÓ tollából 1985-ben és 1986-ban az olvasók elé került a 17. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiről éppúgy mélyreható feldolgozás, mint az érdekességeket közzé tevő kötet a felszabadító hadjáratok periódusából. Az utóbbiak eseménytörténetét pusztán hadtörténeti szempontból a bécsi ostrom jubileumára SUGÁR ISTVÁN publikálta (1983), míg a politikatörténeti feldolgozás VARGA J. JÁNOS munkája volt (1986). Buda ostromának az átlagos tudományos népszerűsítés magas színvonalú ismertetését ifjabb BARTA JÁNOS (1985) tette közzé, míg a kor népszerű, kedvelt történésze R. VÁRKONYI ÁGNES 1984-ben dolgozta fel a témát. (A szerző és a témakör kedveltségére, valamint a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó profiljára jellemzően e kötet 33 ezer példányban jelent meg, miközben a munka színvonala túlmutatott a serdülő körű olvasóközönségen.)

Ekkoriban a török kor második felére vonatkozó forrásközlések terén is szép eredményeket mutatott a hazai és azon belül a magyar katonai könyvkiadás. A Zrínyi Katonai Kiadó 1985-ben indította el a költő és hadvezér Zrínyi Miklós korának és életművének bemutatását célzó Zrínyi Könyvtár (KLANICZAY T. – KOVÁCS S. I. 1985), és a magyar könyvpiacról nem hiányoztak a Buda ostromához kapcsolódó források sem (FARAGÓ T. 1986; PÉTER K. 1986). Ebben a társadalmi, szellemi környezetben jelent meg a LOTHARINGIAI KÁROLY-napló, amelynek népszerűségét az eseménytörténet pontos ismertetésén túl növelhette az ezekben az években még zajló Mohács-vita is, mely széleskörű társadalmi érdeklődést váltott ki, és ekkor már jóval túllépett a mohácsi ütközet szűkös történeti horizontján (ERŐS V. 2014). A vita a magyar történetírásán belül egészen eredeti téziseket valló PERJÉS GÉZA elleni támadássorozattá fajult. A polémiaiban geográfiai szempontból nézve LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplója szemléletmódjával és földrajzi viszonyokhoz történő viszonyulásának módjával igazolta hadtörténészünknek azt a Moháccsal és az akciórádiusz-elmélettel kapcsolatban megfogalmazott sokat vitatott tézisét: „...Mindent összevéve tehát a törökök magyarországi uralma egy látszólagos kicsiségen állt vagy bukott, azon ugyanis, hogy a Habsburg állami adminisztráció képes-e a hadsereget már tavasszal sorompóba állítani. Mihelyt ez bekövetkezett, a törökök

szempontjából az ország katonailag tarthatatlanná vált. Nos, úgy tűnik, hogy Szulejmán teljesen tisztában volt ezzel, mint ahogy a nyugati és magyar szakértők is lényegében így látták a dolgot. ...Azt viszont, hogy a Habsburg állami adminisztráció csak 150 év múlva lesz képes arra, hogy a hadak tavaszi indulását megszervezze, Szulejmán valójában nem sejtette előre, mint ahogyan Európában sem álmodta senki, hogy a török kiverésére csak akkor válik a helyzet éretté, azaz az előbb említett »kicsiségnek«, a hadak korai mozgósításának gazdasági, politikai és katonai előfeltételei csak akkor valósulhatnak meg. Amikor azonban az 1680-as években ez bekövetkezett, a török uralom pillanatok alatt omlott össze Magyarországon...” (PERJÉS G. 1975. pp. 13-14.) PERJÉS az akciórádiusz-elméletet és az erre alapozott szulejmáni ajánlat koncepcióját összekapcsolta a török elleni felszabadító hadjáratok kérdésével. Ennek átvétele a magyar hadtörténész gondolataira hivatkozva a nyolcvanas évek elején a nyugati szakirodalomban megtörtént (PERJÉS G. 1983). Jóllehet PERJÉS már két évtizeddel korábban felvetette a földrajzi szempontok alkalmazásában rejlő lehetőségeket a török-Habsburg háborúskodás dinamikájának vizsgálatában, ám a szükséges geográfiai ismeretek hiányában az egész Mohács-vitában nem került sor a földrajzi érvrendszer felhasználására. PERJÉS csak 1983-ban jutott el az említett angol nyelvű irodalom alapján egy a politikai földrajz, a hadelmélet (a CLAUSEWITZi rendszer), valamint a történettudomány szempontjainak együttes alkalmazásához (PERJÉS G. 1967, 1983; NAGY M. M. 2007). Ez a tudománytörténeti folyamat abból a szempontból válik fontossá, hogy az egész akciórádiusz-elmélet – a fenti PERJÉS idézet szerint – alapvetően a 17. század második felének katonaföldrajzi jelenségén alapul. Vagyis arra egyszerűsíthető le, miként viszonyult a Habsburg és a keresztény szövetségesek hadügye, valamint az azt működtető államigazgatás a társadalmi potenciálok geográfiájához. Földrajzi szempontból LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplója ebben a tekintetben is lényegi információkat nyújt, miközben részben megegyezik a kor Kárpát-medencében járt többi utazója, így a katonautazók útleírásainak látásmódjával.

A Habsburg és keresztény erők hadvezére a 17. századi katonai gyakorlat szemüvegén át nézte és rögzítette a Kárpát-medencét, ami elsősorban a felvonulás és az ellátórendszer térbeli működtetésére szűkítette le tájrajzait. Utóbbiakról nem is nagyon beszélhetünk, sokkal inkább hadszíntérleírásokat találunk a hadinapló lapjain. A gyakorlati problémák (a menettávolságok, a szállítási kérdések, a katonailag szakszerű eseményleírások) közlése egyébként földrajzi olvasmányként teljesen élvezhetetlenné teszik a szöveget. Ez a rideg, minden emocionális vonást nélkülöző földrajzi szemléletmód a kor hadügyéből, a methodista hadvezetés praktikus gondolkodásából ered. A 17. század második felének hadügye a hadseregek létszámának rohamos emelkedése miatt már

képtelen volt ellátni magát a hadszíntér erőforrásaiból, s a hadjáratokat megelőzően gondosan meg kellett tervezni és előkészíteni az ellátás rendszerét. Ez a szemléletmód tükröződik LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplóján, amely tartalmában teljesen egybeesik a modern hadtörténeti kutatások tételeivel (PERJÉS G. 1963; RÁZSÓ GY. 1974; DELBRÜCK, H. 2003). A kor hadtudományi gondolkodásában két nagyon markáns elem látható, egyfelől az erődítéstan (fortifikáció), másfelől a felvonulási és manőverezési lehetőségek. Ez tükröződik a LOTHARINGIAI KÁROLYnál két generációval idősebb katonai gondolkodó és hadvezér, MONTECUCCOLI (1609-1680) alapművében is (2019). A két hadvezér személyesen is ismerhette egymást, MONTECUCCOLI műve megtalálható volt a herceg könyvtárában és LOTHARINGIAI KÁROLY fiatal katonaként harcolt annak beosztottjaként (NAGY L. 1986). MONTECUCCOLI-tanítvány volt, és hadvezetési módszere, valamint az ebből eredő katonai földrajzi szemléletmódja nem tért el az övétől. Mindkettejük az eseményeket hangsúlyozta és ezeket oly módon ábrázolta, hogy a tájnak a katonai tevékenységeket közvetlenül befolyásoló tényezőin kívül egyéb tényezőjére nem fordítottak figyelmet.

A metodista hadviselés földrajzi viszonyait illetően ma már ismerhetünk a LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplójához hasonló témájú egyéb, térképi forrásokat is. A 17. századi Kárpát-medencei hadszíntér várait ábrázoló kéziratos térképgyűjtemények Karlsruhéban, valamint Stockholmban találhatóak és KISARI BALLA GYÖRGY publikálta őket (KISARI B. GY. 1996, 2000; NAGY M. M. 1997). Közöttük számos olyan térképlap található, amelyek erődítései fontos szerepet játszottak a török elleni felszabadító hadjáratok során, és amelyeknek nagy jelentőséget tulajdonított LOTHARINGIAI KÁROLY is. A stockholmi és karlsruhei térképek várai a Kárpát-medencei hadszíntér magas katonaföldrajzi helyi értékű pontjai, melyeknek birtoklása teljes egészében determinálta a hadműveletekkel kapcsolatos gondolkodást.

Amikor LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplójában későbbi hadműveletek tervével foglalkozott, akkor azok célpontjaiul ilyen pontokhoz, Nándorfehérvárhoz, Egerhez, Eszékhez, Székesfehérvárhoz, Váradhoz kapcsolta elképzeléseit. Ha ezekhez hozzávesszük a hadinapló zömét kitöltő események középpontjaiban fekvő Budát is, akkor egészen sajátos hadművelési, katonaföldrajzi képletet találunk. Az úgynevezett metodista hadviseléssel kapcsolatos egyik, részben CARL von CLAUSEWITZtől eredő téves megállapítás, hogy ebben a korban a manőverezés túlhangsúlyozása miatt tudatosan kerültek a döntő ütközeteket (RÁZSÓ GY. 1974). Ebből a nagymértékben manőverező jellegből eredően a hadszíntéren folytatott műveletek az erőtlenség és határozatlanság képét öltötték.

A német hadtörténész, HANS DELBRÜCK (2003) hadtörténelmi összefoglaló alkotásának újkori kötetében tisztázta ezt a téves megítélést, és hangsúlyozta, hogy az úgynevezett kifárasztó hadviselés, amely rányomta bélyegét az állandó hadseregek kialakulásának korára, egyáltalán nem feltételezte automatikusan a fegyveres küzdelem útján történő döntés tudatos kerülését. LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplója földrajzi szempontból DELBRÜCK álláspontját erősíti. A napló a hadműveleti célok és a hadszíntér birtokbavételének eszközöként jelentős erődítéseket jelöl meg. Többnyire várostromokról és lehetőségeikről beszél. Maga a budai ostrom is ezek sorába illik. A felszabadító hadjáratok történetében is nagyon hangsúlyosak a hadszíntér – esetünkben a Kárpát-medence – egyes vidékeinek birtoklását és a seregek manőverezési feltételeit biztosító megerősített helyek ostromai. Miközben az egyes hadjáratokat eldöntő ütközetek sem ritkák (SUGÁR I. 1983). Ez a megerősített pontokra összpontosító hadviselési mód forrásunk földrajzi tartalma szerint azonban egyáltalán nem határozatlan, nem kerül a döntést. Pusztán arról van szó, hogy a nagy látványos ütközeteket az elhúzódo várostromok helyettesítik, amelyekhez a felvonulás, a feltételek megtartása ugyan az úgynevezett kifárasztás jegyében történik, de a végeredmény felérhet a megsemmisítő hadviselés jegyében vívott döntő ütközetével. Mindezt jól bizonyítja, hogy 1686-ban a LOTHARINGIAI KÁROLY vezette keresztény seregek a török kori hadügy legnagyobb erejével vonultak Budához (60-65 ezer fő, amelyhez a Kárpát-medence egyéb területeiről további 50 ezer főt vezényelhettek). Ekkora sereg ellátása és főleg sikeres alkalmazása csak diszciplinált szakszerűséggel, a kifárasztás eszközeivel élve és a megsemmisítő hadviselés gondolatának jegyében volt lehetséges.

Hadelméleti szempontból közelítve a fenti hadműveleti kérdésekhez, hangsúlyoznunk szükséges CLAUSEWITZ Vom Kriege című alkotása Cél és eszköz a háborúban című fejezetének fontos elemét. A porosz katonai gondolkodó itt azt mondta, hogy a háború célja az állam védtelenné tétele és ennek érdekében szükséges a megsemmisítés. Az utóbbi fogalmi értelmezését így adja meg: „...A haderőt meg kell semmisítenünk, azaz olyan helyzetbe kell juttatnunk, hogy a harcot ne tudja folytatni többé. Itt rögzítenünk kell, hogy a továbbiakban »az ellenséges haderő megsemmisítése« kifejezés alatt kizárólag ezt érjük...” (CLAUSEWITZ, C. von 2013. p. 57.). Jóllehet ilyen elméleti kérdésekkel LOTHARINGIAI KÁROLY nem foglalkozott, de hadinaplója arról tanúskodik, hogy a 17. század második felében a fortifikáció és az úgynevezett hadseregüzem nehézkessége miatt az egyik fél erői az erődök védőseregére korlátozódtak, és egy-egy erősség elvesztése – a térbeli elem által kifejtett ellenálló képesség mértékében – hozhatta védtelen helyzetbe az államot, amelyet így békére lehetett kényszeríteni. Ez a védtelenné tétel gondos

előkészítést, gondos szervezőmunkát, valamint huzamos időt igényelt, továbbá nem utolsósorban a geográfiai tényezők megfontolt felmérését és alkalmazását.

A HADINAPLÓ FÖLDRAJZA

LOTHARINGIAI KÁROLY hadvezéri működésének időszakában az európai kultúrkör geográfiai tudományos gondolkodása még gyermekcipőben járt, miközben a kartográfia, különösen annak katonai ága egyre gyorsabb ütemben fejlődött (HETTNER, A. 1927; S. n. 1876; MENDŐL T. 1999). A kor Habsburg-birodalmi katonai vezetése ugyanakkor jelentős térszervezési problémákkal is foglalkozott. A birodalmi birtoktestek egységes politikai földrajz elemmé történő átszervezése részben az európai hatalmi viszonyok módosulása és nem utolsósorban a francia államtér erősödése, valamint keleti irányú terjeszkedése miatt a katonai szakma földrajzi gondolkodását a térrendezés felé terelte. Az osztrák, korábban Habsburg-birodalmi katonai földrajzi gondolkodásban erős kartográfiai irányultság részben ezekre az időkre nyúlik vissza (FASCHING, G. 1977; NAGY M. M. 2018). A térszervezés politikai földrajzi eszméje elsősorban a hadvezetésben a LOTHARINGIAI KÁROLYt fiatalon bekövetkezett halála után váltó hadvezér és politikus, SAVOYAI JENŐ munkásságának döntő eleme (GONDA I. – NIEDERHAUSER E. 1978).

A térrendezés hadművelleti kényszereivel hatott a török elleni felszabadító hadjáratokra is. A múlt század nyolcvanas éveiben már a népszerűsítő történeti szakirodalomban is egyértelműen hangot kapott, hogy az 1686. évi hadjárat hadművelleti céljának – Buda ostromának – kiválasztása alapvetően hatott az európai nagyhatalmi rendszerre (BARTA J. 1985). Az ekkor lehetséges koncepciók – Buda vagy valamely egyéb Kárpát-medencei erősség – elfoglalása vagy ostroma a Habsburg erők felhasználásának hatásfokát vetette fel. Buda választása megteremtette annak lehetőségét, hogy az Oszmán Birodalmat kiszorítsák a Duna-medencéből, míg valamely egyéb erősség, például Székesfehérvár ostroma a hatalmas diplomáciai erőfeszítések eredményeként összegyűjtött katonai erők elpazarlását jelentette volna. Az utóbbi lehetőség, amely az 1686. évi hadjárat tervezésekor komolyan felmerült, még egy katonai győzelem esetén sem járt volna döntő eredménnyel, pusztán továbbra is az immár másfél évszázados várháborúk szintjén tartotta volna a Kárpát-medencei Habsburg-török küzdelmet. Buda, mint a Kárpát-medencei hadszíntér legfontosabb erődje és katonaföldrajzilag legmagasabb helyi értékű pontjának bevétele jelentős későbbi hadművelleti lehetőségeket rejtett magában. Ez már Habsburg-birodalmi térszervezési kérdés volt, amennyiben a Bécs török ostromakor (1683) még határtartománynak számító Kárpát-medencei birtokok hirtelen a Habsburg-birodalom jövőbeli térfejlődésének egyik centrális területévé kezdtek válni. Jóllehet e folyamatot 1686-ban, a budai hadjárat

kezdetén LOTHARINGIAI KÁROLY még nem láthatta ilyen tisztán. Hadinaplójának napi eseményei mögött azonban a birodalom térbeli rendezésének folyamata rejlett. Ezt bizonyítja, hogy a török elleni felszabadító háborúk kezdetén és végén két jelentős politikai földrajzi, térszervezési kérdést kellett megoldani Bécsben. A birodalmi főváros elleni török támadás idején (1683) a bécsi udvar a Magyar Királyság keskeny politikai földrajzi félkörében a birodalom értékesebb zömét alkotó nyugati tartományaihoz képest pusztán feláldozható ütközőzónát, határ menti birtokot látott. Bécs a hatalmi politika színpadán döntésre kényszerült, vagy a nyugati- és az örökös tartományokat kellett védelmeznie vagy a Magyar Királyságot. Ebben a kérdésben a birodalmi politikai racionalitás a Kárpát-medence ellen szólt, s az ellenkező döntést végül a török támadás csikarta ki. (BARTHA J. 1985; PERJÉS G. 1983). A térszervezési kérdések valós fennállása mellett szóló tény, hogy a hadjáratok és egyben a Duna-medence Habsburg-birodalom birtokbavételének végpontján egy katonaföldrajzi térelem kialakítása áll. A török elleni felszabadító háborúk második időszakában fokozatosan kialakítják a határőrvidéket, mely fennállásának több mint kétszáz évében egészen egyedi katonai funkcionális térré válik. Létrehozása a mai geográfiai olvasatban egy időben jelenthette a Kárpát-medence egésze megszervezése, valamint megtartása, a birodalomba történő tagolása politikai akaratának demonstrálását, valamint a politikai földrajzi súlypont elmozdítását a balkáni irányba (NAGY M. M. 2018b). Létrejöttek a későbbi dunai monarchia alapjai.

LOTHARINGIAI KÁROLY hadinaplója e térbeli átrendeződés kezdeti szakaszának eseményeiről, valamint azok katonaföldrajzi kérdéseiről ad áttekintést. A forrás szembeötlő jegye, hogy a császári hadvezér mennyire nem foglalkozott a Habsburg-birodalom kérdéseivel, jóllehet az uralkodó, I. LIPÓT (1640-1705) császár sógora volt, és lotharingiai hercegeként nem elhanyagolható tényező az európai politikában (NAGY L. 1986). Hadinaplója arról tanúskodik, hogy földrajzi látása hadvezérként nem terjedt túl a Kárpát-medencei hadszíntér határain. Egyértelműen bizonyítja ezt a hadinaplónak A jövőendő hadjárat terve című szövegrésze (pp. 271-301.), mely pusztán egyes magas katonaföldrajzi helyi értékű pontok elleni hadjáratok kérdéseivel foglalkozik, s ebben az érvrendszerben túlhangsúlyos az ellátás kérdése. Amikor a Várad vagy Eger ellen vezetett vállalkozás kérdésében kell véleményt mondania, például így fogalmaz: „...A túlságosan is igénybe vett társzekerek beosztásáról időben kellene intézkedni, hogy még az ostrom kezdete előtt minden szükséges dolog elérhető közelségben, kéznél legyen. Az az igazság, hogy Váradnak Eger védelme előtti megtámadásával jelentékeny erőd és helyőrség maradna a hátunk mögött annak a számára, akinek – hogy portyázásainkat megakadályozza – szembe kellene szállnia velünk; hasonlóképpen jól szemmel tarthatná a török az ellenséges hadmozdulatokat, ha – miután ismét birtokba vette – átkelne a hídon,

s így a jövő évben Péterváradnál a Duna-Tisza közébe jutva megzavarná a hadműveletet. Ezért úgy vélem, hogy jóllehet ez a hadjárat véghezvihető, mégis adódhatnak nehézségek, ha Egert a hátunk mögött hagyjuk, ami a budai konvojokat nehéz helyzetbe kényszerítheti, főképpen ha az ellenség Eszékkel szemben a Dunánál felsorakozna. Ezért a hadjáratot sehol sem lehet olyan hamar elkezdeni, mint Egernél...” (MOLLAY K. 1986. p. 275.)

LOTHARINGIAI KÁROLY földrajzi látásmódja mindvégig megmaradt a gyakorló katona szintjén. Naplója szerint hadvezérként észre sem vette a tájat, a településekben, sőt még Budában is pusztán a sereg által elfoglalandó geográfiai objektumot látott. Amikor 1686. június 16-án Szentendrén táborozott, a török felmentő erők Belgrádba érkezése foglalkoztatta, majd két nappal később ennyit rögzített a hadjárat földrajzi célpontjához való megérkezéséről: „...18-án a lovassággal és 2000 szekerekre ültetett gyalogossal elindultam és körülzártam Budát...” (MOLLAY K. p. 124.). Majd a napi bejegyzésben következik az erők elhelyezésének rendje a vár körül. Érdeklődésének középpontjában inkább az események álltak. Ezzel a sajátos látásmóddal nem különbözött nagymértékben a török kor Kárpát-medencében járt többi utazójától és világgjáró katonájától (SZAMOTA I. 1891; HARASZTI S. – PETHŐ T. 1963; DERNSCHWAM, H. 1984; SZAKÁLY F. 1986; GÖMÖRI GY. 1994). A 16-17. században az európai kultúrkör emberének földrajzi ismeretrendszere még oly mértékben kiforrotlan, hogy a tájban a történelmi múlt és a jelen eseményei ragadják meg a figyelmét s a tájleírásnál megreked néhány nagyon látványos jelenség rögzítésnél. Amikor MARTINUS ZEILER igazodva a kor szellemi életének divatjához, leíró geográfiát készít hazánkról, abban megmarad olyan gyakorlatias adatok közlésénél, mint például a jelentős erősségektől való távolság, az ivóvíz minősége és néhány helyi érdekesség, de szövegének zöme egyes eseményekről, várostromokról szól. Éppúgy hangsúlyozza a védelmi építményeket, mint LOTHARINGIAI KÁROLY (ZEILER, M. 1997). A 16-17. század emberének még nem volt szeme a táj természeti értékeire, szépségére. Ezeket jobb esetben a helyi társadalom szokásainak ismertetésével pótolta. Ám még ezt is sokszor felülmulta az utazás kalandos vagy csak annak vélt eseménye. Így amikor HENRY HOWARD diplomata utazó 1665-ben Esztergomnál hajózott, leírta a helyi török katonaság néhány szokását, majd az úti kalandokra tért át: „...A számunkra őrségbe kirendelt török katonák (mert a városon kívül álltunk meg) barátságosak és udvariasak voltak, így aztán elbeszélgettünk velük és szabadon járkáltunk közöttük. Aznap éjjel, vacsora után két hajónk eloldódott a többitől és a folyón a híd felé sodródott (s a bennük levők a folyó erős sodra miatt veszélyes helyzetbe kerültek), ami nagy zavart és rémületet keltett. De a vihar hamar csillapodott, mert a katonák készségesen segítségünkre siettek, megmentettek és biztonsága helyeztek, még mielőtt a hajók a hídhoz értek

volna...” (GÖMÖRI GY. 1994, p. 57.). Ezt a látásmódot a kor legjelentősebb utazói, így ADAM CLEARIUS (1603-1671) sem tudta meghaladni. Perzsiái útleírása részletesebb ugyan, mint a fent idézett HOWARDé, de ugyanígy megmarad az úti kalandoknál és a társadalmi szokásoknál (ENGEL P. 1969), a részletességével alkotott újat.

LOTHARINGIAI KÁROLYt pusztán a hadak vonulása szempontjából érdekelte a táj. Így amikor a budai ostromot követően a sereg már Tolna majd Baranya vidéken járt, ezt jegyezte fel: „...Mátfél mérföldnyire az előző táborunktól vertünk tábort egy erdők közötti mezőségen, a táj olyan, mint eddig volt, erdős, mocsaras és egyáltalán nem járható, ha nincsen ilyen szárazság...” (MOLLAY K. 1986. p. 242.) A tájkép szépsége iránt ő sem volt fogékony, s naplója szerint a társadalmi szokások, az itt élők ránt sem. Számára a tájat a táborozásra alkalmas helyek, a hadseregüzem feltételeit biztosító objektumok és utak alkották és a seregek népesítették be. Mintha ez a pusztán katonai funkcionális tér teljesen lakatlan lett volna. A kizárólag katonai igényekkel tájékozódó LOTHARINGIAI KÁROLY földrajzi műveltségében és látásmódjában nem különbözött kortársaitól. Az ő hadszíntere elsősorban katonai táj volt és tájhasználata kimerült abban, hogy az állandó hadseregek létrejötte korának katonai igényeit kellett szolgálnia. Ez a tájhasználat bármennyire is egyoldalú, sőt már saját korában is túlságosan egysíkú, ám történelmi távlataiban és többszörös társadalmi áttételein keresztül a jövő dunai birodalmának formálását szolgálta.

IRODALOM

- BARTA J., IFJ. (1985): Budavár visszavétele. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 254 p.
- BECK, H. (1973): Geographie: europäische Entwicklung in Texten und Erläuterungen, (Orbis Academicus). Verlag Karl Alber, Freiburg-München. 510 p.
- BOJTÁSNE D. CS. – BOLYÓSNÉ Ú. É. – HELTAY Á. (1996): A Zrínyi Kiadó kiadványai 1981-1995. Bibliográfia. Zrínyi Kiadó, Budapest. 328 p.
- BOLDIZSÁR I. (1981): Sorban állás, magyar módra. Élet és Irodalom. 25. 24. pp. 1.
- CHAUNU, P. (1971): A klasszikus Európa. Gondolat, Budapest. 414 p. +104 t.
- CLAUSEWITZ, C. VON (2013): A háborúról. Zrínyi Kiadó, Budapest. 706 p.
- DELBRÜCK, H. (2000): Geschichte der Kriegskunst IV.: die Neuzeit, vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon. Nikol Verlag, Hamburg. 640 p.
- DERNSCHWAM, H. (1984): Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló (Bibliotheca Historica). Európa Könyvkiadó, Budapest. 601 p.

- ENGEL P. (SZERK.) (1969): Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába (Világjárók, Klasszikus útleírások XI.). Gondolat, Budapest. 341 p. + 36 t. + 1 térk.
- ERŐS V. (2014): Mohács-vita. Magyar Szemle 23. 5-6. pp. 55-76.
- FARAGÓ T. (szerk.) (1986): Budavár visszavétele 1686-ban. Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója (Fejezetek Budapest múltjából 4.). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest. 108 + XLVIII p
- FASCHING, G. (1977): Entwicklung und Stand der Wehr- und Militärgeographie in Österreich. Österreich in Geschichte und Literatur, mit Geographie 21. (1977. évi kötet), pp. 41-57.
- GONDA I. – NIEDERHAUSER E. (1978): A Habsburgok: egy európai jelenség [Második kiadás]. Gondolat, Budapest. 361 p. + 32 t. + 3 térk.
- GÖMÖRI GY. (szerk.) (1994): Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737). Argumentum, Budapest. 135 p. + 12 t.
- HARASZTI S. – PETHŐ T. (SZERK.) (1963): Úti kalandok a régi Magyarországon. (Úti kalandok 41.). Táncsics Könyvkiadó, Bp.. 324 p. + 32 t.
- HETTNER, A (1927): Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt, Breslau, 463 p.
- KISARI B. GY. (1996): Törökkori várrajzok Stockholmban. Szerzői kiadás, Budapest. 198 p.
- KISARI B. GY. (2000): Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Szerzői kiadás, Budapest. 703 p.
- KLAINCZAY T. – KOVÁCS S. I. (szerk.) (1985): Zrínyi Miklós prózai művei (Zrínyi Könyvtár I.). Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 761 p.
- LIPTAI E. (főszerk.) (1984-1985): Magyarország hadtörténete két kötetben I-II. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 2 db.
- MENDÖL T. (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 274 p.
- MOLLAY K. (szerk.) (1986): Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 532 p.
- MONTECUCCOLI, R. (2019): A magyarországi török háborúkról (Pro Militum Artibus). Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 419 p.
- NAGY L. (1985): „...Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 348 p. + 3 t.
- NAGY L. (1986): Buda fölszabadulása a török uralom alól. In. MOLLAY K. (szerk.): Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 9-65.
- NAGY L. (1986): A török világ végnapjai Magyarországon (Históriai mozaikok). Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 412 p.

- NAGY M. M. (1997): Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok (Gondolatok a történeti és a katonaföldrajzi szakirodalomból). Földrajzi Értesítő 46. 3-4. pp. 289-293.
- NAGY M. M. (2006): Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- NAGY M. M. (2007): Akciórádiusz és magyar táj. Aetas 21. 4. pp. 97-115.
- NAGY M. M. (2018A): A pozsareváci béke és a hatalmi tér. Történeti Földrajzi Közlemények. 6. 3-4. pp. 34-60.
- NAGY M. M. (2018B): Pozsarevác és a Habsburg-birodalom. In.: ISTVÁN M. (szerk.): Évkönyv 8. Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Topolya. pp. 19-26.
- PACH ZS. P. – VÁRKONYI Á., R. (szerk.) (1987): Magyarország története 1526-1686. I-II. (Magyarország története tíz kötetben 3.) [Második kiadás]. Akadémiai Kiadó Budapest. 2 db.
- PERJÉS G. (1961-1962): A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita I-II. Századok 95. 4-5. pp. 507-535., 96. 1-2. pp. 25-45.
- PERJÉS G. (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650-1715) (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből új sorozat, 29). Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS G. (1967): Az Oszmán Birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). Hadtörténelmi Közlemények új folyam 14. (új évf.) 2. pp. 339-372.
- PERJÉS G. (1983): Mi indította Kara Musztafát Bécs ostromára? Bécs 1683. évi ostromának előzményei. Katolikus Szemle 35. 3. pp. 243-266.
- PÉTER K. (1986): Buda ostroma 1686. (Magyar Levelestár) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 265 p.
- RÁZSÓ GY. (1974): Bevezetés, A hadtudomány fejlődése a feudalizmus időszakában. In. GOTTFREICH L. – HONFI J. – RÁZSÓ GY. – WINDISCH A. (szerk.): A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 11-66.
- S. N. (1876): Einleitung zur Darstellung des Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Verlag des K. und K. Generalstabes, Wien. XVI. + 744 p. + 9 t. + 24 térk.
- SUGÁR I. (1983): Lehanyatlik a török félhold. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 498 p.
- SZAKÁLY F. (szerk.) (1986): Bernardo de Aldona magyarországi hadjárata [1548-1552] (Bibliotheca Historica). Európa Könyvkiadó, Budapest. 330 p.
- SZAMOTA I. (szerk.) (1891): Régi utazók Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. Franklin-Társulat, Budapest. 559 p.

- VARGA J. J. (1986): A fogyó félhold árnyékában, A török kiűzése Magyarországról. Gondolat, Budapest. 282 p.
- VÁRKONYI Á., R. (1984): Buda visszavívása, 1686. Móra Könyvkiadó, Budapest. 374 p.
- ZEILER, M. (1997): A magyar királyság leírása. Babits Kiadó, Szekszárd. 368 p.

A TÁPIÓ-VIDÉK (TÁPIÓMENTE) TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA A 18. SZÁZAD VÉGÉIG

VERESEGYHÁZI BÉLA

BEVEZETÉS

Korunkban megszokottá vált Tápió-vidékről vagy Tápiómentéről beszélni, írni, a fogalmat kisebb-nagyobb térségre használni. Társulások, szövetségek alakultak és alakulnak ezen a néven, s mindennapossá vált ez az elnevezés a közbeszédben is.

Mint a tanulmány címe is sugallja, maga az elnevezés is bizonytalan, sőt a két gyakrabban használt elnevezés mellett Tápióságról is tettek (tesznek) említést, ami félrevezethető is lehet, hiszen ilyen nevű kis település is található a térségben. Ami bizonyos, az az a tény, hogy a Tápió folyócska (patak) két ágához kötődik, s csak a tápiószentmártoni egyesülésük után beszélhetünk egységes Tápióról, amely aztán Újszásznál torkollik a Zagyvába.

A Tápió-vidékről több gyűjteményes tanulmánykötet, néhány tanulmány és egy nagyobb lélegzetű könyv is született, de, ahogyan Vidra Tamás fogalmazott az általa szerkesztett, 2012-ben, az eddigi legalaposabb, ám szinte teljesen természetvédelmi szempontokat feldolgozó tanulmánykötetben: „Lehatárolása közel sem egyszerű feladat. Akár a természetföldrajzi, akár a történeti, akár a közigazgatási határokat nézzük, megállapíthatjuk, hogy ezek „köszönő viszonyban” sincsenek egymással.”¹

Ezt a nézetet olvashatjuk ki az 1. táblázatból is, melyet a különböző helyeken megjelent adatokból állítottam össze. A földrajzi irodalomban Székely András az észak-alföldi hordalékkúp-síkság legnyugatibb kistáj-csoportjának nevezte a Tápió–Galga–Zagyva hordalékkúp síkságát. „Nyugati határa hasonló jellegű tereplépcsővel nagyjából a Tura–Tápióság–Tápióbicske között, déli határa pedig a Tápióbicske–Tápiószőlős között húzható vonal. Keleten a Hort–Csány–Tápiószőlős vonal mentén többnyire elmosódott a határa, különösen a északii szakaszán, ahol a Tápió homokvidéke az Alsó-Zagyva-sík hasonló jellegű homokvidékében folytatódik...”²

A terület északnyugatról, mintegy 130 méter magasságról délkeleten 100 méterre ereszkedik le. Hogy megértjük a Tápió-vidék kifejezést, Székely András hozzátette még: „A Tápió hordalékkúpja a Gödöllői-dombság és a Zagyva–Galga

¹ Vidra T. 2012

² A Tiszai Alföld 1979 pp. 173-175

hordalékkúpja között kb. 25 km. hosszan DK-i irányban húzódó keskeny, általában csak 7 km széles táj... amely a pleisztocén végén Farnosnál végződött, itt torkolt a Zagyvába, s ezért itt húzzuk meg a Tápióvidék keleti határát. A Tápió legkeletibb szakasza a holocénban, a fenyő-nyírfázis végétől alakult ki.”³ A Zagyva említett déli irányát az 1. ábrán mutatom be. Amikor Jászfényszaru–Szentlőrinc-káta térségében a Galgával egyesült Zagyva a berényi–jászteleki–jákóhalmi süllyedék felé, keleti irányba fordult, maga mögött hagyta addigi medrét, és áradások idején vizekkel feltöltött mocsarait, a Hajta foglalta el azt, s Farnos–Tápiósele térségében torkollott a Tápióba. Az I. katonai felmérés és a 18. század végi vízimérnökök (Balla Antal, id. Bedekovich Lőrinc) munkái alapján készített 1. és 2. ábrán szépen láthatók a vízzel teli és az elhagyott folyómedrek, amelyek továbbvezetnek Abony térségébe, és megmutatják, hogy a Zagyva korábbi torkolata valahol Szolnok alatt, Paládics környékén lehetett. A Tápió folyócska két, nagyjából azonos hosszúságú ágból áll, s Tápiószentmárton térségében egyesülnek egymással, s az újszászi Zagyva-torkolatig már egységes mederről beszélünk. Hossza 59 km, vízgyűjtő területe 898 km², míg a Farnos és Tápiósele között belefolyó Hajta (Almási-patak) 43 km hosszú, s 133 km² vízgyűjtővel rendelkezik.⁴

A Hajta-patak, majd -mocsár azért említendő meg, mert amint az a fentebbiekből kiderül, a földrajzi szerzők szerint a Tápió-vidék határvonala lenne. Már Mikoviny Sámuel 1737-es térképén szerepelt az Almási-ér, Hajta néven, majd Bedekovich Lőrinc is többször megrajzolta futását a 18. század végén, a 19. század elején, s szerepelt az I. és II. katonai felmérés térképszelvényein is. Fodor Ferenc a Jászság életrajzában közölt térképén a Jászságban meglévő mocsárreszleteket ábrázolta vázlatosan, szerencsére azonban a szövegben valamivel többet elárult a Hajtáról: „A Hajta-mocsárból két vízfolyás szakadt ki déli irányba. A nyugati kisebb vizű, kisebb kanyarú volt, mert talán nagyobb esése lehetett, a keleti ág volt a lomhább, bővebb vizű Ős-Zagyva, amelynek helyét a Bodrog-ér, a Görbe-ér jelzi. A két ág Farnos fölött egyesül egymással, Farmostól nyugatra nagy kiterjedésű mocsárba vész el, majd kilépve megint Hajta-folyás néven található meg. E folyástól keletre azonban még egy folyás lép ki a farmosi mocsárból, a tápiógyörgyei Nagy-ér, amely Szászberек táján éri el a Zagyvát.”⁵

A Hajta legalább olyan meghatározója a tájnak, mint az Alsó- és Felső-Tápió, bár a két utóbbi egyesüléséből létrejött Tápió a befogadó folyócska, a Hajta mocsárvilágával jobban befolyásolta a Tápió-vidék közlekedését és gazdasági életét, hiszen egészen a 19. század közepéig ki kellett kerülni az

³ Ugyanaz, mint a 2. Lábjegyzet

⁴ Lászlóffy W. 1982 p. 37. és Dusek L. 2007 p. 21

⁵ Fodor F. 1942 p. 29

állandóan vagy időszakosan vízzel borított térséget. A Tápió hordalékkúpján a homokos és a löszös területek csakúgy váltogatták egymást, mint a nádasok és az erdők. A Tápió mentén kevesebb előntött terület volt, Nagykáta, Tóalmás, Szentlőrinc-káta, Jászfelsőszentgyörgy. Farmos, Tápiószele kanyargós vonalától keletre viszont a hajdani Zagyva-ágak többször megteltek vízzel, a mocsárvilág a kisebb-nagyobb fokokon keresztül kapta az utánpótlást.

Ez az állapot ugyan nem maradt fenn, de 1998-ban a régi világból még feltalálható természeti értékek védelmére megalapították a Tápió–Hajta Vidéke Tájvédelmi körzetet. Feladata a löszpuszták, a homokbuckák, a szikes puszták, a vizenyős rétek (láprétek), az egykori mocsarak és az erdők megóvása, növény- és állatvilágának megóvása.⁶

Ez magyarázza meg, hogy a geográfusok munkáiban miért oly kicsiny a Tápió-vidéknek nevezett terület. A természetföldrajz tehát a Farmostól délre és keletre fekvő településeket, Tápiószelét, Tápiószőlöst és Tápiógyörgyét nem tartja a Tápió-vidék genetikailag szerves részének. Ugyanakkor a kistájakkal foglalkozó szerzők felsorolnak olyan társadalmi és gazdasági tényezőket is, amelyek ezeket a falvakat szorosan kötik a tájhoz, más, a Tápió-vidékről író auktorok ezért tágították ki a Tápiómente területét, a geográfusok által megállapítottnál akár 3,5-szeresére is. Itt meg kell jegyezni azt, hogy az említett kistáj- kataszterek szerzői nem számoltak a Hajta-mocsárral, amely ennek a dolgozatnak a vizsgálódási körébe tartozik, így az ő adataikat mintegy 135 km²-rel megtoldva már a Tápió-vidék legnagyobb és legkisebb területi adata között csak mintegy kétszeres a különbség. Ez is nagynak tűnik, de Dusek Lászlónál találhatjuk meg a probléma feloldását. Ő munkájában, amely a legtöbb településsel számol – s ezt vette át Szabó Szabolcs is – történeti kistájként definiálta a Tápió-mentét (Dusek László szóhasználata).⁷

Semmilyen, általam ismert dokumentumban, értekezésben, dolgozatban nem talákoztam olyan megjegyzéssel, leírással, következtetéssel, amely a „történeti kistáj” elnevezést használta volna a Tápió-vidékre. Ez a terület – bármilyen területnagysággal számolunk is – történetileg még csak járás sem volt, mindig döntően Pest megye (vármegye) része volt. A települések neve elé ragasztott megkülönböztető Tápió előtag csak a 19. században lett használatos, és a modern, polgári rendszer kiépülésekor sem vált a terület egységessé. Véleményem szerint csak a 20. század második felétől szokás elkülöníteni a folyócska vidékét, és külön névvel illetni. Mint láthatjuk, sem közigazgatásilag, sem etnográfiai tekintetben nem volt igény az elkülönítésre, a Dusek László és Szabó Szabolcs által felsorolt 20 körüli települést a vasút felépítése fűzte fel egy „dinamika

⁶ Füri A. – Urbán S. 1995 És Vidra T. (szerk.) 2012

⁷ Dusek L. 2007 és Szabó Sz. 2005

nélküli tengelyre.”⁸ Mint Szabó Szabolcs megállapította, ennek a tengelynek a lakossága a 20. században döntően a fővárosba ingázott, s ez ma is így van.

1. táblázat: A Tápió-vidék nagyságának és településeinek meghatározása a különböző községekben ⁹

1. Dusek	2. Szabó	3. Marosi-Somogyi-Dövényi	4. Csorba	5. Fűri-Urbán
Nagykát	Nagykát	Nagykát	Nagykát	Nagykát
Farmos	Farmos	-	-	Farmos
Györgye	Györgye	-	-	Györgye
Szele	Szele	Szele	Szele	Szele
Szentmárton	Szentmárton	-	-	Szentmárton
Bicske	Bicske	Bicske	Bicske	Bicske
Tápióság	Tápióság	Tápióság	Tápióság	Tápióság
Káva	Káva	-	-	-
Bénye	Bénye	-	-	-
Súlysáp	Súlysáp	Súlysáp	Súlysáp	Súlysáp
Szecsó	Szecsó	Szecsó	Szecsó	Szecsó
Kóka	Kóka	Kóka	Kóka	Kóka
Tóalmás	Tóalmás	-	-	Tóalmás
Szentlőrinc	-	-	-	Szentlőrinc
Szentmártonkát	-	-	-	Szentmártonkát
Úri	Úri	-	-	-
Mende	Mende	-	-	-
Gomba	Jászfelsőszentgyörgy	Dány	Dány	-
Újszilvás	Újszilvás	-	-	-
Pánd	-	-	-	-
Tápiószőlős	-	-	-	-
848 km ²	n.a.	255 km ²	263 km ²	450 km ²

⁸ Szabó Sz. 2005 p. 143

⁹ (Lásd Csorba P. 2021, Dusek L. 2001, Fűri A. – Urbán S. 1995, Kósa L. – Filep A. 1975, Marosi S. – Somogyi S. (Szerk.) 1990, Szabó 2005)

Még egy tudomány magyarázhatná meg a nagyobb területű Tápió-vidék fogalmát és annak használatát. Kósa László és Filep Antal 1983-as néprajzi tanulmányában szerepel, s az alábbiakat írják róla: „Pest megye keleti felében a Tápió mentén elterülő löszös dombvidék, helyenként egykor mocsaras széles völgyekkel. Átmeneti táj ez az Alföld és a Felföld között. Népi műveltségével hozzátartozik a Cegléd–Szolnok közötti vasútvonaltól északra eső, szomszédos dombvidék is. A honfoglalás óta magyar lakosságú táj. Középkori faluhálózata néhány reliktumot kivéve szinte teljesen elpusztult. A 18. sz. folyamán újra népesülő vidéken szlovák közösségek telepedtek meg, de jelentős a magyar, felföldi betelepülés is. Az itt talált és a betelepült magyarság között a 18. század végére befejeződött a nyelvi egységesülés. Az északi települési hullámnak köszönhető, hogy a Tápióvidék nyelvjárása ún. palócos jellegűvé vált. Paraszti közösségeinek fejlődését a fővárossá váló Pest közelsége és a jó közlekedési lehetőségek határozták meg... nevezetes községei Nagykáta, Tápiószéle, Tápiógyörgye, Újszász.”¹⁰

Kiváló néprajzos szerzőinknél azonban szó sincs jellegzetes és egységes néprajzi egységről, a távoli Újszász szerepeltetése is csak náluk jelent meg. A magyarázat feltehetően a természetvédelem egyre fontosabbá váló tudományában keresendő. Mind a Fűri András–Urbán Sándor által írt vékony kötet, mind a Vidra Tamás által szerkesztett, többszerzős s ennek megfelelően terjedelmesebb tanulmánygyűjtemény nagyjából azonos nagyságú területet mutat be. E vidék vizsgálatának a Tápió mellett a Hajta- mocsár is fontos eleme, a kettő a természetvédelem szempontjából elválaszthatatlan, ezért a továbbiakban elsősorban erről a mintegy 400-450 km² területű tájról lesz szó.

A TÁPIÓ-VIDÉK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI SZEMPONTBÓL

Az őskortól 1526-ig

Bár a Tápió-vidék természeti viszonyai nem nyújtottak különleges, egyedi előnyöket az emberek, embercsoportok megtelepülésére, mégis, a források alapján azt kell tapasztalnunk, hogy az általunk vizsgált terület az újkőkortól kezdve lakott volt. A 2016-ban kiadott „Képes történelem városunk fénykorából a kezdetektől 1945-ig” szerzői Tápiószeléről megállapítják, hogy az újkőkori leletek mellett réz- és bronzkori, szkíta, kelta, szarmata és avar leletek is előfordultak az ásatások során a magyar honfoglalás előtti időkből.¹¹ A Pest megyét alaposan ismerő Tettamanti Sarolta régész összefoglalása szerint feltűnően sűrű a honfoglaláskori lakosság a Tápió vidékén. A fentebb említett földrajzi változatosság tükrében nem is csodálkozhatunk ezen. Honfoglaló őseink

¹⁰ Kósa L.–Filep A. 1983. negyedik Kiadás pp. 183-184

¹¹ Gócsáné Móró Cs.–Kuczsa P.

olyan tájra érkeztek itt, amelyet már évszázadok óta megszoktak. „Északról dél felé haladva először a kókai lovassírokat említjük meg. Nagykátáról két adatunk van... Farnos-Büdös laposról magányos, lószerszámos sírt ismerünk. Biztosan a honfoglalás korára keltezhető a tápiószelei temetőrész... Valószínűleg a korra datálhatók a Tápiószele-Hegyesen előkerült, lovassírra utaló lelet is. Ezt a tájat a honfoglaló magyarok tehát korán megszállták, s mint látni fogjuk, később is sűrűn lakták... A tápióbicskei temető ismert leletei egy S végű karika és egy aranyfejes gyűrű volt. A Tápiószentmárton–Szentkirályi homokról lószerszámos temetkezést ismerünk... valószínűleg a 10. században kezdték meg a temetkezést két középkori temetőben Tápiószelén... Tápióság- Újtelepről 11. századi női temetkezést ismerünk. Lehet, hogy már e században megkezdték a temetkezést a nagykátai Kenderhalmon talált Árpád-kori falu templomának temetőjében. Tápiószelén egy temetőt I. András dénára keltez a 11. századra... egy másik leletegyütttest Béla herceg (1048-1060) dénára datál.”¹²

Az Árpád-korból 12 település okleveles említése maradt fenn, s ezek száma a török hódoltság előtti időkben sem változott, bár a falvak negyede kicserélődött (Apáti, Bicske, Csekekáta, Egreskáta, Farnos, Káta, Oszlár, Sáp, Súly, Szele, Zsámbok, Zsiger).¹³ Csánki Dezső Bicskét (vámszedő hely), Kátát (Cseke, Nagy), Farnost (Farnos), Szentlőrinczkátát, Kókát, Ságot, Sápót, Szelét, Súlyt, Szentimrét és (Tápió)Szentmártont sorolta fel.¹⁴

A honfoglalástól Mohácsig tartó időszakban nem sok változást jegyezhetünk fel: a tatárdúlás ugyanúgy érthette ezt a vidéket, mint a mongol hadak útjába kerülő más tájakat, a következő két és fél évszázadban a lakosság visszapótlódott, a gazdasági élet bizonyára olyan lehetett, amilyennek a jóval több forrással bíró hódoltsági időszakról a következőkben megállapíthatunk. Ennek egy bizonyítéka a két korszak határán lejátszódott esemény és per, amelyet Szakály Ferenc alapján így foglalhatjuk össze: az 1526-ban az ideiglenesen elfoglalt Budáról induló török parttyák Miskolcig, Moháig mindent felégettek. Innen Szakály szavai szerint „az 1527 elején indított hosszadalmas perből azonban egyértelműen igazolható, hogy a fenti útvonalba eső Tápió-menti falvak nemhogy nem pusztultak el teljesen, hanem továbbra is bőséges zsákmánnyal szolgáltak a hatalmaskodóknak. 1526. november 11. körül... mintegy hónapra megszállva tartották a panaszosok Félegyháza, Györgye és Szele possessióját, s onnét – ezzel hozzávetőleg 1000 aranyforint értékű kárt okozván – 325 marhát, 200 juhot, 45 sertést és 5 hátslovat hajtottak el.”¹⁵

¹² Tettamanti S. 2001 pp. 20-21

¹³ Györffy Gy. 1998

¹⁴ Csánki D. 1890

¹⁵ Szakály F. 2001 p. 330

Azaz, a Tápió-menti falvak a 16. század elején jól prosperáló állattartással bírtak, ennek megfelelően bizonyára a téli takarmány (széna, szalma) dolgában is jól állottak.

A török hódoltság időszaka

2. táblázat: A Tápió-vidék családfőinek és népességének száma a 16. sz. defterei alapján (Káldy-Nagy Gyula 1985).

Település neve	1546		1559		1562		1580		1590	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Bicske	44	220	23	115	44	220	43	215	31	155
Boldogasszony	20	100	2	10	11	55	p	p	p	p
Csekekáta	19	95	18	90	25	125	44	220	45	225
Egreskáta	20	100	18	90	15	75	28	140	19	145
Farnas (Farnos)	24	120	16	80	15	75	27	135	21	105
Félegyház	22	110	20	100	18	90	16	80	15	75
Györgye	35	175	38	190	45	225	53	265	38	190
Kóka	57	285	49	245	48	240	45	225	41	205
Ság	19	95	11	55	23	115	23	115	21	105
Sőreg	15	75	22	110	21	105	25	125	33	165
Süly és Sáp	9	45	p	p	p	p	p	p	p	p
Szecső (Szekcsuj)	48	240	39	195	46	230	52	260	53	265
Szele	27	135	34	170	37	185	46	230	32	160
Szt. Lőrincskáta	29	145	21	105	20	100	35	175	19	95
Szt. Mártonkáta	34	170	33	165	26	130	31	155	34	170
Szt. Tamáskáta	19	95	18	90	18	90	25	125	16	80
T. Szentmárton	58	290	68	340	62	310	50	250	45	225
Tóalmás	p	p	p	p	5	25	28	140	26	130
Zsiger	22	110	19	95	27	135	33	165	21	105
Összesen	521	2605	449	2245	506	2530	604	3020	520	2600
+43%-kal	745	3725	642	3210	723	3615	864	4320	745	3725

p=pusztá

A hódoltsági vidékeken a 16. század a gazdaságtörténészek, történeti földrajzosok számára kitüntetett század. Buda elfoglalása után a török első dolga volt a meghódított területek gazdasági erejét felmérni. Így történt ez Pest megyének ezen a részén is. A Tápió menti községek a budai szandzsák pesti náhijéjébe kerültek. A népességet és a gazdaságot felmérő és rögzítő öt defter (1546, 1559, 1562, 1580, 1590) azt a – korábbi felfogást cáfoló – meglepetést tárja elénk, hogy a családfők száma a Tápió-vidék településein fél évszázad alatt gyakorlatilag ugyanannyit tett ki, azaz a vidék teljes nyitottsága ellenére megőrizte lakosságát.

Ezen a területen tehát az adatok szerint mintegy 2500-3700 ember élehetett a 16. század második felében. Dávid Géza szerint „az eddig elvégzett összehasonlító vizsgálatok azt valószínűsítették, hogy durván 30%-ra taksálhatjuk a kimaradtak arányát ... a 30%-os kimaradásnak 43% kiegészítési arány felel meg.”¹⁶

Ha kiegészítjük az 500 körüli családfői létszámot a 43% többlettel, 720 családfőről beszélhetünk, s az ötös szorzószámmal 3500-3600 körüli maximális népességet becsülhetünk.

Ami a 16. századi Tápió-menti népesség gazdálkodását és életminőségét illeti, a török és a magyar adatokból megállapítható, annak ellenére, hogy eléggé nyílt és a különböző kisebb-nagyobb seregek, martalóchadak vonulásainak kitett terület volt, nem következtek be nagyobb, a lakosságot sújtó ingadozások. Ahogyan a népességszáma is stabilnak tekinthető, ugyanúgy a gazdaság is kiegyenlítettnek látszik. A gabonatermés átlagait nézve (1546-ban 18,6 q/család, 1562-ben 22,25 q/család, 1580-ban 21,99 q/család, 1590-ben 26,72 q/család) megállapítható, hogy minden időkeresztmetszetben a szakirodalomban megállapított 17 q/család termésátlagnál nagyobb átlagokat produkáltak. A kiemelkedő termésátlagok a löszös-homokos területekkel rendelkező településeknél jelentkeztek, így Bicske (50,7 q/cs. 1580-ban, Csekekáta (Nagykáta, 61,5 q/cs. 1562-ben), Sőreg (50,0 q/cs. 1546-ban), Szentmártonkáta (47,3 q/cs. 1562-ben), Tóalmás (46,0 q/cs. 1562-ben). A legalacsonyabb átlagok a Hajta–Tápió mocsarai között fekvő falvakban, Farnosban (Farnos) 4,8 q/cs. 1546-ban, 6,7 q/cs. 1562-ben, 9,2 q/cs. 1580-ban. Szelén 1562-ban 11,4 q/cs., 1580-ban 2,7 q/cs., Györgyén 1562-ben 14,4 q/cs., 1580-ban 12,1 q/cs., 1590-ben 15,3 q/cs. volt az átlag. Ezekben az átlagokban a törökök által külön számolt búza, kevert és árpa összesített termését szerepeltetjük. Tehetjük ezt azért, mert a kor embere mindháromat fogyasztotta kenyérként, kásaként egyaránt.

A kiemelkedő gabonatermelésből bőven lehetett adózni, illetve a maradékot a pesti piacra vinni. Bár a kelet felé tartó két, főútnak nevezett út a térségtől északra és délre haladt, a Tápió völgyében is volt egy kevésbé forgalmas út Pest és Szolnok irányában. Feltehető, hogy ez az út a délről Vác irányába tartó marhahajtás egyik szakasza is lehetett. A váci vámnaplók 1560-as és az érsekújvári vámjegyzékek 1580-as adatai szerint ebből a térségből is hajtottak a tőzsérek szarvasmarhákat, lovakat és birkákat nyugatra. 1563/64-ben Szentlőrincátáról 222, Szecső mezővárosából 508, Félegyházról 81 szarvasmarhát vámostak a váci révnél. 1586-ban Szecsőről 100, 1587/88-ban 143 marhát hajtottak át Érsekújvárnál. Ebben az időszakban Tápiószentmárton volt a másik nagy legeltetőhely, 1586-ban 998, 1587/88-ban 1436 szarvasmarha

¹⁶ Dávid G. 2005 p. 22

származott innen.¹⁷ A juhok száma az 1546-os 9724-ről 1580-ra 5654-re esett vissza. Az 1590-es adatok már nem is alkalmasak az összegzésre, csak néhány helyen (Csekekáta, Tápiószentmárton, Bicske, Egreskáta) írtak össze 1570 juhot, ami feltételezhetően nem fedi a valóságot.

A sertéstartás – 1546-ot kivéve, amikor a disznókat feltehetőleg elrejtették a török adószedők elől – általában a helyi igényeket kielégítette, de piacra már csak néhány nagygazda szállíthatott. Háztartásonként átlagosan négy, legalább egyéves sertést tartottak. Ugyancsak nem tűnik kiemelkedőnek a méhkasok száma, bár az 1546-ban megszámlolt 204 darabról 1590-re 2533-ra nőtt a számuk. A térségben két helyet köteleztek vágóhídi illeték fizetésére, Szecső (Szekcsuj) várost és (Tápió)Szentmártont. Előbbiben piac (feltehetően hetipiac) és vám is működött (mégpedig török és magyar vám is).

Néhány helyen jegyeztek csak fel olyan adatokat, amelyek különlegesnek számíthatnak ezen a területen. Így a szőlőtermesztés helyeit: Kóka, Tóalmás, Szecső, Ság és Sáp. Külön kiemelhető a bicskei len- és kendertermesztés, Kókán a káposztafélék mennyisége. Két helység speciális feladatot is ellátott: Szentmárton és Szentlőrinc rájai mentesültek az adókötelezettségeik alól, viszont kötelességük volt a pesti vár hídjainak, ágyúinak és őrházainak javításához fát szállítani.¹⁸

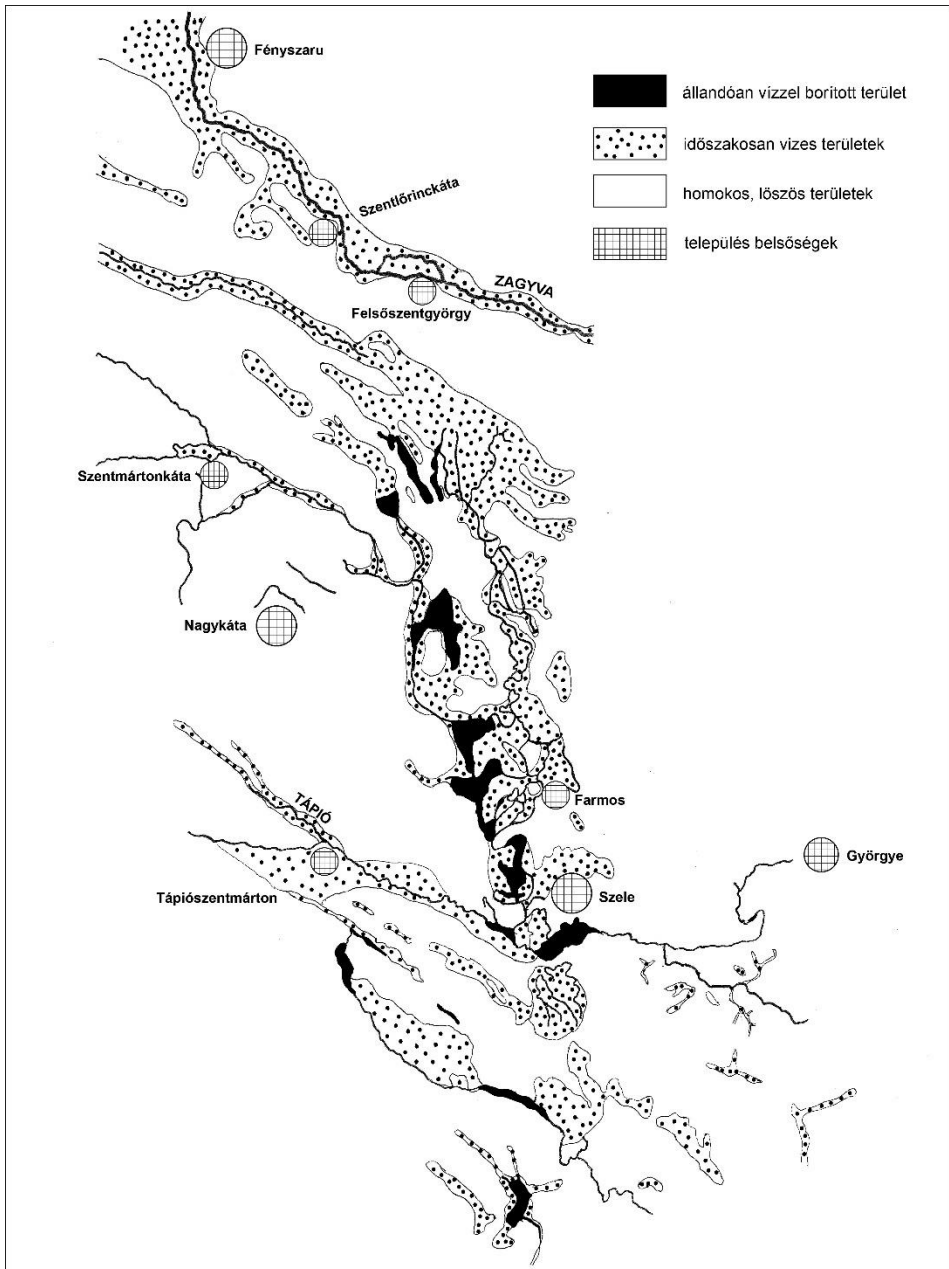
A 17. század adatgazdagságban nem éri el az előző hódoltsági időszakot. A török defterek ritkává és bizonytalaná váltak, így elsősorban a magyar hatóságok vizsgálódásaira kell hagyatkoznunk. Az Alföldön a 15 éves háború eseményei, majd a további kisebb-nagyobb csetepaték, később az 1663/64-es háború, a kuruc-labanc összecsapások, és végül az 1683-tól 1697-ig tartó törökellenes felszabadító háború a népesség elvándorlásaival (majd időleges visszatéréseivel) a települések időleges vagy végleges elpusztulásával járt. A Tápió vidékére fókuszálva megállapíthatjuk, hogy a zsitvatoroki béke után lassan ismét benépesült. Szakály Ferenc azt állapította meg az egész Pest vármegyére nézve, hogy a háború előtti lakosság kétharmada települt vissza (nem feltétlenül ugyanazon családok leszármazottai). A Tápió- vidék a következő ütemben népesült be:

1626-ig: Szele, Csekekáta (Nagykáta), Tápiószentmárton, Ság,
1639-ig: Szentmártonkáta, Tóalmás, Szecső, Kóka, Zsiger,
1647-ig: Szenttamáskáta,
1664 után Boldogasszonykáta.¹⁹

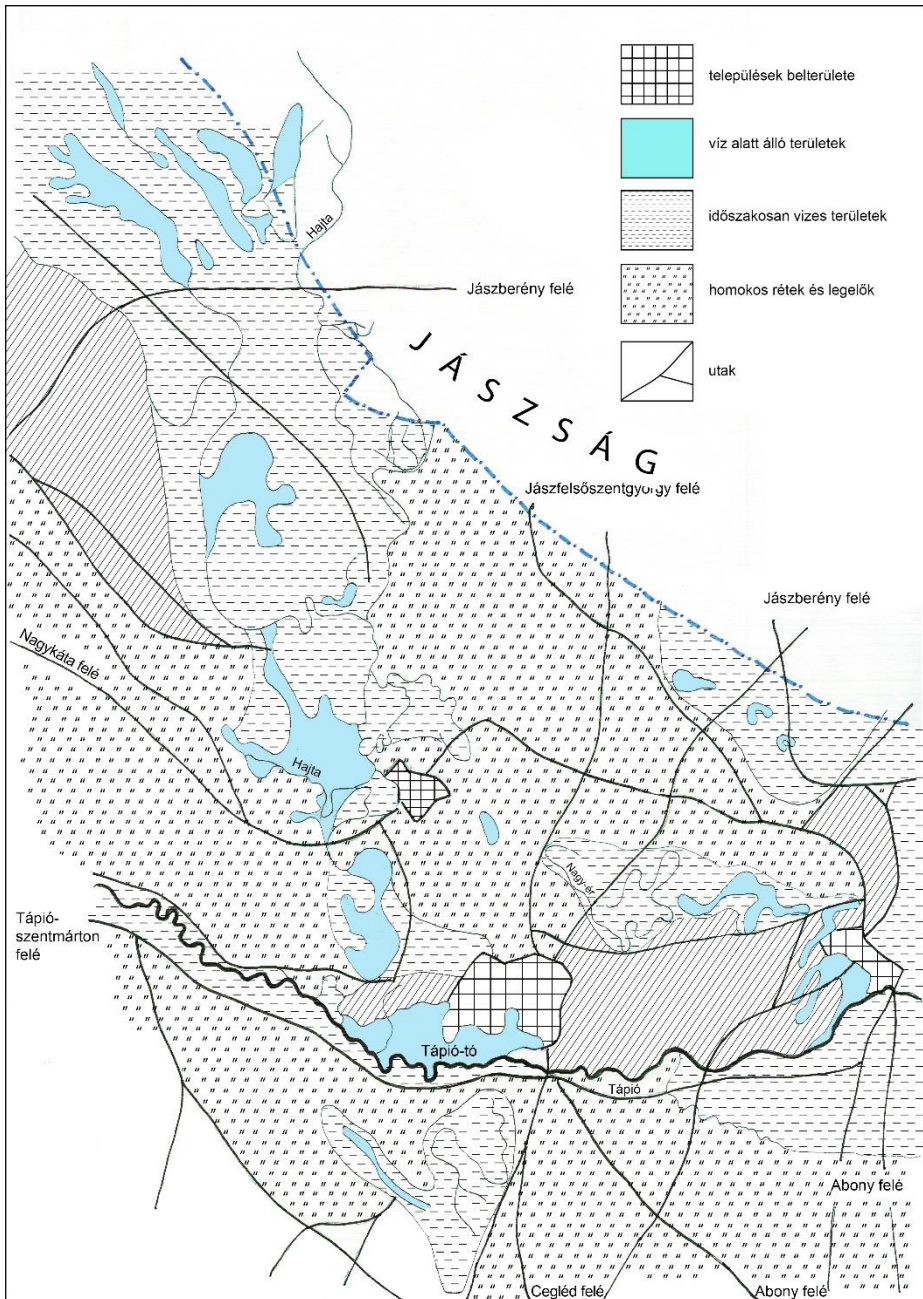
¹⁷ Káldy-Nagy Gy. 1968 pp. 27-97., Kocsis Gy. 1993 pp. 287-360

¹⁸ Káldy-Nagy Gy. 1985

¹⁹ Szakály F. 2001. III. és IV. Térkép

1. ábra. A Hajta-mocsár és környéke a 18. század végén

2. ábra. A Hajta-mocsár és vidéke az I. katonai felmérés (1782-1785) térképlapján

Érdekes és értékes közvetett adatokhoz juthatunk a Nagykőrös gabonavásárlásait feldolgozó Búza János jóvoltából.²⁰ Térségünkben 1643-1680 között több ízben szállítottak gabonaféleségeket a mezővárosba (búzát, árpát, zabot) Kókáról, Szeléről, Szentmártonkátáról, Csekekátáról, Tápiószentmártonból, de még a viszonylag messzebb fekvő Tó(t)almásról is. Ezek szerint a népesség olyannyira felduzzadt ezeken a helyeken, hogy a saját szükségletük mellett kereskedelmi forgalomba is termeltek. Ez a lakosság szinte hihetetlen alkalmazkodóképességét és élni akarását fejezi ki, hiszen a veszélyeztetettség állandó volt.

A dikális összeírások alapján a 17. században a portaszámok nem érték el a 16. századi szintet, mindenütt 10-nél kevesebb adózó porta maradt (1582-88 között Szecsőn még 26,5 portát, Tápiószentmártonban 28 portát, Kókán 22 portát, Bicskén 13,5 portát adóztattak meg). 1686-ban, a felszabadító háború idején, nem meglepő módon Tó(t)almás, Kóka, Tápiószentmárton, Szentmártonkátá, Nagykátá, Zsiger, Ság, Süly és Szele neve mellett a deserta bejegyzés szerepelt.

Az újratelepülés és az újjászületés évszázada (18. század)

A török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc megakadályozta az alföldi lakosság gyors visszatérését. A Tápió-vidéken is csak lassanként telepedtek le az emberek, s egy részük néhány év után tovább is ment. A Habsburg-birodalomnak és a magyar nemességnek is érdekében állt (vármegyék), hogy a lakosság letelepedjen. Ezt adómentességgel és egyéb könnyítésekkel igyekeztek elérni, de még az 1728-as Regnicolaris Conscriptio rubrikáiban is két kategóriába sorolták a helységek jobbágyait: örökös jobbágyok és szabadon költözők alkották az adóztatható parasztságot. A század eleji összeírások feladata a jobbágyság számának és adófizető képességének felmérése volt. Legteljesebbnek az 1728-as összeírást tarthatjuk, mert a számadatok mellett jelentős gazdaságtörténeti részleteket is tartalmaz. A Tápió mentén Pest vármegye két járásában (kecskeméti és a váci) 11 települést, jelesül 1 mezővárost, Nagykátát és 10 falut (possessio) regisztráltak (Bicske, Ság, Szecső, Kóka, Tóalmás, Szentlőrincskátá, Szentmártonkátá, Szele, illetve Süly és Sáp).

Az adóztatható (lajstromba vett) jobbágyok számát a 3. táblázatban összegeztem úgy, hogy az 1784/87-es Első magyarországi népszámlálás adataival igyekeztem összevetni.

²⁰ Búza J. 1985 p. 40

3. táblázat: A Tápió-vidék paraszti (jobbágy-zsellér) népessége 1728-ban és 1784/87-ben.

Település neve	1728				1784-1787		
	örökös jobbágy	szabadon költözők	ezekből zsellér	összes jobbágy	paraszt	zsellér	összes
Bicske	0	34	8	34	81	168	249
Kóka	80	23	14	103	193	156	349
Nagykátá	20	71	0	91	268	182	450
Ság	16	0	0	16	73	86	159
Sáp	0	39	6	39	114	105	219
Súly	37	21	15	58	79	56	135
Szeceő	58	3	0	61	99	81	180
Szele	0	18	0	18	15	385	400
Szentlőrinc-kátá	3	44	4	47	83	90	173
Tóalmás	45	24	0	69	112	87	199
Összesen	259	277	47	536	1117	1396	2513

A 2. táblázatban azok a települések szerepelnek, amelyek akkor már lakottak voltak. A század végére benépesült Farnos (31 paraszt, 83 zsellér), Tápiószentmárton (51 paraszt, 193 zsellér), Györgye (93 paraszt, 261 zsellér) és Szentmártonkátá (145 paraszt, 161 zsellér). Az 1728-as 536-os jobbágy- és zsellérszám 1784/87-re 1437 paraszti és 1942 zsellér állapotú férfira emelkedett. Amíg 1728-ban a jobbágylakosság 7-8%-a volt zsellér, addig az első népszámlálás idején már 52%-ra emelkedett a zsellérek aránya. Külön érdekesség, hogy két településen, Bicskén és Szelén igen magas volt a nemesek száma, 109 (30,5%), illetve 149 (27,5%). A Tápió-vidék akkori településein egyébként 8%-ot tett ki a nemesek aránya, ami megegyezett a Pest megyei átlaggal.

Az 1728-as összeírás készítői a népességstatisztikai adatok mellett a települések gazdasági állapotát és itt-ott a lehetőségeit is számba vették és leírták. Mindenütt kétnyomásos gazdálkodást folytattak a változó minőségű földeken. Farnos, Szentlőrinc-kátá, Szele földje kevés volt a Zagyva-, a Hajta- és a Tápiómenti mocsarak miatt, Sápon és Súlyön viszont az erdős dombok miatt szűkült le a szántóterület. A fekete homokot és a jó fekete földet emelték ki a mocsaras, zsombékos rétek és legelők mellett. A szántást általában az őszi alá három alkalommal végezték el, mindenütt hat-nyolc ökörrrel. A tavasziak alá csak egyszer szántottak ugyanennyi igavonóval. Feltételezhetően a hevesi-külső-szolnoki tájakhoz hasonlóan „cimborában” dolgozhattak, mert az állatállomány még kevés volt. A gabona termésmennyiségére is utaltak az összeírók: a legjobban termő földeken egy elvetett pozsonyi mérő gabonából 3-4 pozsonyi

mérő termést arathattak. Nem voltak ezek az értékek nagyobbak, mint a török korszakban. Ennek oka, hogy a földművelés technikája nem változott számottevően, befolyásolta az is, hogy a lakosság száma ekkoriban is alacsony volt, s igavonó állatokból sem állt több rendelkezésre. A legmagasabb értékeket Bicskén, Szentmártonkátán és Nagykátán érték el, közepesnek mondható Ság, Kóka, Tótalmás és Szentlőrinc-káta földjeinek hozama. Leggyengébb volt a termés az erdős határú Súlyön és Sápon, valamint a vizes, mocsaras területekkel bíró Szelén és Szecsőn (2,0-2,5 pozsonyi mérő).

Szinte minden településen találtak kender- és lenföldeket, amelyek elsősorban a helyi igényeket szolgálták ki. Ezen kívül már megjelent a földeken vagy a kertekben a kukorica, a dohány a szokványos hüvelyesek mellett (lencse, borsó, bab).

Az új életkörülmények között megjelent a szőlő a térségben. Csak Bicskén, Szelén és Szentlőrinc-kátán nincs szőlőtermesztés, máshol kapásonként 1,5-3,0 csöbör között szüreteltek (ez utóbbi érték Súlyön, Kókán és Szentmártonkátán). Ez a mennyiség általában a saját fogyasztást fedezte csak.

A réteken szinte mindenütt – mint az összeírók megjegyezték – nádas, zsombékos szénát kaszálhattak. Sápon és Súlyön a kiterjedt erdők kevés kaszálót engedélyeztek. A legelők általában szűkösek, így a jobbágyok kénytelenek voltak a földesúrtól bérelni vagy pusztákat árendálni. Ilyen puszták voltak akkoriban a török háborúban elpusztult falvak helyén: Várak, Boldogasszonykátá, Egreskátá, Sőregpuszta, Oszlár, Szentistván-puszta. Mivel erdő csak Sáp területén volt számottevő, máshol legfeljebb tűzifának való cserjésről számoltak be, az összeírók megjegyezték, hogy az épületfát és részben a tűzifát is messzebből, fáradtságosan szereztek be.

Szinte minden helységben volt malom, ezek azonban – mint feljegyezték – csak esős időben örültek, amikor a felduzzadt víz mennyisége meghajthatta a kerekeket.²¹

A század végéig ugyan mintegy megötszöröződött a népesség száma, ugyanakkor a szántás, vetés, aratás technikája alig fejlődött. A gazdasági helyzetet ugyanakkor a parasztság földművelési és állattenyésztési szokásai nem fejezik ki hűen, hiszen – más tájak termelését tekintve – ezek az adatok nem mutatják a nemesség gazdaságainak, majorságainak hozzájárulását a települések valós értékeléséhez. Közele, külső-szolnoki példákat nézve a földesúri földek kétszeresét tették ki az úrbéres földeknek ugyanúgy, mint a betakarított gabona mennyisége is.²²

Különösen érdekes ez két helység esetében. Bicskén 109, Szelén 149 nemest írtak össze az Első magyarországi népszámlálás alkalmával, s ugyanakkor 81,

²¹ Borosy A. 1997 szerk.

²² Dávid Z. 1986

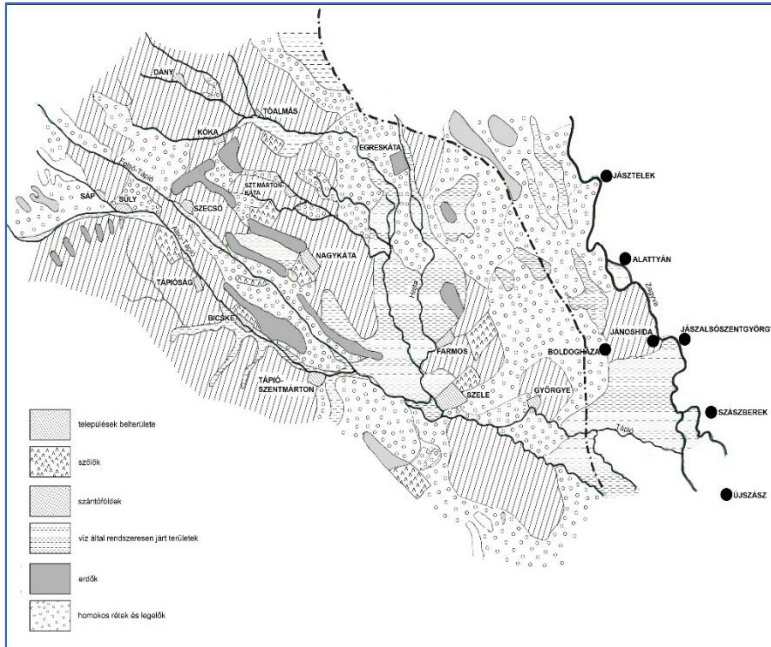
illetve 15 parasztot. A nemesi birtokok termeléséről erről az időszakról nincs adatunk.

4. táblázat: A Tápió-vidék népesedési adatai 1784-87-ben.

Település neve	házak	családok	jogi népeség	férfi	nő	fiatalkorú
Bicske	239	309	1437	714	723	220
Farmos	72	97	544	272	272	114
Györgye	235	316	1755	909	846	406
Nagykáta	380	432	2504	1300	1204	540
Ság	114	136	712	392	320	144
Súly	117	137	687	373	314	136
Szecső	127	169	957	492	465	194
Szele	362	467	2261	1131	1130	418
Szentlőrincváta	111	155	869	479	390	188
Szentmártonkáta	245	286	1573	833	740	899
Tápiósáp	172	225	1173	603	570	225
T.Szentmárton	152	231	1147	575	572	215
Tóalmás	154	177	1034	548	486	226
Összesen	2768	3477	18513	9573	8940	4312

Az adatok alapján a Tápió-vidéken a 18. század végén 5,32 főt számíthatunk egy családnál, s minden negyedik esetben két család lakott egy házban. A század elején háromféle, háznak nevezett kategóriával számolhatunk. Az épített ház mellett létezett a kunyhó és a veremlakás. A 18. század első harmadában azok a jobbágyok, akik ide vándoroltak, nem feltétlenül maradtak helyben, csak akkor, ha számításaik beváltak, földet és mentességet kaptak. Amikor a mentesség letelt, továbbálltak, elsősorban dél felé, ahol szinte az egész faluhálózat elpusztult, a délszláv jobbágyok pedig visszatértek őseik földjére. A Mária Terézia-féle Urbárium életbe lépésével rendeződtek a paraszti telekviszonyok, s „megegyezés” jött létre a földesurak, a megyei adminisztráció és a jobbágyok között. A jobbágytelkek kiosztása után egyesek nagyobb földekkel, állatállománnyal rendelkeztek, másoknak fél-negyed vagy nyolcad telek jutott. Megindult a zselléresedés, amint az az Első magyarországi népszámlálás adataiból is kitetszik. Míg 1728- a kis népeség 8%-a volt zsellér, addig 1787 körül 52%. A népeség 91%-a volt jobbágy és zsellér, a maradék 9% nemes. Érdekesség, hogy itt, a Tápió vidéken alig találunk értelmiségi, tisztviselő vagy polgári családokat. A 14 településen 19 polgár, 11 pap (Sápon, Tápiószentmártonban, Ságön, Sülyön, Farmoson nincs pap), s csak egyetlen tisztviselő van a térségben, Sülyön.

A század első felében 3 takács, 1 szatócs, 3 szegődményes molnár, 5 kovács, 4 mészáros, 1 kocsmáros és 1 serfőző volt a Tápió mentén.

3. ábra. A Tápió vidékének területhasználata a 19. század közepén (1855-1861 között) a II. katonai felmérés adatai alapján

Összefoglalva: A Tápió-vidék ősidők óta lakott, mert változatos tája mind az állattartásra, mind a népesség megülésére alkalmas volt. A földművelés elsősorban a két Tápió felső szakaszán és attól délre virágzott. Az esetleges állati és növényi (főként gabona) többlettel Pest és Nagykőrös piacait keresték fel. Ez a felesleg azonban szinte sohasem volt olyan nagy, hogy a vidék népessége jelentősebben fejleszthette volna gazdaságát. A török korból származó adatok a szarvasmarha és a ló nyugatra tartó exportjáról szólnak, melyben a vidék néhány tőzsére is részt vett. Bár a 17. században a Tápió-vidék olyan nagy veszteségeket nem szenvedett el, mint a Duna-Tisza-közének délebbre fekvő részei, vagy mint a hevesi és a békési településhálózat, s a települések egy részének folytonossága is kimutatható, azért a 18. században itt is újra kellett kezdeni a falvak benépesítését és a kapcsolatok kiépítését. Ezek a folyamatok a Habsburg uralkodók irányításával, a megyei szervek közreműködésével lassan érvényesültek. A 19. században északra a privilegizált Jászság, délre a gazdag parasztpolgár városok között a Tápió-vidék közösségei egyre nagyobb hátrányba kerültek.

IRODALOM

- BOROSY A. (1997): Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicolaris összeírása. I-II. PMLT
- BÚZA J. (1985): Gabonaárak és áruforgalom a török uralom alatt (Nagykőrös 1626-1682.) In: Agrártörténeti Szemle 27. pp. 1-57.
- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III. és V.
- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. (TÚRI Z. közreműködésével) Debrecen
- DANYI D. – DÁVID Z. (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-87)
- DÁVID G. (2005): Pasák és bégek uralma alatt.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA FKI
- DUSEK L. (2001): A Tápió-mente. Tápiószentmárton
- FODOR F. 1942: A Jászság életrajza
- FÜRI A. – ÚRBÁN S. (1995): A Tápió-vidék természeti értékei. Szolnok
- GÓCSÁNÉ MÓRÓ CS. – KUCZA P. (2016): Képek Tápiószéle életéből
- GYÖRFFY GY. (1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza
- HEGYI K. (2001): Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Pest megye monográfiája I/2. pp. 255-328.
- KÁLDY-NAGY GY. (1968): Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560-1564-ben. In: Történelmi Statisztikai Évkönyv 1965/66. pp. 27-91.
- KÁLDY-NAGY GY. (1985): A budai szandzsák 1546-1590. évi defterei.
- KOCSIS GY. (1993): Az érsekújvári hídvámjegyzék. In: Bács-Kiskun megye múltjából XII. pp. 217-360.
- KÓSA L. – FILEP A. (1975): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp.
- MAROSI S. – SOMOGYI S. (szerk.) (1990): Magyarország kistájainak katasztere. MTA FKI
- SZAKÁLY F. 1997: Pest-Pilis-Solt vármegye 1528. évi regnicolaris összeírása. PMLT I-II.
- SZAKÁLY F. (2001): A hódolt megye története. In: Pest Megye Monográfiája I/2. pp. 329-543.
- TETTAMANTI S. (2001): A honfoglalás és a kora Árpád-kor. In: Pest Megye Monográfiája I/2. pp. 9-30.
- VARGA K. – VARGA ZS. (2021): Jászberény Hajta-pusztá
- VIDRA T. (2012) (szerk.): Természetvédelem és kutatás a Tápió-vidéken. Tanulmánygyűjtemény

AZ ELSŐ MAGYAR GÁCSORSZÁGI²³ VASÚT, ÉS AHOGY AZT ŠVEJK LÁTTA

DÖVÉNYI ZOLTÁN

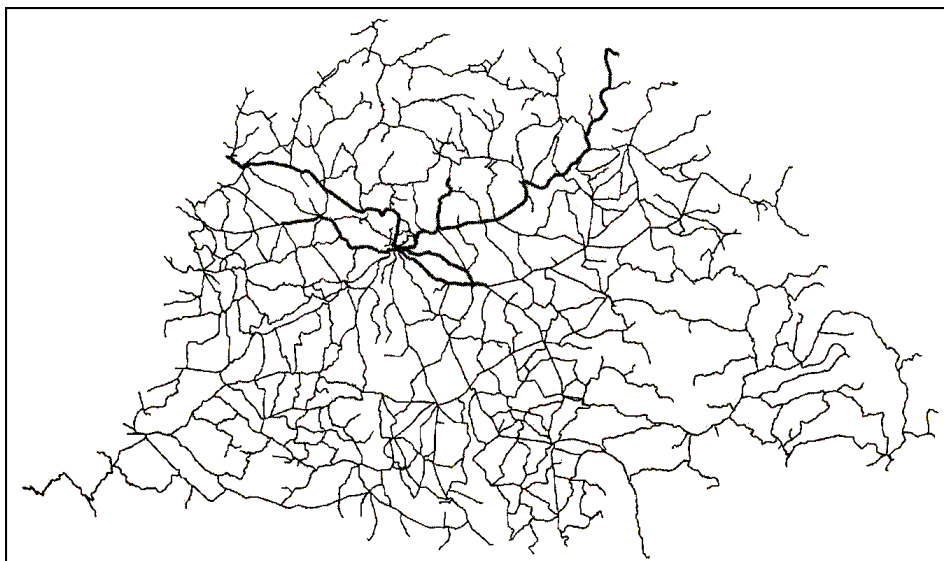
BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A vasút gazdaságfejlesztő és térszerkezet-formáló hatása közismert, ennek már könyvtáryi irodalma van. Kevésbé ismert azonban, hogy az egyes országok, vagy birodalmak vasútépítési politikáját nem csak a „civil” szféra, azaz a gazdasági és a társadalmi igények befolyásolták, hanem – esetenként markánsan – ott volt a katonaság is, azaz a hadügyi érdekek. A vasút ugyanis generálisan átalakította a hadseregek felvonulási lehetőségeit, lehetővé tette nagyszámú katonaság gyors és nagy távolságra történő áthelyezését. Így a hadügy mindenütt igyekezett elérni a számára fontos vasútvonalak kiépítését, még akkor is, ha ezek gazdasági szempontból nem is voltak indokoltak. A magyar vasútépítések történetében erre kitűnő példa az Első Magyar Gácsországi Vasút megépítése.

Építéstörténeti áttekintés

A Habsburg-birodalomban az 1830-as években meginduló vasútépítések egyértelműen a birodalmi szempontokat és érdekeket fejezték ki. Ebben természetesen ott voltak a hadügyi igények is, jobb esetben a gazdasági érdekekkel összefonódva. A Birodalom korai vasúthálózatát nézve meglehetősen egyértelmű, hogy a Galíciába vezető vasútvonal építését katonai érdekek motiválták. A gazdaságilag fejletlen, szegény tartomány nem képviselt akkora értéket, ami indokolta volna a vasút korai kiépítését. Ennek ellenére már 1854-ben felmerült Magyarország és Gácsország vasúti összeköttetésének megvalósítása, erre azonban akkor nem akadt vállalkozó (*Ujhely G. 1910*). Ugyanakkor a Bécsből kiinduló vasút már 1857-ben elérte Przemysl-t. Ez természetesen nem véletlen: a város körül később kiépített hatalmas erődrendszer katonai szempontból kulcsfontosságú volt egy orosz támadás esetén, ellátásának biztosítása azonban csak vasúton volt megoldható.

²³A Gácsország mint történelmi táj napjainkra szinte teljesen kikopott szóhasználatunkból, egykoron pedig még királyaink címei között is ott volt, hogy Halics/Gácsország és Lodoméria fejedelme. Helyette a Galícia név gyökeresedett meg, s ez így volt már az I. világháború idején is. Erre utal az is, hogy az ismert katonanóta is így kezdődött: „Mikor mentem Galícia felé, még a fák is sírtak,”

1. ábra: A Habsburg Birodalom vasúthálózata 1857-ben

Forrás: Erdősi F. 2022.

Mivel azonban Galícia a Habsburg-birodalom központi területeihez viszonyítva periférikus fekvésű volt, az innen kiinduló vasúti összeköttetés egy túlságosan elnyújtott utánpótlási vonalat jelentett. Ez azonban békeidőben még nem jelentett akkora problémát. Az igazi gond az volt, hogy a vonal hosszú szakaszon országhatár mellett futott. Először a német határ mellett, ami alapján véve nem volt egy veszélyes szituáció, annál inkább az orosz határ közelsége (1. ábra). Háború esetén az orosz csapatok megszakíthatták a vasútvonalat, így Przemysl utánpótlását is jórészt lehetetlenné tudták volna tenni.

Így katonai szempontból kulcskérdés volt az erődváros vasúti elérhetősége egy biztonságosabb irányból. Nem nehéz kitalálni, hogy ez csak Magyarország felől volt megvalósítható. Ennek azonban több feltétele is volt, például a Magyarország és Ausztria közötti közjogi viszony rendezése, ami az 1867-es kiegyezéssel valósult meg. Az ehhez vezető tárgyalásokon az osztrák fél a vasútügyet is szerette volna beemlíteni a közös ügyek közé, a magyar delegáció azonban ebbe nem egyezett bele, elfogadta viszont, hogy a vasúthálózat kiépítésében és működtetésében vannak/lehetnek összbirodalmi, hadügyi érdekek (*Frisnyák Zs. 2021*). Az aligha lehetett vita tárgya, hogy a Galíciában vezető vasút ezek közé tartozott.

Mivel Magyarország és Galícia/Gácsország között ott magasodott a Kárpátok, a vasútépítésnek nem elhanyagolható természeti akadályai is voltak. Ezek azonban nem voltak leküzdhetetlenek, mivel a Keleti-Beszkideken

viszonylag széles, lapos és alacsony hágók vezetnek keresztül, mint a Duklai- /502 m. tszf.), Lupkovi- (640 m. tszf.), Uzsoki- (889 m. tszf.) és a Vereckei-hágó (841 m. tszf.).

Különböző megfontolások alapján végül arra az irányra esett a választás, ami a Laborc völgyében haladt és a Lupka-hágónál²⁴ megy át Galíciába. Erre a vonalvezetésre kapott engedélyt az a társaság, ami az Első Magyar Gácsországi Vasút megépítésére állt össze. A korabeli törvényi előírásoknak megfelelően az új vasútvonalak építésének engedélyezését az országgyűlés is tárgyalta és az engedélyt törvénybe foglalta. 1868-1872 között évente 4-5 ilyen eset volt (*Berend T. I.-Szuhay M. 1973*).

Ebben a körben az elsők között volt az 1869. évi VI. törvénycikk „Az első magyar gácsországi mozdonyvasút építése és üzlete tárgyában.” Ennek 1.§-a kimondta, hogy „A Lupkowon és Chyrowon keresztül Przemysl felé vezető gácsországi vasúti vonallal összekötendő összeköttetés céljából, a magyar északkeleti vasút s.-a.-újhely-kassai vonalból Mihályi-Mező-Laborczon át s ez utóbbi hely és Lupkow gácsországi hely közt, az ország határáig vezető mozdonyvasút engedélyezés útján állami kamatbiztosítás mellett rendeltetik kiépíttetni.”

A vonal kiépítését vállaló társaság tagjai jórészt arisztokraták voltak, köztük gróf Andrássy Aladár. Ez nem meglepő, mivel a vasútvonal átment a tóketerebesi Andrássy uradalmon is. A törvény kötelezte a társulatot, hogy a Mihály-Homonnai szakaszt a törvény hatályba lépésétől számítva két év alatt át kell adni a forgalomnak. A Homonnától az országhatárig terjedő szakasz átadását a határtól Przemyslig építendő rész haladásával kellett összehangolni, amit egy osztrák társaság épített.

A törvényben természetesen egy szó sem esett arról, hogy a vonalat hadügyi érdekből kell kiépíteni, de azért vannak erre utaló jelek. A 4.§ például arról szólt, hogy jóllehet egyvágányú vasút épül, „azonban tekintettel a jövőre, a kormány czélszerűnek ítéendő terület kisajátítását, már most két vágányú vasútra eszközölni, az engedélyesek erre méltányos és külön megállapítandó kárpótlás mellett kötelezettek.” A következő paragrafus már egyértelműen megfogalmazza, hogy milyen feltételek esetén köteles a társulat a második vágányt is megépíteni.

A törvénycikk 13 paragrafust tartalmazott, s ehhez kapcsolódott a vasút engedély-okmánya, ami már 33 (!) paragrafusból állt, ennek megfelelően nagyon részletesen szabályozta a vasút építését és működtetését is. Az rögtön az

²⁴ Ezt a hágót három néven is szokták említeni: a hágó galíciai végénél fekvő Lupkow faluhoz kapcsolják a Lupkovi-hágó és a Lupka-hágó elnevezéseket, a magyar oldalon levő Palota falu alapján pedig a Palotai-hágó elnevezés is használatos.

alépitményekre vonatkozó előírásokból kitűnik, hogy a vasút két, egymástól meglehetősen eltérő terepen fog megépülni. A Mihályitól Mezőlaborcig terjedő szakasz jórészt a Laborc völgyében haladt, ami egy enyhe lejtésű, a vasútépítés szempontjából könnyű terep. Ezt jelzi, hogy a maximálisan engedélyezett emelkedési viszony 1:150 volt, ami kevesebb, mint 7 ezrelék. Mezőlaborc után azonban a vonal elhagyja a folyóvölgyet és a hegyoldalon kezd felkapaszkodni a hágó felé. Ez egy lényegesen nehezebb terep volt a vasútépítés számára, itt az engedélyezett emelkedési viszony 1:70, ami 14,2 ezrelék, indokolt esetben azonban az 1:60 is megengedhető (16,66 ezrelék). Azt is előírták, hogy a kanyarodásoknak a nyílt pályán nem szabad 280 méternél kisebb főlátméréssel, azaz sugárral bírnia.

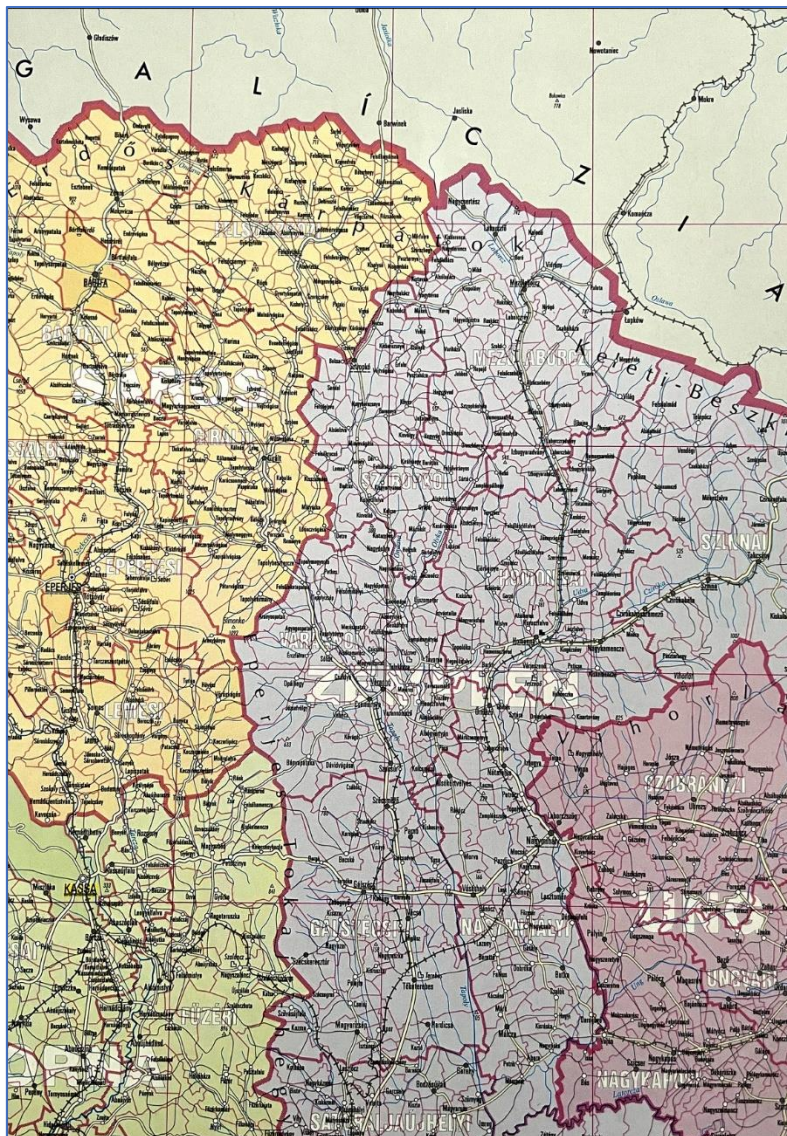
A két nagyon eltérő paraméterű szakasz a felépítmény előírásainál is jelentkezett, például a Mezőlaborc és az országhatár között nehezebb és nagyobb szélességű síneket kellett használni. Ez a különbség a tehervonati gőzmozdonyoknál is megfigyelhető: a síkvidéki szakaszon három, a hegyvidéki terepen viszont négy kapcsolt tengelyes gőzmozdony használatát írták elő. Ezen túlmenően előírták az állomások és megállóhelyek számát is. Az előbbiből kettőt kellett építeni, s az egész vonal legfontosabb állomása Mezőlaborc lett. Ezen felül még legalább tíz megálló helyet vagy közbenső állomást kellett létesíteni. Katonai érdekeket szolgált az az előírás, hogy az állomásokat úgy kellett megépíteni, hogy „azokat szükség szerint meg lehessen hosszabítani.” Ami feltűnő, hogy a nagyon részletes engedély-okmányban szó sem esik arról a műtárgyról, ami az egész építkezésnél a legnagyobb problémát jelentette, ez pedig a Lupka-alagút. A magyarázat egyszerű: az alagút építését nem adták ki koncesszióba, ezt a két kormány saját vállalkozásban kívánta megépíteni.

Azt is előírta a törvény, hogy négy hónapon belül az egész vonalon el kell kezdeni az építést, így nem volt vesztegetni való idő. A pálya kiépítésével haladtak is, amit az is mutat, hogy 1870 elején már meg is kezdődött a vonal közigazgatási bejárása. Ennek keretében több szakaszra osztották a pályát és egy népes bizottság alaposan ellenőrzött mindent, szükség esetén utasította a vállalkozókat módosításokra vagy korrekciókra, de tehetett javaslatokat is. A bizottságban ott voltak a kormányzat képviselői és szakértői, az engedélyesek és az építési cég képviselői. A bizottság összetétele nem volt állandó, de egyetlen személy ott volt minden ülésen: Bastondorf Rudolf császári és királyi tábornoki kapitány a haderő képviselőjében.²⁵

Minden esetben településről-településre haladva tekintették át a műtárgyakat, út átjárókat stb. Az érintett településeknek is volt lehetőségük javaslatokat tenni és ezt nem ritkán meg is tették. Ezek egy része inkább formai

²⁵ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum (MMKM) archívuma, OKMGY 994.

jellegű volt, például állomások, megállóhelyek nevére vonatkozott, de voltak komolyabbak is: ilyen volt Bánóc állomás konkrét helyének kijelölése.

2. ábra: Az Első Magyar Gácsországi Vasút vonalvezetése

Forrás: A történelmi...2001

Az eredet tervtől eltérően kapott megálló helyet Vidrány, amit valószínűleg az indokolt, hogy itt egy veszélyes szakasza volt a pályának, ami szükségessé tette egy kitérő megépítését. Ez nyilván növelte az építkezési költségeket, ezért a társulat javasolta Radvány megálló hely elhagyását, és így a törvényben meghatározott állomás és megálló hely szám (12) nem változott volna. A javaslatot azonban elutasították, mivel Radványhoz a hadügy is ragaszkodott.²⁶

A bizottság több esetben is komoly javaslatokat tett, például a Laborc megfelelő mértékű szabályozására. Minthogy a tervekből nem volt egyértelműen megállapítható, a bizottság utasította a társulatot, hogy az ellenívek között legalább 30 méteres egyenes szakasz legyen.²⁷

A vasútvonal építése a síksági és dombsági területeken gyorsan haladt, és 1871. december 25-én a Legenymihályi-Homonna közötti közel 65 km-es szakaszt át is adták a forgalomnak. Nem jelentett különösebb gondot a Homonna-Mezőlaborc szakasz sem, mivel itt a Laborc völgyében haladt a pálya, ahol az emelkedés sehol sem haladta meg a 7 ezreléket.

Teljesen más feltételek között kellett építeni a pályát Mezőlaborc és a Lupka-hágó között. Itt egy rövid szakaszon 300 méter szintkülönbséget (Mezőlaborc: 342 méter tszf.-i magasság, Lupka-hágó: 640 méter tszf.-i magasság) kellett leküzdeni, ami nem volt egyszerű feladat. Ezen kívül a nehéz terep más kihívásokkal is szembesítette az építőket, például nem tudták tartani a törvényben előírt 280 méteres legkisebb kanyarodási félátmérőt/sugarat. Ezt korrigálták az 1873. évi XXIII. törvénycikkben, aminek 1.§-a kimondta, hogy a „280 méter legkisebb kanyarodási félátmérő a helyi viszonyok miatt megtartható nem lévén, megengedtetik, hogy e szakaszon 200 méterig leszállított félátmérő alkalmaztassék.”

Az igazi probléma azonban nem ez volt, hanem az ALAGÚT! Mivel orográfiai okokból a vasutat nem lehetett átvinni a Lupka-hágón, ettől valamivel távolabb egy vasúti alagutat terveztek építeni. A feladat nem látszott túlságosan nehéznek, mivel egy mindössze néhány száz méter hosszú alagútról volt szó, ami már az ókorban sem volt reménytelen vállalkozás. Amire viszont nem számítottak, az a hatalmas kőzetnyomás, ami lehetetlenné tette, hogy az alagutat a megszokott technikákkal és anyagokkal építsék meg. Így az építkezés egyrészt időben elhúzódott, másrészt pedig olyan pótlólagos költségek merültek fel, hogy az alagutat építő vállalkozás már 1872-ben csődközeli állapotba került. Amennyiben ez a helyzet egy szokványos vasútvonal építésénél áll elő, a csőd valószínűleg be is következett volna. A gácsországi vasútnak azonban akkora katonai jelentősége volt, hogy a magyar és az osztrák kormány is közbelépett támogatóként. Ez egyrészt pénzügyi támogatást jelentett, másrészt pedig a

²⁶ MMKM archívum, OKMGY 1001.

²⁷ Lásd 3. lábjegyzet.

korábban rögzített kötelezettségek enyhítését. Az utóbbiak közé tartozott a kamatbiztosítás egész vonalra történő kiterjesztése még az alagút átadása előtt. Ez azonban csak abban az esetben volt érvényes, ha az alagúton 1873. november 1-ig megindul a forgalom. Az építőknek azonban még ezt a határidőt sem sikerült tartani, végül a teljes vonalat csak 1874. május 30-án adták át a forgalomnak.

Ugyanakkor a vasúti pálya egészen az alagút bejáratáig már 1873 júniusában készen volt, Galícia felől pedig már 1872 végén. Néhány száz méter híján tehát a teljes vonal elkészült, és hogy ne álljon kihasználatlanul, ideiglenes forgalmat vezettek be, amit szintén a már említett 1873-as törvényben rögzítettek. Eszerint az alagút mellett létesítettek egy ideiglenes állomást, ahonnan a gácsországi pályarészig „az utasok és áruk mindaddig, míg az alagút elkészül, tengelyen vagy görpályán a folyó pályára megállapított viteldíjak mellett minden feltartóztatás nélkül teljes biztonsággal átszállíthatók legyenek.” Hát, ez azért nem lehetett egy egyszerű történet...

A Lupka-alagút építése akkortájt nemzetközi figyelmet is keltett egyrészt a műszaki problémák, másrészt pedig az ehhez kapcsolódó magas költségek miatt. Az alagút elkészülte után néhány évvel az építkezés két vezetője, ill. főmérnöke is részletes és jól dokumentált tanulmányban foglalta össze a történéseket és a tanulságokat (*Gunesch, V. R. 1878, Hoffmann, F. 1878*).

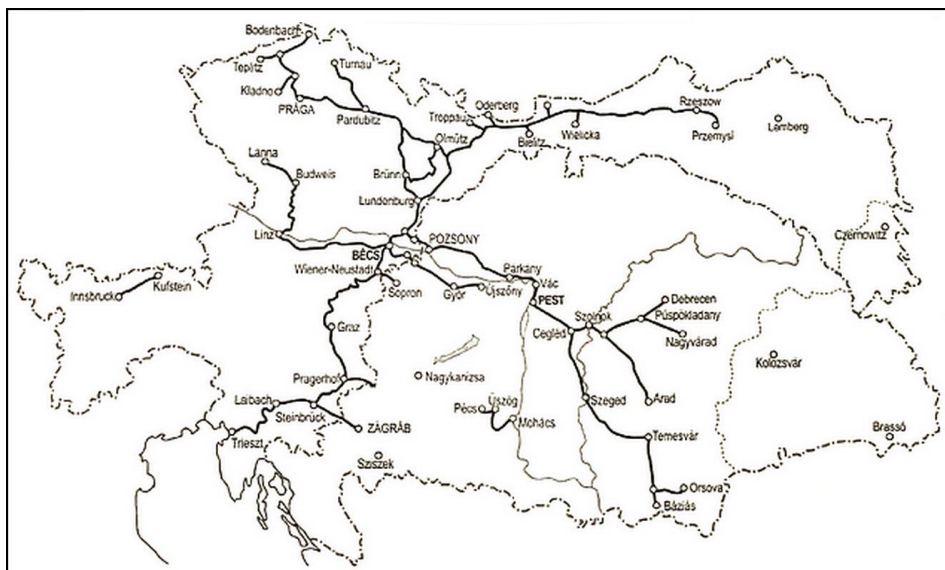
Az építés előkészítéseként három változat is készült az alábbiak szerint:

- Egy vágányú, 750 méter hosszú alagút 16,6 ezrelékes lejtéssel. Költség: 945 ezer osztrák forint.
- Egy vágányú, 317 méter hosszú alagút 25 ezrelékes lejtéssel. Költség: 584 ezer osztrák forint.
- Két vágányú, 317 méter hosszú alagút 25 ezrelékes lejtéssel. Költség: 918 ezer osztrák forint.

Végül a második változatra esett a választás és ennek megvalósítására 570 ezer osztrák forintot irányoztak elő. Az alagút munkálatainak megkezdése előtt azonban egy problémát még meg kellett oldani, ez pedig a vasúti pálya és a hozzá kapcsolódó alagút engedélyezett lejtésének a módosítása, a 16,6 ezrelékes lejtés 25,0 ezrelékre történő emelése. Ez a módosítás létfontosságú volt a kivitelező cégeknek is, mivel így az építési költségek jelentősen csökkentek volna. Az is igaz viszont, hogy a meredek pálya miatt később az üzemeltetés drágább lett volna. A változtatást az 1871. évi XXXVIII. törvénycikk engedélyezte, ugyanakkor feltételül szabta, hogy a Vidrány-országhatár közötti szakaszon mindent úgy kell kiépíteni, hogy alkalmas legyen a második vágány letételére is. Az alagút építése közben több műszaki probléma is felmerült. Állandóan gondot jelentett például a víztelenítés, ami szintén növelte a költségeket. A legnagyobb probléma azonban a már említett extrém közetnyomás volt. Az hamar kiderült, hogy a helyben található kárpáti homokkő ezt a nyomást nem bírja, ezért nem alkalmas az alagút boltozatának a kiépítésére, de hasonló volt a helyzet a

közelben található trachit esetében is. Végül egyetlen kőzet maradt, ami az extrém kőzetnyomást is elbírja, ez pedig a gránit. Ezzel viszont az volt a probléma, hogy a történelmi Magyarország területén egyetlen gránitbánya sem volt, a kőzet legközelebbi előfordulása Ausztriában és Csehországban volt, valamennyi több mint 800 km távolságra a Lupka-alagúttól. Végül a gránit kváderkövek többsége Ausztriából, Mauthausen és Neuhaus kőbányáiból érkezett. A szállítás azonban időnként akadozott és ez lassította az alagút kiboltozását. Szerencsére a kőzetnyomás egyes helyeken kisebb volt, ott lehetett használni a homokkővet is. Az építkezést az időjárás sem fogadta kegyeibe: 1872/73 tele rendkívül hideg volt és még hatalmas mennyiségű hó is leesett. Négy hónapon keresztül szüneteltek a munkálatok a kolera miatt, ami 1872 november elején jelent meg olyan intenzitással, hogy a munkások között kitört a pánik, a létszám 1200 főről ennek hatodára csökkent.

Végül csak elkészült az alagút, hosszúsága 416 méter lett, ebből 180 méter volt Galícia, 236 méter pedig Magyarország területén. Az építési költség az eredetileg tervezett 570 millió forint helyett közel 2,6 millió forint lett, s ezzel a Lupka-alagút bekerült Európa legdrágábban megépített alagútjai közé.

3. ábra: A kétvágányú vasutak 1914-ben

Forrás: Frisnyák Zs. 2021.

Az eredetileg is tervbe vett második vágány kiépítése már nem járt ekkora problémákkal és 1882-1888 között több lépésben valósult meg. Ezzel egyidőben lett kétvágányú az Aszód-Legenyemihályi közötti vonal is, így a hadügyi

érdekből kétvágányúra kiépített vasútvonal Magyarország 1389 km-es kétvágányú vonalainak jelentős részét tette ki (3. ábra) (*Edvi-Illés A.-Halász A. 1920*).

A GÁCSORSZÁGI VASÚT A „BOLDOG BÉKEIDŐKBEN”

Ez az időszak mindössze négy évtizedet fogott át, a vonal megnyitásától az I. világháború kitöréséig. A gácsországi vasút is azon vonalak közé tartozott, amelyek állami kezelésbe kerültek, ténylegesen 1889. január elsejétől. Az állam a konkrét üzemeltetést az északkeleti vasútra ruházta át. A vasút országhatáron túli, galíciai szakasza ekkor már az osztrák államvasútak kezelésében volt és a két társaságnak meg kellett egyeznie a két szakasz összehangolt működtetésében. Ez meg is történt, az 1889. június 27-én aláírt szerződés szerint a felek abban egyeztek meg, hogy az országhatár-Mezőlaborc közötti vonalon a vonatszolgálatot az osztrák államvasútak végzik, Mezőlaborc állomás pedig közös használatba kerül. A kétnyelvű, kézzel írt szerződés nagyon részletesen szabályozott minden területet, például a díjszabást és az elszámolást is. Mezőlaborc közös működtetéséhez az osztrák fél a szükséges személyzetet biztosította, ezek elhelyezéséről (irodák, lakások, vasutas laktanya stb.) pedig a magyar oldal gondoskodott. Az országhatár-Mezőlaborc vonalon szolgálatot teljesítő személyzetnek a szolgálati nyelvet (tehát a magyart) „annyira érteni kellett, hogy az utóbbi felügyelő személyzete által adott rendeleteket megérteni és teljesíteni tudja.”²⁸

A gácsországi vasút katonai fontossága mellett gazdasági jelentősége eltörpült, annak ellenére, hogy a szállítandó árumennyiség „ráhordása” érdekében két szárnyvonal is épült Fakcsány és Homonna, illetve Varannó és Töketerebes között. Ennek ellenére erre a vonalra is jellemző volt az aszinkronitás. Ez azt jelenti, hogy a vasúthoz, mint az akkortájt legkorszerűbb szállítási formához hagyományos közlekedési módok kapcsolódtak: ló- vagy ökörvontatta kocsikon és szekereken, gyakran rossz utakon, kis hatékonysággal szállították az árut a vasúthoz (FRISNYÁK ZS. 2022).

Az 1913-ra vonatkozó adatok szerint a vasútvonal forgalma szinte jelentéktelen, az 1 km-re jutó ezer bruttótonna kategóriába esett (*Edvi-Illés A.-Halász A. 1920*). Korábban talán nagyobb lehetett a forgalom, mert az 1895-ös adatok szerint a Sátoraljaújhely-Legenyemihályi-Mezőlaborc vonal az összes feladott áru mennyisége alapján a 33. volt a magyarországi vasútvonalak között, ez valamivel több, mint 101 ezer tonnát jelentett (*Frisnyák Zs. 2022*).

A feladott áru jelentős részét mezőgazdasági szemestermények és élő állatok tették ki. A fa több változatban is megjelent, például tűzifa, talpfa, faszén, de még

²⁸ MMKM archívuma, OKMGY 1683.

gyufagyártási alapanyagként is. Súlyban sokat, de értékben keveset jelentett a kő (Edvi Illés S. 1896).

Gyáripari termék alig került feladásra, az egyetlen érdemi kivételt a petróleum jelentette. Abban az időben már termeltek a galíciai kőolajmezők, és az itt kitermelt kőolajat 1913-ban 28 finomítóban dolgozták fel. Csővezeték híján a kőolajat vasúti tartálykocsikban szállították, így a gácsországi vonalon is. A vasút mellett két településen (Őrmező, Alsómihályi) volt is kisebb finomító, valamivel távolabb pedig Sátoraljaújhelyen (Edvi Illés A.-Halász A.1920. A termelés volumenét jelzi, hogy 1895-ben Mezőlaborcon 1258, Őrmezőn 300, Alsómihályiban 100, Sátoraljaújhelyen pedig 134 tonna kőolajat adtak le a vasútról (Edvi Illés S. 1896).

ŠVEJK NAGY UTAZÁSA GÁCSORSZÁGBA

A boldog békeidők az I. világháború kitörésével természetesen véget is értek. Mivel a keleti fronton Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia között azonnal megindultak a harcok Galícia birtoklásáért, a gácsországi vasút hadászati szempontból rendkívüli mértékben felértékelődött. A kezdettől heves harcok az első időkben orosz sikereket hoztak és a cári csapatok már 1914 szeptemberében megközelítették a Kárpátok hágóit. A hegység körül hónapokon keresztül váltakozó sikerrel folytak a harcok, az orosz erők azonban 1914. november második felében a Lupka-hágón keresztül egészen Homonnáig jutottak. Ezzel légvonalban kb. 275 km-re voltak Budapeستől. A katasztrófális helyzetet az 1915 májusi gorlicei áttörés mentette meg, aminek következményeként az orosz csapatokat kiszorították Magyarország területéről, de még Galíciából is (Nagy M. M. 2014).

A Laborc völgyében és a Lupka-hágó környékén folyó harcok komoly károkat okoztak a gácsországi vasút érintett szakaszán, de a kulcsfontosságú vonalat rohamunkával rövid idő alatt helyrehozták, illetve járhatóvá tették. És ekkor jelent meg Švejk!

Illetve Jaroslav Hašek, Švejk figurájának megalkotója. Az író 1915 februárjában hívták be katonai szolgálatra és néhány hónapos kiképzés után Budweis/Ceske Budějovice- Királyhida-Budapest-Miskolc útvonalon 1915 nyarán elindították a galíciai frontra. Így Švejk kalandjai az író élményei alapján kerültek megfogalmazásra. Ezek egy részét egy korábbi tanulmányban (Dövényi Z. 2021) már áttekintettük, itt most a derék katona más jellegű élményeire vetünk néhány pillantást.

Amíg a katonavonat Homonnától az országhatárig ért, Švejk rendszeresen beszámolt a háborús pusztításokról. Mert a vasútvonalat helyreállították ugyan, de mellette ott voltak a háborús pusztítások jelei. Švejk érzekelte, hogy itt már egy etnikailag vegyes térségen halad át és felfigyelt az ehhez kapcsolódó konfliktusokra is. Érzekelte például, hogy a tiltott alkoholkereskedés a zsidók

kezében van és ezek kiszolgáltatott helyzetét is. Az első ilyen élménye még Sátoraljaújhelyen volt, ahol a pályaudvar mögött néhány huszár kifosztotta két lengyel zsidó pálinkás batyuit, miközben társaik „a pórul járt zsidók fekete szemű lánykáinak szoknyája alatt kutakodtak.” (Hašek, J. 1969, p. 632). Hasonló élménye volt Homonna pályaudvarán is, ahol pajeszos, kaftános zsidótól vásárolt egy üveg konyakot. Amit azután Dub hadnagy parancsára rövidesen egy hajtszra meg is kellett innia...

Ugyancsak a homonnai állomáson „a legénység betekintést nyert abba a nyilvános titokba, hogy a hatóságok az oroszok kivonulása után hogyan bánnak a helybeli lakossággal, amely nyelvi és vallási szempontból rokona volt az orosz seregeknek.” (Hašek, J. 1969, p. 639). Ez konkrétan azt jelentette, ahogy a csendőrök bántak egy letartóztatott ruszin csoporttal, és hogyan aláztak meg egy pópát. Mezőlaborcon a rekvirálás okozott nagy felfordulást, amikor a katonák elvettek három disznót egy ruszin családtól és alig fizettek érte valamit.

A háborúban elpusztult települések közül név szerint említésre került Radvány és Mezőlaborc.²⁹ Az utóbbi állomásépülete annyira elpusztult, hogy helyette egy hosszú fabarakkot építettek. Sok helyen teljesen új töltést kellett építeni és a Laborcba ömlő patakokon keresztül is új hidak látszottak. „Mezőlaborc körül az egész völgy fel volt dülva és túrva, mintha óriásvakondok seregei dolgoztak volna itt.” (Hašek, J. 1969, p. 661).

Végül eljutott a szerelvény a Lupka-hágóig, ahol az egykori állomásépületből csak egy halom roncs maradt. „A puszkagolyók szitává lyukasztottak egy félig felrobbant víztartályt, egy fából épült bakterházat és általában mindent, aminek fala volt.” (Hašek, J. 1969, p. 668).

A Švejket szállító szerelvény – ha lassan is – végig tudott menni a gácsországi vasút magyarországi szakaszán, de nem sokkal később, 1915 szeptemberének végén egy súlyos vasúti baleset ismét megrongálta a pályát. Ekkor Vidrány és Mezőlaborc között³⁰ egy kőolajat szállító tehervonat – minden bizonnyal fékhiba miatt – hátulról nagy sebességgel beleütközött az előtte szabályosan haladó, sebesülteket szállító kórházvonatba. A korabeli újságok a súlyos balesetről alig adtak hírt, így ma sem ismert az áldozatok pontos száma. A megrongálódott vasúti pályát ezúttal is gyorsan helyreállították, és a katonai szerelvények még évekig mehettek Galícia felé...

Epilógus

Az I. világháború után a gácsországi vasút elveszítette katonai jelentőségét, a galíciai és a magyarországi szakaszt ettől kezdve már országhatár választotta el,

²⁹ Hašek tudott valamennyit magyarul, ez nyilván segített neki a magyar települések nevének megjegyzésében.

³⁰ Itt a pályának egy különösen veszélyes szakasza volt, ahol a 25 ezrelékes lejtő egy éles kanyarral párosult.

ami Csehszlovákia és Lengyelország között húzódott. Az egykori magyar szakaszon több fázisban felszedték a második vágányt. A II. világháború végén visszavonuló német csapatok a Lupka-alagutat felrobbantották, de ezt 1946-ban helyre állították. Így lehetőség van arra, hogy ritkán ugyan, de ma is átmenjenek rajta vonatok.

IRODALOM

- BEREND T. I.-SZUHAY M. (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848-1944 – Kossuth önyvkiadó-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- DÖVÉNYI Z. (2021): Švejk magyarságképe – In: SZABÓ G. (főszerk.): „Szubjektív élményföldrajz”. Pécs, pp. 154-161.
- EDVI ILLÉS A.-HALÁSZ A. (1920): Magyarország gazdasági térképekben. Harmadik, bővített kiadás. Budapest.
- EDVI ILLÉS S. (1896): A Magyar Királyi Államvasutak áruforgalmi viszonyai, az 1895-ös MÁV üzletjelentés Budapest.
- ERDŐSI F. (2022): Trieszt – Fiume. Két szomszédos kikötőváros versengése az első világháborúig. KRKT RKK, Pécs.
- FRISNYÁK ZS. (2021): A közlekedési infrastruktúra és a hadügyi érdekek (1867-1914) – Történeti Földrajzi Közlemények, 9. évf., különszám, pp. 197-207.
- FRISNYÁK ZS. (2022): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút-ember-térkapcsolatok. – Budapest-Nyíregyháza.
- GUNESCH, v. R. (1878): Der Lupkower Tunell der ersten ungarischen-galizischen Eisenbahn – Wien.
- HAŠEK, J. (1969): Švejk – Magyar Helikon, Budapest.
- HOFFMANN, F. (1878): Baugeschichte des Lupkower Tunnels der Ersten ungarischen-galizischen Eisenbahn – Allgemeine Bauzeitung, S. 73-82.
- NAGY M. M. (2014): Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel – Kárpátia Stúdió, Budapest.
- UJHELY G. 1910: A vasútügy története – Budapest.
- ZENTAI L. – FÜLDES J. – GALAMBOS ZS. – TÓTH Z. – KÓSA P. (szerk.) (2001): A történelmi Magyarország atlasza és adattára – Talma Kiadó, Pécs, p. 247

HATÁRVADÁSZ LAKTANYÁK ÉPÍTÉSE KÁRPÁTALJÁN (ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI VÁZLAT)¹

SUBA JÁNOS

1. BEVEZETÉS

A terület visszacsatolások során a haderő, a rendvédelmi és közigazgatási szervek állandó mozgásba voltak. A területek benépesítését (korabeli szóhasználat) ezek alkották. Az infrastruktúra kiépítése, esteleg bővítése, a legfontosabb feladattá vált. A haderő állandó szervezeti változásaival együtt járt az új elhelyezés biztosítása, a laktanyák lakhatóvá tétele, kibővítése, újak építése. Kárpátalja az I. Bécsi döntés során 1938 nov. 2-án az Ungvár-Beregszász-Munkács vonalig, majd egészében 1939 március 15-én került vissza. A szakaszosság mindenre rányomta a bélyegét. Az elhelyezési szakemberek megpróbálták lépést tartani ezzel a folyamattal.

1.1. Határvadászok

1938. október 1-jétől, a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe került, ahol határvadász alakulatokká szervezték át és a határőrizet mellett a határvédelmet is ellátták. A korábbi határőrkerületekből 1938. október 1-el 8 határvadász dandárt szerveztek.² A dandárok zászlóaljkból álltak.³ A kettős szervezésű Határőrség egyik része, a portyázó századok - amely

¹ Az írás a szerző a Szegedi VIII. Régiótörténeti konferencián, 2015. december 4-én elhangzott Magyar Királyi Honvédség Kárpátalján című előadás, - amely megjelent a Közép-Európai Közlemények, No.34. (IX. évf. 2016/3.) 102-117 p. számában – folytatásának tekinthető.

² Elsődleges tervek szerint egy határvadász dandár 3, a védendő határszakasz veszélyeztetettségétől függően különböző erősségű, 1 - 1 tüzérüteggel és 1 - 1 kerékpáros századdal megerősített határvadász zászlóaljból és 3, a határőrizetet közvetlenül ellátó portyázó századból állt. A dandárok feladata volt a határszolgálat és -őrizet mellett egy esetleges támadás esetén gyorsreagálású erőként a betörő ellenséges erők feltartóztatása a reguláris csapatok megérkezéséig.

³ A határvadász-zászlóaljknak két típusát különböztették meg. Az alacsony és a magas állományú határvadász-zászlóaljat. A magas állományú határvadász-zászlóalj közvetlenként árkász-, távbeszélő, nehézpuskás, aknavető és páncéltörő szakasszal rendelkezett. A hadsereg szervezésére lásd: Csima János: Adalékok a

összefogta a határon szolgálatot teljesítő határvasdász őröket (létszámuk 20-70 fő körül mozgott),- alkalmas volt a zöldhatár őrizetére.⁴ A már ismertetett feladatokat a Beszkidek és a Máramarosi-havasok zord, 1500-2000 méteres vonulatai között kellett megvalósítani. A határvasdász zászlóalj a Kárpátalja megszállásakor a kijelölt állomáshelyekre vonultak. Itt a lehető legrövidebb idő alatt megszervezték az ideiglenes védőkörleteiket, ellátták a határőrizetet, és a határ-védelmet. Őrseik felzárkóztak a határra.

1940-41-ben már kialakultak Kárpátalja területén azon őrök, amelyek a Magyar-Szovjet határt őrizték. A 8. határvasdász dandárparancsnokság Beregszászról Munkácsra települt. A Magyar-Szovjet határ létrejötte miatt újra szabályozták a dandár alárendeltségében lévő zászlóaljakat, így a 3. (Rahói), 10. (Ökörmezői), 11. (Fenyvesvölgyi), 25. (Vezérszállási) határvasdász-zászlóaljak alkották a 8. határvasdász dandárt.

2. KATONAI ÉPÍTKEZÉSEK

2.1. Elhelyezés

A katonai építkezések így szakaszosan, a rendelkezésre álló pénz függvényében mentek végbe. Az első szakaszban, 39F kódnevű építkezés során Nagyberezna, Ökörmező, Aknaszlatina, Rahó, Szolyva, Terebesfejérpatak lettek kijelölve határvasdász alakulatok elhelyezésére. A hagyományos helyőrségek (Ungvár, Munkács) mellett Nagyszőlőse is került honvéd alakulat. Az újonnan alakult hegyi csapatoknak Perecsényben, Szolyván és Rahón jelöltek ki laktanyát. Az itt lezajló építkezések H-I. fedőnév alatt zajlottak.

1939. november 2-án született döntés a Kárpátaljai határvasdász zászlóaljak új elhelyezéséről. A 3. hv. zászlóalj elhelyezésére Körösmezőn, a 10. hv. zászlóalj Ökörmezőn, ezen zászlóalj egy századának Királymezőn, a 11. hv. zászlóaljnak Fenyvesvölgyön, a 25. hv. zászlóaljnak elhelyezésére Volócon került sor. Ezért Fenyvesvölgyön, Volócon, Körösmezőn és Királymezőn laktanya építését, Ökörmezőn az épülő század laktanya kibővítését vették tervbe. Az építkezés a H-II. fedőnevű program része volt. Ennek kerete 4 028 000 Pengő volt.⁵ A dolgozat

Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). HM Központi Irattár, Budapest, 1961.

⁴ A határőrségre lásd: Suba J. A magyar határőrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.: M Császár Zsuzsa) 222-232.p. Pécs TTK FI KMBTK 2009., Suba J: Határőrök Zemplénben 1920-1944 In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.:) Dr. Kókai Sándor- Dr. Boros László 513-530.p. (Nyíregyháza-Szerencs), 2015.

⁵ Hadtörténeti Levéltár (HL) 11. osztály iratai 420419.11-40.(febr. 28)

terjedelmi korlátai miatt a négy határvadász zászlóalj főbb laktanyáinak felépítését mutatjuk be. A kezdési határidőt 1940. márc. 1-el jelölték meg. A laktanya építési területek biztosítása végett összesen 3 bizottságot rendeltek ki.

2.2. Laktanyaépítési szempontok

A helyörség létesítésével, a laktanyaépítéssel, laktanyabővítéssel kapcsolatos elvárások általánosak voltak a Honvédségnél. Ezek a következők voltak:

Laktanya építési területe: Erre a célra kb. 12-15 kat. hold nagyságú, szilárd altalajú, mezőgazdaságilag egyáltalán nem, vagy csak kevésbé használható oly ingatlanra van szükség, ahol a talajmunkálatok (tereprendezés, szigetelés) nagyobb beruházást nem követelnek. A területen egészséges, ivásra és főzésre alkalmas víz a megfelelő mennyiségben legyen található. Az ingatlan jó úton legyen megközelíthető. A közüzemek (villany, csatorna, vízvezeték) könnyen és kevés költséggel legyenek bekapcsolhatók, illetőleg a szennyvízelvezetés akadályokba ne ütközzön.

Laktanya építési területként elsősorban a község tulajdonát képező területeket kellett kijelölni. A helyörség létesítésével a községre áramló gazdasági előnyök ellenében elvárták, hogy a község a tulajdonát képező és a bizottság által kijelölendő építési területet ingyenesen, per- és tehermentesen engedje át a kincstár telekkönyvi tulajdonába. Az ajándékozott ingatlan után a vagyónátruházási illetéket egy ízben a kincstár viseli, a községi illeték fizetését a község magára vállalja. Ha a községnek laktanya építésére számbajövő ingatlanok nincsenek tulajdonában, akkor elvárták, hogy a magántulajdonban lévő, építésre alkalmas ingatlanokat igyekezen megszerezni és a kincstár telekkönyvi tulajdonába átengedni. Ha a laktanyaépítésre alkalmas, magántulajdon képező területek sem álltak rendelkezésre, úgy kincstári terület kellett kijelölni. A közműveket (villany, csatorna, vízvezeték) a laktanya építési terület határáig elvileg a község saját költségén tartozott kivezetni. A szolgáltatások mérvét illetőleg a bizottság helyszíni tapasztalatai alapján döntöttek.

Gyakorlótér: Erre a célra az építendő laktanyához legfeljebb 1-2 km távolságban lévő, könnyen megközelíthető, legalább 10-12 kat. hold nagyságú terület ingyenes használatra való átengedése szükséges. A gyakorlótérrel lehetőleg változatos, oly területen kell kijelölni, amely mezőgazdasági szempontból értéktelen, vagy csak kisebb értékkel bír. Ha rendelkezésre áll, úgy a megadott kiméretnél jóval nagyobb területű gyakorlótér is kijelölhető.

Harcszerű lőtér: Eles lögyakorlatok tartására alkalmas terület a helyörségtől legfeljebb 8-10 km távolságban kell, hogy rendelkezésre álljon. Ilyen célra szükséges ingatlant, változatos terepen korlátlan terjedelemben az 1879. XXXVI. t.c. és az ezt kiegészítő 1895. XXXIX.t.c. rendelkezése alapján (ingyenesen, vagy kártértés mellett) akarták igénybevenni.

Elemi lőtér (lövölde): A lövölde építési területe a laktanyaterülethez

közvetlenül kell, hogy csatlakozzék. Erre a célra 2-3 kat. holdra volt szükség. A többi feltételek azok, amelyeket a laktanyánál felsoroltunk.

Tiszti és altiszti lakóépületek céljaira szükséges területet a laktanya építési területéhez közel, de attól különálló telken kellett kijelölni. A telek nagyságát a bizottság a helyi lakásviszonyok ismeretében, a helyszínen közölte a tárgyalások során a községi előljárással.

A községek előljárásságainak ezen szempontok alapján a figyelembe jövő összes területeket - a bizottság megérkezéséig - térképen rögzíteni kellett és a területekről telekkönyvi szemléltető kellett készíteni úgy, hogy a helyszínen kiszálló bizottság a legrövidebb idő alatt elvégezhesse a munkáját.

Ezen túl még az alábbi megszabott irányelveket is szem előtt kellett tartani: Legfontosabb szempont a takarékoság volt, sokat kellett építeni a pénz visszont nem volt elegendő. Ezért az építkezés módja mindenütt a szétszedhető, fabarak építkezés lett, amely téli nyári elhelyezésre alkalmas. A fabarakokat alosztályonként (századonként) szétszórva, úgy kellett telepíteni, hogy az azokban elhelyezett alakulat, elhelyezési körletén kívül, ahhoz közel, rövid idő alatt védelmi, (völgyelzáró) állást tudjon elfoglalni. Azaz a laktanyák ne legyenek a gyors megrohanás veszélyének kitéve. Utakat, alakulótereket csak a legszükségesebb méretben akartak biztosítani. Az alakulóteret szükség esetén el is hagyhatták. Ezen szempontok az építési terület nagyságát is befolyásolták. Vízvezeték a laktanyákban nem terveztek. A vízvételt ásott, vagy fűrt kutakból akarták biztosítani. A laktanyákat mozgó villanyvilágítással, generátorokkal tervezték ellátani.⁶

A laktanyák épületei szabványosítva voltak feladat (pl.: parancsnoki, legénységi épület, konyha, istálló, raktár, stb.) és létszámuk szerint. A századlaktanyák átlag befogadóképessége 150 fő, míg a zászlóalj laktanyáké 500-700 fő, az őrs laktanyáké 50 fő volt. A hegyi terep miatt nem tudtak nagy épületeket emelni, a század laktanyákban a legénységi épületek befogadóképessége szakasz (¼ puskás század) nagyságú volt. Az épületek átlagos mérete 12x10 m, belmagassága 3 méter volt. Míg a 39 F program szerint épült laktanyáknál 1 főre 4 m², addig a H-II programban épült laktanyákba 1,96 m² jutott egy főre.

A HM építési (11.) osztálya e szempontok alapján, a típus épületeket felhasználva a laktanya területéhez igazítva elkészítette az építési terveket, kiírták a versenytárgyalásokat, majd letárgyalták, és a munkákat kiadták. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt 10 (3 zászlóalj 7 század) laktanya építésének vázlatos történetét ismertetjük. Ezek építésére egy parancsszám alatt történt intézkedés.

Időközben az éves szervezési változások következtében az elhelyezendő alakulatok állománytáblájában változások álltak be. Az eredeti elgondolás és a végleges szervezési rendelet között különbségek voltak, amelyeket helyesbíteni

⁶ HL. 60.473/eln.11-1939. (nov. 14)

kellett. Így elmaradt Fenyvesvölgyön: 3 épület (1 db. 24. sz. istálló, 1 db. 22. sz. garázs, 1 db. 23. sz. garázs) építése. Vezérszálláson: 6 épület (3 db. 4-es sz. legénységi épület, 1 db. 24-es sz. istálló, 1 db. 22-es és 1 db. 23-as sz.garázs), Ökörmezőn: 3 épület (1 db. 7-es sz. legénységi épület, 1 db. 22-es és 1 db. 23-as sz.garázs). Ezzel szemben bővíteni kellett Kőrösmezőt 1 db. 4-es sz. legénységi épülettel, Lazescsinát 1 db. 4-es sz. legénységi épülettel.⁷

1. táblázat: A laktanyákban elhelyezendő alakulatok és a laktanyák befogadóképessége

sor sz.	helyőrség	elhelyezendő alakulat	szervezet állomány			a laktanya befogadó képessége					
			fő	ló	gépjármű	legénység/fő	ló /db/	löveg /db/	fogatolt jármű	garázs	raktár /m ² /
1	Malomrét	26/3. hv. szd	149	23	-	192	28	-	4	-	40
2	Fenyvesvölgy	11.hv. zlj.	657	187	1	624	222	10	4	5	770
3	Hajásd	11/3 hv. szd	149	23	-	192	28	-	4	-	40
4	Vezérszállás	25. hv. zlj	657	187	1	856	224	4	5	2	957
5	Volóc	25/3. hv. szd	149	23	-	192	28	-	4	-	40
6	Kelecsény	10/2. hv. szd	149	23	-	192	26	-	5	-	36
7	Ökörmező	10. hv. zlj.	508	164	1	424	182	8	5	-	756
8	Királymező	10/3. hv. szd	154	25	1	192	28	-	4	-	40
9	Kőrösmező	3/3. hv. szd	276	24	1	192	30	-	4	-	214
10	Lazescsina	3/2. hv. szd	270	23	-	192	30	-	4	-	226

Forrás: HL.saját szerkesztés

A Belügyminisztertől kérték, hogy az építési engedélyek külön-külön hatóságokénti beszerzésétől tekintsen el és azokat globálisan az összmunkákra, a tervekbe való betekintés nélkül adja meg. Ez a megoldás a titokvédelmet szolgálta. Ahogy fogalmaztak: a mai feszült helyzetben egyáltalában nem kívánatos az, hogy az egyes községekben az építési engedélyezési eljárással kapcsolatban megtartandó ép. bizottsági üléseken román és rutén nemzetiségű bizottsági tagok a tervekbe betekintést nyerjenek, mert ezekből nagyon könnyű következtetni a létszám viszonyokra. Továbbá kérték a munkaleállítások és viták elkerülése végett azokról az összes érdekelt elsőfokú hatóságokat és csendőrőrsöket értesíteni.⁸ A titkosságot felülvizsgálták és a laktanyaépítkezések nyílt építkezéseknek számítottak.

⁷ HL. 25.578/ eln.11-1940. (máj. 5.)

⁸ HL. 6392/el.11-1940. (febr. 13.)

Ez vonatkozott az összes Kárpátalján épülő katonai épületekre: Aknaszlatina, Terebesfejrpaták, Rahó, Rahó-Dumen, Kőrösmező, Lazescsina, Ökörmező, Kelecsény, Királymező, Vezérszállás, Volóc, Nagyberezna, Munkács, Fenyvesvölgy, Hajasd, Malomrét helységekre, illetve Absica, Románfalva, Lipse, Dolha településekre, ahol hadműveleti raktárak épültek.

Kárpátalja kormányzói biztosa értesítette az építési szerveket, hogy a rendeletben foglaltakat az illetékes járási főszolgabírákkal közölte. A közölt helységnevek közül azonban több nem volt feltalálható a kárpátaljai tartozó községek nevét megállapító 14.500/1939. B.M. szá alatt kiadott körrendeletben, ezért Lazescsina községet⁹ a Kőrösmező községhez tartozó hasonnevű tanyaként, Absicát a Felsőapsa községhez tartozó Apsica lakott helyként, Vezér-szállás községet Pudpolóc községként¹⁰ és Terebesfejrpaták községet Trebusa-fejrpaták községként vette figyelembe. Románfalva községre vonatkozóan nem állott módjában intézkedni, mert ilyen elnevezésű helység a Kárpátalján nincs.¹¹

Az 1.sz. honvéd építésvezetőség (Munkács) 1940. március 18-án jelentette, hogy a kárpátaljai laktanya építkezésnél már eddig is egyhavi késedelem állott elő. Az építési program szerint a munkát már február 5-én meg kellett volna kezdeni, de március 4-ig a munkát még egyik helyen sem lehetett megindítani. Ennek oka egyrészt a rendkívüli hideg és a zord téli időjárás, másrészt hogy a laktanya telkek nagy része még nem állt rendelkezésre. Zömében áprilisban kezdték el a munkákat.¹² Az építkezésről el lehet mondani, hogy a tervek és a valóság között nem mindig volt meg az összhang, nem mindig ott épültek ahol kijelölték, nem a tervek alapján, amiket emiatt állandóan átterveztek, de a felmerülő akadályokat ott azonnal meg kellett oldani.

A telekbeszerzés nehézségekre ütközött, például a vezérkar főnöke az Ökörmezei laktanya részére a 11. osztály által javasolt telket nem fogadta el, hanem ragaszkodott ahhoz a telekhez, amelyen való építkezés, csak kb. 220 000

⁹ Lazescsina vagy Mezőhát település az utolsó a Tatárhágó előtt. A Lazescsina helységnév ruszin víznévi eredetű, a falu az azonos nevű patak mellett települt a Más feltevés szerint a helység a közeli Tatár hágóra vezető, a falun keresztül haladó útról vagy ösvényről kapta a nevét. A magyar Mezőhát névmagyarosítás eredménye, 1904-ben keletkezett hivatalos úton. A települést érinti az Ivano-Frankivszk-Deljatin-Rahó vasutvonal.(SJ)

¹⁰ Vezérszállás korábban Pudpolóc falu a Latorca völgyében. Alsóverekétől 10km-re délnyugatra. 1890-ben egyesítették Pudpolóc és Romanóc községekből.(SJ)

¹¹ HL. 51/190/eln.11.1940.(ápr. 29.) A korabeli térképeken is felváltva fordulnak elő a településnevek. Névrajzilag a legteljesebb Kárpátalja turista térképe (Hadtörténeti Térképtár: B XV.a.500), ahol minden névváltozat szerepel.

¹² HL.12926/eln.11-1940.(márc. 7)

pengő többköltséggel lehetett megoldani. Így két helyen megosztottan kellett laktanyát építeni, egy század és egy zászlóalj részére. A kettő közül az egyik egészen meredek úttal volt megoldható. Királymezőn a laktanya más területen épült, mint amely az ajánlattételkor ki volt jelölve. Az utólag kiválasztott, meredek és nehezen megközelíthető telek volt, míg az első ízben szemrevételezett sík területen helyezkedett el. Malomrét esetében az ajánlattételkor is két terület volt kijelölve, a vállalkozó sík területre számolt, a laktanya pedig hegyi területre épült. Hogy sík területre számolt, igazolják a Hajasdi laktanya ajánlati árai, ahol a laktanya sík területre épült és árai azokkal teljesen azonosak.¹³ A laktanyák telkeinek kedvezőtlen fekvése nyomán a vállalkozók többletköltséget támasztottak. Ez jogos volt, és el is ismerték. Egyes helyeken a Földművelési miniszter a kieszemelt telkeket földművelésügyi érdekekre való tekintettel laktanya építkezés céljaira nem engedte át, illetve egyes telkeket csak április végén sikerült megkapni.

Az anyagbeszerzésnél a különleges viszonyok miatt, újabb és újabb nehézségek merülnek fel. Így az időkésedelem tovább nőtt. Az új határidő: aug 1-re a Vezérszállási, Lazescsinai, aug. 15-re a Kelecsenyi, Körösmezői szept. 1-re a Volóci, Ökörmezői, és Királymezői laktanyákat át kell adni.¹⁴ Természetesen ez tovább csúszott. A kelecsenyi laktanya építkezés kezdete 1940. ápr. 6-a volt és november 1-re fejezték be.

Az építkezést nehezítette az élelmiszerhiány, emiatt a munkások hazaszöktek, nem mentek el dolgozni. Ezért katonailag kellett megszervezni az ellátást. A Kárpátaljai közigazgatási kirendeltség a Fenyvesvölgyi építkezésre hetente 300 kg. szalonát, 100 kg. zsírt, Körösmezőre 280 kg. szalonát 110 kg. zsírt, Ökörmezőre 250 kg. szalonát, 100 kg. zsírt, Vezérszállásra 150 kg. szalonát, 80 kg. zsírt, Királymezőre 130 kg szalonát, 30 kg zsírt szállított ki 1940 telén.¹⁵

2.3. Tereprendezés

Az eredeti tervek szerint a laktanyák használatához szükséges földmunkák (utak, járdák, vízelvezető árkok), elkészítése a csapatokra hárult volna (kötségmentesen), míg az épületek vállalati úton készültek volna el. Az építkezések annyira elhúzódtak, hogy az így előállott időeltolódás miatt a csapatoknak nem volt módja és alkalma a szükséges tereprendezési munkákat, utakat, az őszi idő beállta miatt végrehajtani. Utak, rendezett terep, vízelvezető árkok, átereszek nélkül pedig a laktanyák esős időben használhatatlanok. A feneketlen sár miatt a forgalom teljesen megbénul s a szolgálat lehetetlenné válik.

¹³ HL. 11.750eln.11-1940. (dec. 19.)

¹⁴ HL.12.926/eln.11.-1940. (márc. 7.)

¹⁵ HL. 64750/eln.11-1940 (nov. 7)

Az új elhelyezésekbe kerülő 10. és 11. hv. zászlóalj-parancsnokságok súlyos aggódmakkal teli felterjesztéseket tettek illetékes parancsnokságaik útján, amelyben az utak, járdák, stb. kiépítését kérték. Az építésvezetőség 950 000 Pengőt igényelt erre a célra.¹⁶

Az ilyen nagyszámú póthitel engedélyezését az osztály nem tartotta megengedhetőnek. Az összeg csökkentésének két módja volt: Az előirányzott munkák lefaragásával, a szerényebb igények feltétlen kielégítésével legalább is az első téli időszakban a javasolt munkák felének kivitelezésével (432 000 P). Illetve, a végrehajtási költségek mérséklésével, azaz nem vállalati úton, hanem közérdekű munkaszolgálat igénybevételével, 6 munkaszolgálatos zászlóalj 2 hónapi munkájával számoltak. Ez 220 000 Pengőbe került volna (Ebből anyagbeszerzésre 180.000.-pengő, szerszám beszerzésre 10 000.-P., fuvar és vasúti szállításra 25.000.-P., tervezési átalányra és ellenőrzésre 5 000.-P. jut). Ennél olcsóbban azonban a csapat sem tudta a munkákat végrehajtani, mert építési anyagra, üzemanyagra és fuvardíjakra nekik is kellene fedezetet nyújtani. Költségmentes munkaerő szempontjából a munkásszázadok is csapatnak tekinthetők, s így a javasolt megoldással lényegében a felsőbbtség eredeti elgondolását követték volna. Azonban az osztály kifutott az időből, mert az aratási munkálatokból felszabadult munkás zászlóaljak munkabeosztása már megtörtént, úgy hogy ebben az időpontban nem tudtak munkaerőt adni. Ezért ezt a tervet törölték.

Így az a döntés született, hogy a javaslatokban előirányzott útépítési, tereprendezési, járdakövezési, folyóka építési stb. munkákból csak egy részmenyiségnek a végrehajtását engedélyezik. Egyrészt takarékosági okokból több fedezet nem áll rendelkezésre, másrészt a szolgálat szempontjából ezek a tereprendezési munkák is szükségképpen megfelelnek. Ezekre 245 000 P. hitelt adtak. Az engedélyezett munkálatokat azokkal a vállalkozókkal tervezték megépíteni, akik az egyes laktanyák építkezéseit végezték, hiszen a munkálatok többsége szakmunka volt, különösen a vízelvezetés. Például a Fenyvesvölgyi laktanya partbiztosítási munkáit is csak a legszükségesebb mértékben engedélyezték 25 000 P. összeggel. A félig kész laktanyák kényszerű igénybevétele (használatba adása) során, télen és tavasszal lehetett látni, hogy tereprendezési és útépítési munkák nélkül a mérhetetlen kárpátaljai sártengerben a laktanyák nem voltak használhatók. Erre a legkirívóbb példa a Nagybereznai laktanya volt, ahol azáltal, hogy a tereprendezés őszelel csak félig lett végrehajtva, az épületek már a használat első évében súlyos károsodás szenvedtek. Az osztály további 200 000 P. engedélyezését javasolta.¹⁷

A túlzott takarékoság miatt és az előre nem látható okokból újabb és újabb

¹⁶ HL. 29.633/el. 11.-1940. (jún. 1.)

¹⁷ HL. 55.767/ eln.11-1940. (szept. 26.)

problémák merültek fel, amelyek természetesen újabb és újabb forrásokat igényeltek. Például a barakkok tetői takarékosági okokból csak egy réteg bőrlémez fedéssel készült, amely az igen lapos tetőn nem bizonyult elégnek, ezért a második fedést is el kellett rendelni, amelyet szakcégekkel hajtották végre, zártkörű versenytárgyalás után. Az istállók szellőzők nélkül voltak tervezve, ez azonban állategészségügyi szempontokból nem volt elfogadható, ezért gondoskodni kellett beépítésükről, azonban ezt már nem bádogból (mert azzal takarékoskodni kellett) fából készítették (Ez 73 istállónál 21 900 P. költséget jelentett).

Az eredeti tervek szerint zsindefedés került volna a tetőkre, így biztosítva a padlástér szellőztetését. A zsindeyről le kellett mondani, mert a kevés szakmunkás nem tudott időre nagy tömegű zsindeyt elkészíteni. Ezért műpala és cserépfedést alkalmaztak, amelyeknél már külön szellőzőablakokat kellett beépíteni. Kéményseprő járdákat és tetőkibúvókat kellett építeni a kémények tisztításához, ugyanis a kéményseprő nem fog minden egyes kéményhez felmászni, hanem a tetőgerincen végigmenve közelíti meg a többi kéményt is, (erre a célra 22 000 P-t kértek.) A lakótelepnél a szolgálati lakásoknál takarékosági okokból elhagyták a fűskamrák, mosókonyhák építését. Később 160 000 Pengőt terveztek be, ezek megépítésére.

A Fenyvesvölgyi laktanyánál az alapozásnál és a kutaknál mennyiségi hiány lépett fel, mert költségvetés gépelésekor, gépelési hiba folytán kevesebb mennyiség került be a költségvetésbe. Ez az alapozásnál 82 000 P., a kutaknál 17 000 P. hiányt jelentett. Ezért 98 429 P póthitelről kellett gondoskodni.

Az Ökörmezői, Királymezői és a Malomréti laktanyáknál a tereprendezés és vízszerezés nehézségekbe ütközött, ami jelentősen megdrágította az építkezést. Az Ökörmezői két telken 133 762 P többletköltség (a tereprendezésre 81 000 P, a vízszerezésre 26 635 P., a hegyoldal miatt az építkezési vállalkozó 26 127 P. felárat kért.) keletkezett. A Királymezői laktanyánál ez 119 274 (72 000 +25 980+21 294) P-t, a Malomréti laktanyánál 122 890 (70 000+42 750+10 140) P-t jelentett. Az építésvezetés a laktanyáknál tereprendezésre, útépitésre 948 106 P-t állított be, ennek több mint a felét 523 127 P-t hagytak jóvá első ütemben.

A Fenyvesvölgyi laktanya telkét hosszanti oldalon az Ung, szélesebb oldalán a Liszkovec patak határolja. Mindkét vízfolyás veszélyeztette a partokat, telekkönyvi adatok szerint ennek a területéből 80 év alatt 20-30 %-t elhordott. A mederáthelyeződés révén az erőigazgatóság a területnek csak kb.70-75 %-t tudta átadni. Ezért a területet anyira ki kellett használni, zsúfolni, hogy egyes épületek 5 métere kerültek a parthoz. Ezért kellett a parti védműveket kiépíteni, erre 71 000 P-t terveztek. A víz-csatornaépítés tovább folytatódott. Fenyvesvölgyben 52 153 Pengő illetve Ökörmezőn 65 862 Pengő értékben írták alá a szerződést (határidő 1940. aug.31-ig.) Kelecsénynél a legénységi épületeket serleges kutakkal, a tisztai épületeket kézi hajtású szívó nyomó kúttal szerelték fel. Malomrétnél a laktanya területén kívül eső nagy gyűjtőkútból a vizet hegyoldalon beépített ciszternába

benzinmotorral nyomják, innen csőhálózaton keresztül a tisztai lakásokba illetve az udvaron elhelyezett 7 ejektoros kútba. A tisztai lakásokba fürdőszobát fürdőkáddal, fürdőkályhával látták el.

A vezérkar főnöke kárpátaljai szemelútján (nov.4-11.) megnézte a laktanyák építését, és megtette észrevételeit. Kifogásolta, hogy a Vezérszállási és a Fenyvesvölgyi laktanyában kevés a nőtlen tisztai lakás. Vezérszálláson még 6 nőtlen tiszt nem került elhelyezésre. Fenyvesvölgyön a posta épületét (8 fő részére) vették igénybe. Szerinte az altisztai lakások mérete a családosooknak nem megfelelő. Körösmezőn nem építettek tisztai lakásokat, ez azért volt gond, mert a községben nem tudtak férőhelyet biztosítani. Ugyan csak kifogásolta, hogy a legénységi épületek padozata kőmozaik, ez szerinte télen hideg, a szeges bakancsok hamar tönkreteszik, javasolta, hogy deszkaborítással lássák el. Az építkezésnél azért írták elő a márványmozaikot, mert tisztán tartható és féregmentes. Egyes laktanyákban 8-10 év után sem merült fel semmi kifogás. A következő táblázatban összefoglaltuk a laktanyák építési költségeit 1941-ben.

2. táblázat: A laktanyák építési költségei 1941. évi leszámolóskor

helyőrség	laktanya	engedélyezett összeg	tényleges összeg	különbözet	vállalkozók száma	
Malomrét	hv.század	424 021	452 263	+	28 242	4
Fenyvesvölgy	hv. zászlóalj	1 404 498	1 442 522	+	38 028	4
Hajasad	hv.század	304 455	325 018	+	20562	3
Vezérszállás	hv.zászlóalj	1 351 724	1 524 805	+	173 081	5
Volóc	hv.század	321 227	299 137	-	22 089	3
Kelecsény	hv.század	334 331	314 882	-	19 449	3
Ökörmező II.	hv.zászlóalj	1 335 733	1 341 049	+	5 316	4
Királymező	hv.század	422 850	442 152	+	19 302	4
Körösmező	hv.század	295 312	352 603	+	57 290	4
Lazescsina	hv.század	373 920	440 217	+	66 296	4

Forrás: HL.saját szerkesztés

A tervekben falazott téglalapítású kályhák voltak, ehelyett vaskályhákat állítottak be, mert azok nem igényeltek olyan nagy helyet, és könnyen mozgathatók, és lényegesen olcsóbbak voltak (a falazott kályha 62 199 P vaskályha 37 514 P-be került).¹⁸ A fűvesítés és a fásítás is szerepelt az építkezési tervben a három zászlóalj laktanyára 1500 P-t a hét századnak laktanyákként 500 P-t tervezek, de pénzt nem adtak, ezért megpróbáltak ingyen igényelni az állami erdőigazgatóságtól.¹⁹

A laktanyákat 1941 tavaszán átadták. Például 1941. febr. 1-én a

¹⁸ HL.12.324/el.11.-1940.(sz.n)

¹⁹ HL.426596.11.-1941. (jul. 21.)

Vezérszállási laktanya szükségszerűen beköltözhetővé vált. Azért szükségszerűen, mert a vízben coli baktériumokat találtak, amely így csak felforralás után vált ihatóvá.²⁰ Így a víz és csatornaépítkezések is tovább folytak.

Mivel típus épületek voltak és ettől nem nagyon tértek el, a laktanyák csak az épületek elhelyezésében különböztek egymástól. A hét századlaktanya közül bemutatjuk a kelecsényi laktanyát, és jellemezzük épületeit.

3. táblázat: A Kelecsényi határvadász századlaktanya épületeinek jellemzői

épület	érték/ Pengő	m ²	épület	érték/ Pengő	m ²
1. latrina	1 200	8	13. fűskamra	1 300	22
2. ör-fogda-iroda ép.	25 000	179	14. légénységi latrina	2 500	20
3. légénységi épület	18 000	134	15. lőszeraktár	2 500	5
4. légénységi épület	18 000	134	16. robbanóanyag raktár	1 800	1
5. légénységi épület	18 000	134	17. altiszti épület	10 000	35
6. légénységi latrina	2 500	20	18. altiszti fűskamra	1 000	12
7. raktár járműszin	14 000	134	19. tisztii épület (3szobás)	18 000	126
8. légénységi épület	18 000	134	20. tisztii étkező, nőtlen tisztii épület	18 000	126
9. légénységi konyha	13 000	134	21 mosókonyha	2 500	25
10. markotányos ép.	18 000	134	22. tisztii fűskamra	2 000	30
11. istálló (14 lovas)	20 000	150	23. tisztii fűskamra	2 000	30
12. istálló (14 lovas)	20 000	150	Összesen	222 300	1877

Forrás: HL.saját szerkesztés

Kelecsény a10/2 hv. század laktanyája 13 km-re van a határtól. Építésének kezdete 1940. április 6., befejezése november 1, használatba vétel időpontja 1941. április 1. A telek nagysága 2 hold 1 544 négyszögöl. 23 épületből áll, amelynek becsült értéke akkor 222 300 Pengő.

2.4. Az épületek leírása

1. latrina (2 személyes) favázra szegelt deszkaépület kátránypapír burkolással, beton padlóval.

2. ör-fogda-iroda épület: beton alapon és lábazon épített boronafalas, gerendafedéssel egybeépített tetővel, zsindegy tetőhéjjal, Téglaválaszfalakkal, boronafalakkal belül élére állított téglafalazattal, a boronafal és a téglaválaszfal között 4,5 cm hézaggyal, ami cementtel kevert fűrészporsal van kitöltve hőszigetelés miatt, belső simavakolással. Örszobapadozata beton, tisztii irodák parkettával, a többi helység mozaikkal burkolva.

3-5. 8. légénységi épület: beton alapon és lábazon épített boronafalas épület, borított gerendafedéssel egybeépített tetővel, zsindegy tetőhéjjal, a 8. épület

²⁰ HL.421676.11.-1941 (febr. 28.)

cserépfedéssel. Téglaválaszfalakkal simára vakolva. Belül a boronafalak és a mennyezet kettős nádazással és vakolással, mozaiklap padlóval burkolva.

6. legénységi latrina: olyan, mint az 1. épület, de négyszemélyes.

7. járműszín: Azonos a 8. épület kivitelével, de a járműszínrész favázra szegezett deszkázással van megoldva, a helységek simított betonburkolattal, a járműszín 12 cm vastag goromba betonburkolattal van ellátva.

9. legénységi konyha: Kivitele azonos a 2. sz. épülettel, csak a tetőfedés cseréppel van készítve, az összes helység padozata simított beton.

10. markotányos épület: Kivitele azonos az előbbi épülettel, konyha simított beton, ivóhelységekben mozaikpadló, szoba hajópadló burkolattal van ellátva.

11.-12. istálló: beton alapon és lábazaton épített boronafalás épület, borított gerendafedéssel egybeépített tetővel, zsindely tetőhéjjal. A 2. épületnél leirt téglaburkolással és hőszigeteléssel, téglaválaszfalakkal. Az istállóhelységben 2,20 m magasan vakolással, beton etetővályúkkal. A zabos és a nyerges kamrákban simított beton, a többi helységben döngölt agyagpadló burkolással. Magassága 3,5 m.

13. fáskamra: beton alapon és lábazatra állított favázás épület, deszkaborítással, kettős kátránypapír fedéssel, döngölt agyagpadló borítással.

14. lőszerraktár, 15. robbanószerraktár: ugyanolyan kivitelű, mint az előbbi.

17. altiszti lakás kivitele azonos a 2. épülettel, szoba parkettás, többi helységek simított betonburkolásúak.

18. altiszti fáskamra: Latrinával egybeépített fáskamra, a fáskamra azonos a 13. sz. épület, a latrina rész azonos az 1. sz. épület kivitelével.

19. 3. szobás tiszt lakás: kivitele azonos a 2. sz. épület kivitelével, csak a vízvezeték be van vezetve és csatornázva van. Szobák: előszoba parkettás, kamra simított beton, cselédszoba hajópadló, a többi helység mozaiklap burkolással.

20. tiszt étkező, nőtlen tiszt épület: kivitele azonos az előbbi épületével, csak minden szobában mosdó van.

21. mosókonyha: kivitele azonos 2. sz. épülettel, minden helység simított betonburkolással van ellátva.

22.-23. fáskamra kivitele azonos 13. sz. épülettel.

A szervezeti változások – elsősorban létszámnövekedés – következtében a laktanyák bővítése, áttervezése tovább folyt. A Felsővisói laktanyára eredetileg 268 000 Pengőt terveztek. A létszámnövekedés miatt -34 tiszt, 958 altiszt, legénység, 182 ló, 17 országos jármű (lovaskocsi), 16 löveg stb.- az altiszt, tiszt épületeket, istállót és a konyhát átterveztek, még 5 épületet emeltek, ami 400 négyszögöl telek kisajátításával járt.²¹ A többi laktanyát is bővítették, ezeknél a személyi állomány kényelmét, higiéniáját szolgáló legénységi fürdők építését, és

²¹ HL.436147.11.-1941 (márc. 29.)

a tiszt, altiszt lakások építését helyezték előtérbe. A Kelecsényi laktanyánál 4 épületet terveztek: 2 db legénységi, 1 fürdő és egy erőtelepet (szivattyúházat). Királymezőn 3 épületet: 1 legénységi fürdőt, 1 legénységi épületet, és egy latrinát. Körösmezőn 4 épületet: 2 legénységi épületet, 1 fürdőt, 1 tiszt lakást. Később is folytak bővítések, de az építkezések súlypontja áttevődött Erdélybe, ill. az erődítések, erődalakulatok laktanyáinak építkezése vitte a pénzt.

AZ 1845-47-ES ÉVEK SZÉLSŐSÉGES IDŐJÁRÁSÁNAK HATÁSA A MINDENNAPI ÉLETRE BORSOD VÁRMEGYÉBEN¹

HORVÁTH ISTVÁN

*„Zsír fogytán, bor apadtán
tengtek a jobbágyfalvak.
Füsttelen tűzhelyeken
főzték a forradalmat.”
(SZÉCSI MARGIT: MÁRCIUS 15.)*

BEVEZETÉS

A 19. század első fele a kisjégkorszak egyik legszélsőségebb időszak volt, amikor a 18–19. század fordulóján kezdődő globális lehülést tovább súlyosbította több vulkánkitörés és a Dalton-ciklus hatása. Ez rendkívüli hatással volt hazánk időjárására is, a hőmérséklet erős ingadozása mellett az aszályos vagy éppen túl csapadékos hónapok, évszakok, évek folyamatosan követték egymást, s a szélsőséges időjárás gyakran rossz terméseredményekhez, s így ínséghez, sőt, többször éhínséghez vezetett.² A század első jelentős ínsége 1816-ban következett be. *„Századunk legmostohább időszaka, 1816-ik esztendei nagy*

¹ A tanulmány elkészítését az NKA 201102/0625 sz. pályázata támogatta.

² RÁCZ LAJOS: *Mi a kis jégkorszak?* In: Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. 2016. 15–46.; RÁCZ LAJOS: *A kis jégkorszak éghajlati változásinak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medecében a reformkor idején.* In: DEMETER GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY – POGÁNY ÁGNES – WEISZ BOGLÁRKA (Főszerk.): *Környezettörténet – Historográfia. Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2021.* Budapest, 2021. 161–196.; HARANGI SZABOLCS: *Egy vulkán, amely megrengette a világot, 200 éve tört ki a Tambora.* Magyar Tudomány 176. 2015/7. 875883. <http://www.matud.iif.hu/2015/07/18.htm>.; HARANGI SZABOLCS: *Vulkánkitörések klímaváltoztató hatása: a kicsi is számít.* In: Magyar Tudomány 2017/6. 664–673.; SZILÁGYI ZSOLT: *Alkalmazkodó mezőváros.* In: Forrás. 52. évf, 2020. 7–8 sz. 13–36.

szükség” nagyon sokáig megmaradt az azt átélők emlékezetében,³ az elkövetkező évtizedekben a rossz időjárás okozta termés kiesés következtében kialakuló éhínséget mindig ehhez hasonlították, bár az éhséggel Borsod vármegyének a 19. század első felében még öt alkalommal kellett ismét szembenéznie: 1827-ben, 1830-ban, 1834-ben, 1841-42-ben és végül 1845-47-ben. 1827-ben a már két éve kedvezőtlen időjárás sújtotta gazdálkodóknak súlyos megpróbáltatást okozott, hogy júniusban a változékony, zivataros és csapadékos időjárás – több községben az áradások olyan súlyos károkat okoztak, hogy az érintett településeket felmentették az adófizetés alól –, júliusban pedig az aszály teljesen tönkretette a gabonafélék termését, csakúgy, mint a szénát és a sarjút.⁴ 1830 tele nagyon csapadékos, havas volt, a lehullott nagy mennyiségű hó tavaszi olvadása az ország nagy részén jelentős károkat okozott a vetésekben és a rétekben is,⁵ majd az áradásoknál is sokkal nagyobb kárt okozott a rendkívül aszályos nyár. Ekkor a vármegye úgy ítélte meg, hogy a helyzet már majdnem olyan katasztrofális, mint 1816-ban, ezért ismét felállította a korábbi éhínség idején már „bevált” éhségbizottságot. 1834-ben az egész országot sújtó aszály következtében kialakuló éhínség miatt kellett felállítani ismét a bizottságot.⁶ Az időjárás 1841-ben sem kegyelmezett a gazdálkodóknak, az őszi vetés a hosszantartó és nagy hó alatt kirohadt, ezért majdnem minden helységben ki kellett szántani, s tavaszi maggal, árpával és zabbal újravetni, azonban azt is tönkretette az aszályos tavaszi és nyár eleji időjárás, csakúgy, mint a szénatermést.⁷ De az igazi megpróbáltatás, a három évig tartó nagy éhínség még hátra volt.

AZ 1845 ÉS 1847 KÖZÖTTI IDŐJÁRÁS ÉS ANNAK HATÁSA A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSRE

Pók József sáta, majd bélapátfalvi plébános 1812 és 1847 között vezetette, az Egri Főegyházmegyei Levéltárban található naplójában részletesen beszámol

³ MNL-BAZML IV/501/a 4058/1841; HORVÁTH I.: Az 1810-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre Borsod vármegyében. *Történeti Földrajzi Közlemények* 10: 3-4. pp. 55-71.

⁴ MNL-BAZML IV/501/a 3400/1827., Vö: RÉTHLY ANTAL: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. Budapest, 1998. 267–277.

⁵ Pók József naplója 696. és 702. bejegyzés. Vö: RÁCZ LAJOS: *Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon*. In: *Korall*. 31. 2008. 132–162.; RÉTHLY *Időjárási ... 1801–1900-ig. I.* 1998. 296–312.

⁶ RÁCZ LAJOS: *Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon*. In: *Korall*. 31. 2008. 132–162.

⁷ Vö: RÉTHLY: *Időjárási ... 1801–1900-ig. I.* 425–432.; MNL-BAZML IV/501/a 4058/1841.

ezen évek szélsőséges időjárásáról és ennek következményeiről.⁸ Feljegyzései szerint 1844 végén csapadékos és enyhe volt a tél, amely kitartott 1845 februárjáig, azonban ekkor beköszöntött az igazi hideg és havas tél. Március közepén egy nagy mennyiségű csapadékkal érkező meleg betörés következtében a téli időjárásból hirtelen esős tavaszi meleg lett, és a télen hullott 30-40 centiméternyi hó túl gyorsan elolvadt és rendkívüli áradásokat okozott országszerte. Ez az elvetett őszi gabonát sok helyen kimosta a földből, sőt, a lejtősebb, dombosabb helyeken a termőföldet is lemosta. A medrűkből kilépő folyók, patakok tönkre tették az utakat is és szinte az összes hidat lerombolták. A rendkívül csapadékos és viharos időjárás nyáron is folytatódott, a júniusi többnapos esőzés után a részben vagy teljesen újjáépített hidakat, töltéseket ismét lerombolták az áradások,⁹ ezért a vízparti települések egymás után kérték a helyi vízfolyások szabályozását.¹⁰ Borsod vármegye szentpéteri járásában a gabonatermés a nyár elején még közepesnek ígérkezett, de aratás idejére az öt hétig tartó mindennapos esők tönkretették azt, vagy már lábon elrohadt, vagy a már learatott és kereszttekbe rakott kékék csíráztak ki és váltak hasznavethetlené. A medrűkből kilépő patakok a réteket iszapolták be és a már lekaszált, boglyákban lévő szénát is elsodorták. A vármegye másik három járásában is ugyanilyen katasztrofális volt a helyzet:¹¹

„Ezen 1845 esztendő igen silány és káros volt, tél igen vékony volt, a sok essőzések minden felől sok károkat tettek, már az esztendő elein az Tisza mellett a vetések vízben voltak, szintén így a rétek is majd tsak nem aratásig, többnyire a vetések ki áztak, azért az Alföldségen az aratás igen vékony volt, amit le is arattak is többnyire ki tsirázott. A Felföldön is szintén, a melly búza földket a víz meg nem rontott a sok essőzések miatt, a tsomokban ki tsiráztak és igen vékonyan fizettek, és az emberek igen nagyon féltek az éhségtül, azért az élelem ára kezdődöt drágulni már mártzius hónapban és lassankint minden hónapban drágúlt. A víz iszonyú károkat tett, nem tsak a falukkon, hanem a nagy Városokon is az egész nyáron, több helyeken a hidakat s töltéseket el ragadta már a télen is, nevezetesen Egerben, Kassán, Rozsnyon, Miskoltzon és más helyeken az országban, számtalan házakat öszve rontsolt, semmivé tett, sokakat végső inségre

⁸ Egri Főegyházmegyei Levéltár, Plébániai Levéltárak, Bélapátfalva plébánia levéltára. Protocollum Parochiale, seu manuale Josephi Pók Parochi Satensis. (továbbiakban: Prot. Parochiale).

⁹ Vö: RÉTHLY 1998. 451–460. MNL-BAZML IV501/e 2611/1845.

¹⁰ MNL-BAZML IV-501/a 2539–2543., 2555–2558., 2880., 3219–3220/1845.

¹¹ MNL-BAZML IV-501/a; e 2640–2643/1845.

jutatott, több emberek életét vesztette. Sok helyeken majd csak nem minden faluban a réteket haszon vehetetlené tette a többször lett vízáradások. De Tűzgyulladások sok károkat tettek az országban imit amott, nevezetesen Rozsnyon és másütt is. Nyáron által igen sok mendörgések, villámlások s ménkö hullások is voltak. Az éhség Árva, Szepes, Trentsén, Túrótz Vármegyéket is igen nagyon szorongatta és az országban mindenütt a népektől segítettek, különben éhen kellett volna meg halni sokaknak a fent írt vármegyebelieknek. Az Isten őrizzen minden embert az illy mostoha esztendőitől. A szűret is igen mostoha volt és amellet, hogy rossz bort adott, de többnyire keveset is.”¹²

A következő évben, 1846-ban is folytatódott a szélsőséges időjárás. Még május elején is télies, hűvös volt az idő, majd a hónap második felétől a nyári hónapokra változékony, zivataros, csapadékos lett az időjárás. Csak július első felében volt a gabonafélékérésének kedvező száraz időjárás, így ez gyenge lett, a réteket pedig a folyók és patakok áradásai tették tönkre, a kevés szénatermést pedig az esők rothasztották el.¹³ A rossz termést következtében az élelmiszerek ára folyamatosan emelkedett, a szegényebbek számára egyre elérhetetlenebbé vált azok megvásárlása és ezzel párhuzamosan a közbiztonság is egyre romlott.¹⁴

Pók József így számol be a naplójában erről az időszakról: „Ezen 1846-ik Esztendő igen silány s igen mostoha vala, mind az őszi, a mind a Tavaszi vetések, ambar reá nézve valamit ígértek, de szemül igen keveset fizettek és már aratáskor az ország lakossai féltek a nagy szükségűtől, éhségűtől. Annál inkább, hogy a Burgonya is, se hogy sem mutatta magát, semmi lett is későn, meg nem érvén a földön, országszerte majd mind el rothadot, ennél fogva az élelem ára is nevedett, ammint minden hónap végén ki vagyon jegyezve. A nép közönségesen már 9-ben és 10-berben¹⁵ szükölködni kezdett, az éhen halástúl retteget, több helységben a zab kenyéren tengődtek. Ámbár a Vármegyék majd mindenütt előre rendeléseket tettek, hogy az népeket az éhen halástúl meg mentsék. Segített a Népen az Tisza szabályozás is, a hová sok ezer munkások kivántatván már őszvel oda todúltak napszámosnak, ott dolgoztak még az üdő engedte. A jövőndő tavaszt allig várták, hogy oda juthassanak a munkára, a jó Isten tudja mi lészen még újig

¹² Egri Főegyházmegeyi Levéltár, Plébániai Levéltárak, Bélapátfalva plébánia levéltára. Protocollum Parochiale, seu manuale Josephi Pók Parochi Satensis. (továbbiakban Prot. Parochiale). 1203. sz. bejegyzés.

¹³ Prot. Parochiale 1228. sz. bejegyzés. RÉTHLY: *Időjárásai ... 1801–1900. I.* 460466.

¹⁴ MNL-BAZML IV-501/a 4783/1846.

¹⁵ Novemberben és decemberben.

a néppel. De sok jó tevők is támadtak, akik a népet már étellel, már pénzzel segítettek, mint Egerben Érsek Ő Excellenciája és a T[ekinte]tes Kaptalan és másutt is több helyeken támadtak ilyenek. Ami az hüvelykes veteményeket illeti itten ezen esztendőben igen tsekélység volt, ez is tódalította¹⁶ az éhséget a nép között. Különben az országban tsendesség uralkodott és békesség, ki vévén, hogy éhezők több károkat tettek. Káposzta is ambár sehogy sem mutatta magát, de mégis reménségen felül való volt. Jég essők is több helyeken mutogatták magokat és több károkat tettek, kivált Borsod, Heves és Nograd s Gömör vármegyékben. A Hálnak egész esztendőben igen nagy bősége volt.”¹⁷

A már két éve tartó kedvezőtlen időjárás okozata termés kiesés következtében a piacokon még elérhető élelmiszerek ára is folyamatosan emelkedett és az éhínség egyre jobban sújtotta az ország lakosságát. Pók József erről így számol be:

„Ezen [1847] Aprilis hónap szeles, változó, borongós, többször durva fermeteges, néha szép eső, mendörgés és villámlás is volt kevés. A Tavaszti vetést elvégezték és szépen is ki kelt, de a nedvességet ki fujván a szél, nem gyarapodott. Az emberek még inkább érezték a szükségét, igen sokan éheztek. A szegényebbeknek a T[ekinte]tes Vármegye is a mag tárbul segítette, (...?)aval adott 102 vékát, de ez igen keveset tett anyi sok szükölködők között. Az élelem piatzi ára eképen volt, a tiszta búza köble 24–25 for[int], a Kétszeresé 22, a Rozsé 21 for[int], az árpáé 18–19. for[int], a kukoritzáé 20–22 for[int], a zabé 6–7 forint. A szegénység nem vehetvén vékánkint, tsak kész kenyeret vett és itzénkint lisztet és ezt meg habarván sokszor só nélkül ette. Leg kapósabb volt a kukoritzá liszt és ezt gantzának vagy zsanitskának¹⁸ készítvén azzal tengődöt. Némely ember egy hétig sem látot kenyeret. A Zabbúl sült kenyeret könyhullások között édesden ették, egy szóval a tehetőbb emberek is anyit koplaltak amenyit el győzhettek és minden emberből tsupa éhség s nyomorúság nézett ki. A ló és marha ára jóval le szállott. A Birka gyapjú ára is leszallott.”¹⁹

„Ezen majus hónap igen változó volt, sok borulások és temérdek szelek voltak, voltak mendörgések néha, eső is volt egynéhányszor, de a földet egészen meg nem áztatta, voltak villám tsapások is, néhol káros. Az őszi vetések többnyire

¹⁶ Megtold. In: SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar tájszótár II.* Budapest, 1897. 745.

¹⁷ Prot. Parochiale 1203. sz. bejegyzés.

¹⁸ Zsámiska. Lásd: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: *Barkóság és népe.* Miskolc, 1982. 103.; VIGA GYULA: *Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.* Miskolc, 2004. 128.

¹⁹ Prot. Parochiale 1236. sz. bejegyzés.

szépen mutatkozott és több helyeken a jég igen meg paskolta. A Tavaszi vetések is néhol szépek, néhol alávalók voltak. A gyümölcs fák gazdagon viritottak és igen szép termést mutattak. A szőlő veszők igen gazdag termést hoztak és bő szüretet ígértek. De az inség, nyomorúság, éhség jobban, jobban mutatkozott s uralkodott minden felől, nem csak ezen országban, hanem más külső országokon. Ugyan ezért az élelem ára igen fel hágot. A tiszta búza köble ezen hónap utolyán 30–40–46 forint volt köble. A kétszeresnek 29–36–40 forint volt köble. Rozsnak 28–32–38 forint köble, az Árpáé és kukoritzáé 30–32 forint köble, a zabé 8–10 forint köble. És így az éhség napról napra gyarapodott, és némely vármegyékben, kivált tót Vármegyékben éhen is haltak az emberek. Néhol oly nagy volt az éhség, hogy a kutyákat és matskákat mind megették. A szetskát meg örölték és korpával egyvelitvén úgy sütöttek abból kenyeret. Néhol a dio és mogyoró héját öszve törvén és meg örölvén korpával egyvelitvén kenyeret sütöttek. Néhol holmi füveket és gyökereket szedtek, azzal táplálták magokat, melly inséges s nyomorúságos volt az ilyeneknek életük el lehet gondolni. Több Tekintetes Vármegyék meg limitálták a búza árát, mint nevezetesen Heves Vármegye a tiszta búzának 30 forint, a kétszeresnek 25, a Rosnak 23 és 30 kr[a]j[ár], az Árpának és Kukoritzának 20 forinton köblét, és a kereskedőket a kik nyereségre vettek az élelemszereket kintettek a meg szabot áron adni. A Földes uraságok élet házait fel nyitatták és a magok vármegyeibelieknek kintelentették el adni. A kenyérnek fontját 12 krajcárokra szabták, ezt követték némely vármegyék is. A Földes uraságok akitül lehetett a maga jobágyait tartotta élelemmel. Eztet tselekedte a Tekintetes Iffiu Szeminarium vagyis a papnevelő intézet az ő szegény jobágyaival. Lisztet, kenyeret és főt ételt is adogatván nekik. Ezen hónapban igen sok tűzgyulladások is voltak és kártékony jég essők. Valamint a Tiszán túl a nagy szárazság miatt a vetések meg romlottak. A Dunán túl több vármegyékben a jég igen nagy károkat tett. A fent említett Heves Vármegye kintelen volt vissza hívni rendelésit, mivel senkisémm vitt eladni életet a piatzra és így igen nagy szükségben volt a szegénység.²⁰

„Ezen hónap [június] igen változó, essős, híves, néha mendörgések s vilámlások voltak. A kaszálásra ijesztő üdők voltak, de ezen hónap közepe néha jó szolgált a gyűjtésre, több helyeken kárnélkül fel vették a szénát, néhol pedig árvíz több károkat tett a szénában. 27^{ik} Junisba a jég a Felnémeti szőlőket és kendert igen elverte és az Egri hegyek némely részét is meg törte, mint Birkát és a Tihamér hegyeket. Több helyeken a búzában is, az Alföldségen nagyobb károkat is okozott a jég. Az Inség és éhség nem tágitott a föld népén, allig várták az

²⁰ Prot. Parochiale 1238. sz. bejegyzés.

aratást, a nép allig lézengett az éhségtől. Az élelem ára eképen volt, a tiszta búza köble 35–40. forint, a kétszeresé 30–35 forint, a Rozsé 28–30–32 forint, az Árpáé és Kukoritzáé 28–30 forint, a Zabé 8 forint volt köble. A Köznép magát tengette gantzával, itzénként vévén az árpa és kukoritzza lisztet. Nagyot segített az Szamótza, melly igen bőven volt, és a gomba. A marha és ló ára tűrhető volt, de fejős tehén jó áron kelt. A Birka gyapjúnak ára le szállott. A méhek igen gyéren rajzottak. A szőlő igen nagyon bővségesen mutatkozott. Gyümölts bővségesen mutatta magát, az éhezők nagy öröme, és már májusban és ezen hónapban sokan szaggatták az almát, körtvélt és szilvát és meg főzték s azzal táplálták magokat, melly ízetlen s vékony tápláló ereje lehetett ennek el lehet gondolni.”²¹

„Ezen Julius hónapja igen változékony volt, voltak nagy meleg is, káros essők is mutatkoztak, szeles, híves napok is voltak. Az aratás többnyire elvégződött, az őszire nézve, a köznép közül nem várhattak, hogy meg érjen a gabona, sokan zölgyében aratták és a kementzében szárították és meg örölvén ugy sütötték a kenyeret, melynek az lett a következménye, hogy sokan betegségbe estek, gyomor görcsben s has fájásban kínlodtak. Az élelem ára valamivel alább szállott, a tiszta búza köble 25–26. for[int], a kétszeresé 20–21. for[int], az Rozsé 18–19. for[int], az árpáé 12 for[int], a Zabé 6–7 for[int]. A szőlő sok helyeken meg hibázott. A kukoritzza és burgonya szépen mutatkozott. A Barom és ló ára az előbbi árát meg tartotta, a méhekre az üdő keveset kedvezett.”²²

„Ezen Augustus hónapja többnyire tiszta meleg volt, voltak többbizben essők, mendörgések, jég is volt, a szőlőkre nézve káros, szeles üdő is többször volt. Az élelem ára hasonló volt a Juliusi árhoz. A Köznép újra kapott és mohon ette kenyerét, sokan meg betegödtek. A Barom minden féle ára olyan volt, mint előbbeni hónapokban. A szőlő sok helyeken meg tsökkent, a ragya és hő megrontotta, még hire sem volt az éredésnek. Káposzta szépnek mutatkozott, a méhek roszak voltak.”²³

1847-ben a miskolci járásában a termés közepes, az egriben rossz lett. A sajószentpéteri és szendrői járásokban a búzatermés közepes, a rozs és árpa rossz, a zab jó lett. A szénatermés a vármegyében változó volt, a vízfolyások mentén az áradások miatt gyenge volt, de a magasabban fekvő szárazabb réteken közepes.²⁴ A rossz időjárás nemcsak a szántóföldi termést tette tönkre, hanem a kerti veteményeket is. A kialakuló élelmezési válságot tovább súlyosbította ezekben

²¹ Prot. Parochiale 1240. sz. bejegyzés.

²² Prot. Parochiale 1242. sz. bejegyzés.

²³ Prot. Parochiale 1244. sz. bejegyzés.

²⁴ MNL-BAZML IV-501/a 4466–4469/1847.

az években, hogy az Írországból kiinduló, majd egész Európát sújtó burgonyavész is elérte hazánkat, különösen az ország északi hegyvidéki vármegyéiben okozva nagy problémákat, ahol a legszegényebb emberek alapvető tápláléka volt ez.²⁵ A kedvezőtlen időjárás okozta katasztrofális termés kiesés egész Európát sújtotta, az egyre súlyosbodó éhínségről az összes korabeli újság beszámolt.²⁶

A KIRÁLYI ÉS HELYTARTÓTANÁCSI RENDELKEZÉSEK AZ ÉHÍNSÉG ELHÁRÍTÁSÁRA

A Helytartótanács az ország közellátásának a biztosítása érdekében évente tájékoztatót kért a vármegyéktől az évi terméseredményekről. A vármegyék évről évre táblázatos kimutatásban jelentették, hogy az egyes járásokban milyen volt a búza-, a rozs-, a kétszeres-, az árpa-, a zab-, a köles-, a tengeri-, a széna- és a sarjútermés. A táblázatban a termés nevénél csak azt feltüntették fel, hogy jó, közepes, vagy rossz volt-e az eredmény, esetleg azt, hogy a kérdéses gabonafélt nem termesztik a területen.²⁷ A korabeli állami kormányzat a helyi szintű öngondoskodást propagálta, nagyon rossz termés esetén a Helytartótanács utasította a vármegyéket, hogy az éhínség elhárítása érdekében saját hatáskörben intézkedjenek, mivel a helyi földesurak, az egyházak és a vármegyék feladatának tekintette az éhezők és szenvedők ellátását, és segítséget csak akkor ígért, ha az adott vármegye nem tudta megoldani a kialakult ellátási problémát.²⁸

A Helytartótanács ugyanezen öngondoskodás elve mentén propagálta a takarékmagtárak létesítését is. A községekben felállítandó takarékmagtáraknak két célja volt, egyrészt a vetéshez szükséges gabonamennyiség biztonságos őrzése, másrészt a rászorulóknak gabonaigényének kielégítése. Habsburg Sándor Lipót nádor 1795-ben a következő kérdésekkel fordult a Helytartótanácsához: hogyan lehetne megszüntetni a kenyér drágaságát, és hogyan lehetne biztosítani az örökös tartományok folyamatos ellátását magyar gabonával.²⁹ A felállított

²⁵ Hetilap, 1845. 11. 19. 1045–1047.

²⁶ Budapesti Híradó 1847. szeptember 19, szeptember 21., október 5. október 10., Hetilap 1846. október 2. 1316.

²⁷ MNL-BAZML. IV. 501/e 3059/1817., 2385–2388/1827., 3128–3131/1830., 2571–2574/1831., 2266–2269/1834., 2870–2873/1837., 2777–2780/1838., 2640–2644/1845., 4464–4468/1847.

²⁸ FELHŐ IBOLYA–VÖRÖS ANTAL: *A Helytartótanácsi Levéltár*. Budapest, 1961. 165–168.

²⁹ 1794-ben és 1795-ben rendkívüli drágaság és éhínség volt a rossz termés miatt. RÉTHLY: *Időjárásai ... 1701–1800-ig*. 421–433.

bizottság válasza egyszerű volt, országos közmagtári intézet felállítását javasolták. De ezt rögtön elutasították azzal az indokkal, hogy még közepes terméshozamnál is bőségesen elegendő a gabonatermés az ország és az örökös tartományok ellátására. Országos éhínség nagyon ritkán volt, mindig csak regionális vagy helyi, ezért a központi raktárak helyett a helyi takarékmagtárak létesítését javasolták, s felszólították a vármegyéket, hogy hozzanak létre helyi takarékmagtárakat. Ennek azonban feltehetően nem volt fogamatja, mert pár évvel később, 1804-ben a Helytartótanács ismét felhívta erre a vármegyéket, de továbbra is eredménytelenül. Az 1830. évi rendkívül aszályos évben ismét körlevélben hívta fel vármegyék figyelmét a takarékmagtárak létesítésére, majd a következő évben többször is megismételték a felszólítást, és a megvalósításhoz segítséget is adtak, takarékmagtári szabályzatot küldve a vármegyéknek. Borsod vármegyében ekkor létesült az ún. Reviczky-magtár.³⁰ A beküldött jelentések szerint azonban országosan sikertelen volt a takarékmagtárak szervezése, ezért 1835-ben ismét utasította a vármegyéket a Helytartótanács, hogy tárgyalják meg a kérdést és három hónap múlva tegyenek jelentést róla. Ekkor a nagyobb siker érdekében az egyházi hatóságokat is megkeresték, hogy azok is próbálják meggyőzni a jobbágyokat és a Cseh- és Morvaországokban működő takarékmagtárak szabályzatát is elküldte a Helytartótanács, hogy azok közül válasszák ki a nekik legjobban megfelelőt. Ekkor több vármegye is beküldte jelentését, de országosan ekkor sem volt eredményes a szervezés, még mindig úgy gondolták, hogy csak helyi éhínségek alakulhatnak ki, azokat pedig az országos- és helyi hatóságok tudják orvosolni. A jelentésekben ekkor azt is panaszolták a vármegyék, hogy sok helyen a jobbágyokat nem tudták meggyőzni, hogy a magtárban elhelyezett gabona továbbra is a saját tulajdonuk marad, azt még adósság fejében sem vehetik el a hatóságok. A kérdés az 1845. évi katasztrófális termésű évben került ismét napirendre, a Helytartótanácsban belül egy belső bizottság tárgyalta meg ismét a magtárak ügyét és küldte el az uralkodónak a javaslatát egy újabb takarékmagtári szabályzattervezettel.³¹ A takarékmagtárak sikertelenségének legfőbb oka az volt, hogy a kormányzat mindig akkor vette elő a kérdést, amikor már országos éhínség volt és a

³⁰ A Helytartótanács felhívása után az egri érseki uradalomban is több takarékmagtár létesült. HORVÁTH ISTVÁN: *A takarékmagtárak megszervezése az egri érseki uradalomban a 19. század első felében*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2016/1–4. 39–44.

³¹ MNL-OL C 118. Ambró Antal királyi biztos iratai. 1845. november 17-én tartott takarékmagtárak felállítása tárgyában kebelbéli bizottmány jegyzőkönyve.

jobbágyok nem rendelkeztek tartalékkal, örültek, hogy annyi gabonájuk volt, amellyel kitartottak a következő aratásig.

A Helytartótanács az 1845-47-es évekig nem adott ki újabb rendelkezést az éhínség elhárításával kapcsolatban, csak a már korábban, az 1810-es évtizedben kiadottakat ismételte meg, továbbra is azokat az eljárási módokat ajánlva a vármegyéknek.³² Az éhínségről és az intézkedéseikről a vármegyei hatóságok folyamatosan küldték a jelentéseket a Helytartótanácsnak és az uralkodónak. Ezeket kiértékelve végül újabb központi rendeletet adtak ki, melyben megtiltották a gabona-, a liszt-, a főzelékfélék és a burgonya kivitelét az országból. A helyhatóságok vagy a megbízottaik által az éhezők ellátására behozott élelmiszereknél eltörölték a vámot és figyelmeztették a helyhatóságokat, hogy a gabonavásárokon akadályozzák meg az árfelhajtást, az uzsora célú felvásárlást, valamint a piacokra vezető utakon történő felvásárlást. Annak érdekében, hogy a szegényebbek is tudjanak vásárolni, részükre egy vásárlási időt kellett kijelölni, amikor az árusok kis tételben is kötelesek voltak eladni és a nagykereskedők csak ezután vásárolhattak. A földműveseknek meg kell tiltani, hogy lábon, még zölden adják el az uzsorásoknak a termésüket, és az aratást ne kezdjék el a teljes érés előtt.³³

A már harmadik éve tartó éhínség hatására egy központi ínségbizottságot is felállítottak, amely első ülését 1847. január 3-án tartotta, amelyen a vármegyék által felküldött jelentéseket tanulmányozták. Az éhínségről szóló tudósításokat nem fogadták el teljes mértékben, ezért a tagok titokban személyesen is érdeklődtek az egyes vármegyékben a terméseredményekről és a várható helyzetről. A jelentések és a saját információjuk alapján a tizenhat északkeleti vármegyében – Borsodban is – már éhínség volt, további huszonkét vármegyében a rossz termés miatt várható volt az ínség, de ezek a vármegyék valószínűleg maguk meg tudják oldani a helyzetet, vélekedett a bizottság. Kijelentették, hogy csak a legvégső esetben fognak segítyt folyósítani, a veszély elhárítását a vármegye, de leginkább a helyi földesurak feladatának tartották, így őket és az egyházak vezetőit szólították fel, hogy segítsék, támogassák a rászorulókat.³⁴ A segély kiosztásához a lakosságot három csoportba sorolták. Az elsőbe a

³² HORVÁTH I.: Az 1810-es évek szélsőséges időjárásának hatása a mindennapi életre Borsod vármegyében. Történeti Földrajzi Közlemények 10: 3-4. pp. 55-71.

³³ MNL-BAZML IV. 501/e 5584/1847.

³⁴ MNL-OL C 183. Br. Vay Miklós ínségügyi királyi biztos iratai. Az országos ínség elhárítása ügyében kiküldött Helytartósági bizottság 1847. január 23-án tartott ülés jegyzőkönyve.

vagyonnal nem rendelkező, de munkaképes személyeket osztották, nekik magukról kellett gondoskodniuk, az ő megsegítésükre a közmunkákat javasolták, például utak, hidak építését, a Tisza-szabályozást. A másodikba a teljesen elnyomorodott, munkaképtelen és vagyontalan személyeket sorolták, róluk a vármegyéknek, városoknak, településeknek kellett gondoskodniuk. A harmadik csoportba a földműveseket, a jobbágyokat és zselléreket sorolták, akik rendelkeztek valamennyi vagyonnal, de a mostani helyzet miatt féltő volt, hogy utolsó vagyonukat adják el és élük fel, így a következő vetést már nem tudják elvégezni, ezzel pedig csak az ínség fog nőni.

Az uralkodó királyi ínségbiztosokat is kinevezett. 1847. március 7-én báró Vay Miklós kinevezésére került sor, aki a leginkább éhínséggel sújtott vármegyék közül Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén, Sáros, Szeres, Bereg, Ung és Máramaros vármegyékért felelt. Két héttel később Ambró Antal helytartótanácsi tanácsos is királyi biztosi kinevezést kapott, ő Trencsén, Árva, Liptó, Bars, Hont, Turóc, Zólyom, Nyitra vármegyék ínségügyi ellátását kapta feladatul.³⁵

Az uralkodó végül 200 000 forint segélyt adott az éhínség elhárítására. Ebből az összegből 100 000 forint kölcsönt szántak a harmadik osztály megsegítésére. Ezt az összeget 4% kamattal, hat év alatt kellett visszafizetnie azoknak a vármegyéknek, amelyek részesültek belőle. A vármegyék legfontosabb feladatának ebben a helyzetben a közrend, közbiztonság fenntartását tartották, azért is támogatták a fent említett összeggel a jobbágyokat, hogy ne menjenek tönkre, s ne legyenek majd a közrend megbontói.

A legtöbb vármegye a területén állomásozó katonaság kötelező ellátásában kérte a Helytartótanács segítségét. A fennmaradó 100 000 forintot ezért a vármegyék kapták meg, de ezt csak erre a célra fordíthatták és ez után nem kellett kamatot fizetniük.³⁶ A bizottság már ekkor látta, hogy ez az összeg nem lesz

³⁵ MNL-OL C 118. Ambró Antal királyi biztos iratai. MNL-OL C 183. Br. Vay Miklós ínségügyi királyi biztos iratai. Az országos ínség elhárítása ügyében kiküldött Helytartósági és kincstári vegyes bizottság által 1847. március 17-én tartott ülésnek jegyzőkönyve.

³⁶ Az 1751. november 1-én kiadott katonai szabályzat szerint egy két fontos kenyér két krajcár, hat font zabot négy krajcár, nyolc font szénát két krajcár értékben kellett az adózóknak a beszállásolt és átvonuló katonákat ellátnia, ezt a kincstár megtérítette. Azokban az években, amikor a piaci ár ezt meghaladta, akkor a különbséget a vármegye hadipénztárából fizették ki, amit végül az adózóknak kellett feltölteni, befizetni. FÉNYES ELEK: *Magyarország statisztikája III.* Pest, 1843. 24–27. GLÓSZ JÓZSEF: *Gabonakereskedelem és hadseregellátás.* In. Történelmi Szemle LXII. évf. 2020/4. 595–608.; LÁZÁR

elegendő, csak ezzel az éhínséget, éhhalált nem tudják megakadályozni, ezért az uralkodó áprilisban további 150 000 forintot adott a bizottságnak, ebből 100 000 forintot az éhezők ételmezésére, 50 000 forintot pedig a katonaság ellátásra.³⁷

A központi inségbizottság végül is érdemben nem tudott segíteni a helyzeten, az északi vármegyékben mindennapos volt az éhhalál. Az összeülő országgyűlés is tárgyalta a több éves inségről, az elégtelen kormányzati, uralkodói segítségről, az ételmezési válság kezelésével még 1848-ban a Batthyány-kormányoknak is foglalkoznia kellett.³⁸

BORSOD VÁRMEGYE ÍNSÉGINTÉZKEZÉSEI 1845 ÉS 1847 KÖZÖTT

A vármegye 1845 nyarán, a rendkívül gyenge terméseredményekről szóló szolgabírói jelentések beérkezése után azonnal a Helytartótanácshoz fordult, hogy a vármegyében állomásozó lovas katonaságot vezényeljék el és az ide tervezett hadgyakorlatot halasszák el, mert nem tudják ellátni őket. Ezt a kérésüket többször is megismételték az elkövetkező hónapokban, de sikertelenül, a Helytartótanács ismét csak a 1816-ban és 1830-ban kiadott rendeleteit ajánlotta figyelmükbe.³⁹ A helyzet rendkívüli súlyosságát látva a vármegye azonnal intézkedni kezdett, a Reviczky-magtár felügyelőit utasították, hogy magtár 3000 váltóforintos kölcsönét azonnal mondják fel, és ha kell erővel is vegyék vissza, majd gabonavásárlásra fordítsák. A szolgabírókat is utasították, hogy a kerületükben lévő községektől kérjék vissza a kölcsönadott gabonát.⁴⁰ A vármegye a szeptember 12-i közgyűlésen a Helytartótanács leirata alapján ismét felállította az inségbizottságot, hogy a korábbi évek rendeletei és tapasztalatai alapján válságkezelő javaslatot nyújtson be. A bizottság összetétele hasonló volt,

BALÁZS: *A császári-királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig.* In: *Történelmi Szemle* LXII. évf. 2020/4. 549–564.; SCHRAMEK LÁSZLÓ: *A megyék szerepe a hadi szállításokban. Pest megye példája.* In: *Történelmi Szemle* LXII. évf. 2020/4. 577–593.

³⁷ CZOCH GÁBOR: *A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–1847).* In: BÓDY ZSOMBOR –MÁTAY MÓNKA – TÓTH ÁRPÁD (szerk.): *A mester iskolája: Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 2000. 371–390.

³⁸ Pesti Hírlap 1848. január 15, 21, 22, 25, február 3, 15, április 4, 21.

³⁹ MNL-BAZML IV. 501/a 2576, 2640–2644/1845.

⁴⁰ MNL-BAZML IV. 501/a 2578/1845.

mint korábban, az alispán vezette, tagjai egyes táblabírók és az összes főszolgabíró, valamint a vármegyei pénztárnok és a számvevő volt.⁴¹

A bizottság a novemberi közgyűlésen terjesztette be a 12 pontból álló javaslatát. A javaslatok hasonlóak voltak, mint a korábbi években, de néhány pontban jelentősebb módosításokkal. Ismét ajánlották, hogy vármegye feliratban forduljon a Helytartótanácsához, hogy az tiltsa meg a gabonakivitelt az országból, a behozatali vámokat pedig törölje el, vagy csökkentse le, de a gabonakivitel tiltása nem vonatkozott az örökös tartományokra, ha ott is éhínség volt. Javasolták, hogy a katonaságot ne a megszábot, hanem a piaci áron szolgálják ki. A gabonából, burgonyából való pálinkafőzés megtiltását ismét jónak látták volna, de mivel a nemeseknek ezt nem tilthatták meg, ezért őket mérsékletességre szólították fel. A korábbi gabonakereskedelmi korlátozásokat, szabályokat ismét ajánlották, ugyanígy a kenyér, a zsemle és a liszt árszabását, a limitáció szigorú ellenőrzését és az ez ellen vétkezők megbüntetését. A malmok és molnárok gyakori ellenőrzését is szorgalmazták, valamint javasolták a molnároknak, hogy szerezzenek be szitákat és a legszegényebektől, akik zabot és árpát öröltetnek, a szitálásért járó 24 krajcárt ne kérjék el. A lakosságot ismét figyelmeztették a mérsékletességre, hogy ne tartsanak több napos búcsúkat, keresztelőket, a lakodalmak pedig egy helységben havonta csak egy napon legyenek. A kocsmákban a muzsikálást is megtiltották. A szolgabírók feladata lett, hogy a lakosságot szólítsák fel, hogy mindenféle munkát vállaljanak el, hogy gondoskodni tudjanak magukról. A kocsmárosoknak, boltosoknak ismét megtiltották, hogy gabonáért adjanak bort, pálinkát vagy valamilyen árut, a hitelbe adott ital árának behajtásához pedig a vármegye nem adott segítséget. A rossz terméseredmények miatt javasolták a cselédeknek, hogy a bérükben szereplő búza helyett ugyanannyi árpát vagy kétszerannyi zabot fogadjanak el és ne követeljenek búza- vagy rozskenyeret a gazdáiktól, elégedjenek meg azzal, amit a gazdájuk is fogyaszt. Az éhínség következtében a koldulás kérdése ismét súlyosan érintette a vármegyét, ezért ezt szintén a korábbi módon próbálták megoldani, a munkaképtelenekről a vármegyének vagy a helyi földesúrnak kellett gondoskodnia. Ajánlották továbbá, hogy a Reviczky-magtárban lévő gabonát ne használják fel élelmezésre, azt majd csak tavasszal vetési céllal osszák ki a rászorulóknak között. Javasolták azt is, hogy a kincstártól kérjenek kölcsön és azon – addig, amíg olcsó és viszonylag nagyobb mennyiségben van a piacon – gabonát

⁴¹ MNL-BAZML IV. 501/a 3650/1845. A bizottság hivatalos neve ebben az évben a következő volt: A megyebéli nép élelembéli fogyatkozása s ennek orvoslására kiküldött bizottság.

vásároljanak. A lakosság érdekeit szolgálta az is, hogy a katonai kiszolgálásokat, fuvarokat a kincstár azonnal fizesse ki, ne hónapokkal később. A vármegye közgyűlése az összes javaslatot elfogadta és rögtön ki is hirdette. Az intézkedésekről a Helytartótanácsot értesítette és kérte, hogy segítsen a kincstártól 4000 forint kölcsönt szerezni.⁴²

A vármegye az egyházi vezetőket is megkereste, hogy ők is segítsék elő a mérsékletesség ügyét, mert a lakosság általában jobban hallgatott a lelkipásztorokra, mint a világi hivatalnokokra. A különböző felekezeti papoknak, lelkészeknek, parochusoknak a szószékről kellett a mérsékletességről, önmegtartóztatásról prédikálni. Nekik kellett a híveiket meggyőzni arról is, hogy ne tartsanak több napos vendégeskedéseket, és hogy elfogadják, hogy havonta minden helységben ugyanazon a napon legyenek a lakodalmak, ezáltal is korlátozva a lakosság mozgását és a túlzott étel- és ital-fogyasztást.⁴³

A beterjesztett és elfogadott javaslatok közül csupán a pálinkafőzés tiltásával volt gond. A vármegye mindenkire, így a nemesekre is kiterjesztette azt, a gabona árak hirtelen drágulásával és a rendelkezésre álló kevés étel- és ital-fogyasztás megővásával indokolva. De pár nappal később már érkeztek a vármegyéhez és a Helytartótanácshoz a tiltakozó levelek. Több olyan földesúr is volt a vármegyében, akik a pálinkafőzéshez kapcsolódóan marhahízalással is foglalkoztak, a szeszfőzés után visszamaradó cefrét takarmánnyal, szénával vagy szalmával összekeverve etették az állatokat. Azonban a pálinkafőzés leállításával ettől elestek volna és a már hízalásra felvásárolt állatokat a rossz gazdasági körülmények között veszteség nélkül nem tudták volna eladni. A burgonyavész is súlyosbította a helyzetet, a rothadás miatt minél előbb ki kellett főzni a burgonyát pálinkának, mentve a menthetőt. A tiltakozás miatt 1846. január 2-án a vármegye visszavonta rendeletét, mivel a várakozásokkal szemben folyamatosan volt gabona a piacon, így annak ára lecsökkent és az őszi vetés is szépen fejlődött, jó termést ígérve.⁴⁴

⁴² MNL-BAZML IV. 501/e 4420/1845.

⁴³ MNL-BAZML IV. 501/e 4420/1845.; EFL AN. Circulares 1998/1845. A több napos vendégeskedés megakadályozására a templombúcsúk egy napra való áthelyezését is – országos vagy egyházmegyei szinten – erőteljesen szorgalmazta a papság 1848-ban. TENGELY ADRIENN: *Az egri egyházmegyei papság hitéleti reformjavaslatai 1848-ban*. In: CSIBI NORBERT – FORGÓ ANDRÁS – GOZSY ZOLTÁN (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Pécs, 2021. 246–248.

⁴⁴ MNL-BAZML IV. 501/a 4579, 5003/1845, 2/1846.

Azonban az 1846-os gabonatermés is rossz lett, a legfontosabb takarmányt, a szénát pedig ismét tönkretették az áradások. A vármegye 1846. szeptember 16-i közgyűlésen az alispán ismertette a vármegye helyzetét és felszólalása végén javasolta, hogy ismét állítsák fel az ínségbizottságot. A jelenlevő bizottsági tagok a múlt évben beterjesztett javaslatok használatát ajánlották, amelyet a közgyűlés a következő módosításokkal el is fogadott: a gabonakereskedelemmel kapcsolatban tett javaslatot ismét felterjesztik a Helytartótanácsnak, de azt az 1807. évi VI. törvényre való hivatkozással nyomatékosítva;⁴⁵ a malomvám kifizetésekor pedig csak a vármegye által készített hiteles mérőedényeket használhatják a molnárok. A cselédek és gazdáik közti szerződéses viszonyba való beavatkozást azonban nem támogatta a közgyűlés, így az kimaradt a rendeletből.⁴⁶ A közgyűlésen történt egy rendkívüli eset is. A Nemzeti Ujság tudósítása szerint egy meg nem nevezett személy felszólalt és Heves és Külső-Szolnok vármegye példájára azt a javaslatot tette, hogy Borsod vármegye nemessége vállalja magára a házi adó fizetését, így segítve az éhező adózókat. A felszólalást síri csönd követte. Végül egy szolgabíró felállt és a házi adó átvállalása ellen felszólalt, de javasolta a katonaság ellátását a vármegyei nemesség részéről. Ezt a javaslatot ismét elutasító csönd követte. A tudósító véleménye szerint a vármegyében ekkor még nem érett meg a helyzet a közös teherviselés tárgyalására.⁴⁷

Ezekben az években a rászorulók, éhezők ellátásában a Reviczky-magtár sem tudott már hatékonyan segíteni. 1843-ban Miskolc városát súlyos tűzvész sújtotta, s ennek következtében a vármegyeházán tárolt gabona egy része megsemmisült, a megmaradt részét pedig a füst és korom tette tönkre, amelyet fillérekért adtak el. A következő évben, 1844-ben a termés mennyisége elegendő volt, de valami oknál fogva a magtárt kezelők nem hajtották be az adósságokat, így az nem lett feltöltve, a következő évben viszont a korábban kölcsönadott gabonát az ínség miatt már hiába is próbálta a vármegye behajtani. Mivel 1846-ban valamivel jobb lett a termés, ezért a vármegye az adósság legalább felének beszedéséről döntött, akár kényszerítő erő alkalmazásával is. Az így beszedett

⁴⁵ 1807. évi VI. törvénycikk a gabona kiviteléről. 3. § Hogy Ő szent felsége, midőn netalán az országot éhínség fenyegetvén, a kivitel eltiltásáról kell intézkedni, e felől előlegesen magyar kormányzókat meg fogja hallgatni. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80700006>. TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1807

⁴⁶ MNL-BAZML IV. 501/a, e 4096/1846.

⁴⁷ Nemzeti Ujság. 1846. december 8. 774.

gabonát már nem adták kölcsön, hanem vésztartalékként szolgált, az éhhallal küzdők megsegítésére és a vetés elvégzésére.⁴⁸

1846–47 telén a gabona ára folyamatosan tovább emelkedett, míg novemberben egy köből búza 18 forintba került, addig május végén már 30–46 forintért lehetett csak venni. A vármegye vezetősége félt, hogy a munkaképtelen, legrosszabb helyzetben lévő emberek éhen halhatnak, ha nem kapnak segítséget, ezért a járási szolgabírók a helyi papok és lelkészek segítségével településenként összeírták őket, hogy a vármegye gondoskodjon róluk.⁴⁹

Az ínségbizottság így 1847-ben is tovább működött és hat alkalommal tanácskozott.⁵⁰ Március 10-i első ülésén ismét összeállították javaslatukat, mely teljesen megegyezett az előző évivel. A vármegye elfogadta ezt, kihirdette és a Helytartótanácsnak is felterjesztette. Ismét kérték a gabonakivitel azonnali megtiltását, de az uralkodó végül csak június 6-án hozta meg ezt a döntés, mivel a magyar gabonára szüksége volt az örökös tartományok ellátásában.⁵¹

A második ülésre március 26-án került sor. Ekkor a szolgabírók által benyújtott jelentések alapján döntöttek az ellátás nélkül maradt 1366 család támogatásáról. Minden család 1–1 véka rozst és zabot kapott két hónapra.

A bizottság harmadik ülését június 1-én tartotta. A Reviczky-magtár ekkora már szinte teljesen üres volt, a bizottság csupán 35 köből rozst, 27 köből zab és 72 köből árpa és 56 forint és 47 krajcár felett rendelkezhetett. Ekkor az április 10-én tűzkárt szenvedett 42 járdánházi család segélyezéséről döntöttek, minden család 1–1 véka rozst és árpát kapott.

A negyedik ülésre június 22-én került sor és a vármegyében lévő koldusok ellátásáról és az idegen koldusoknak a vármegyéből való kiutasításáról tárgyaltak, mivel a vármegyében már Lengyelországból származó koldusok is voltak. A koldusokat három osztályba sorolták és a szerint kaptak segélyt a Reviczky-magtárban lévő 56 forintból. Az első osztályba negyvenhárom lengyel, árvai és szepesi koldus tartozott, ők 1–1 váltóforintot kaptak. A második osztályba a szomszédos vármegyékből, Gömörből, Tornából, Abaújból

⁴⁸ MNL-BAZML IV-501/a 4211/1846.

⁴⁹ MNL-BAZML IV-501/a 1459/1847.

⁵⁰ MNL-BAZML IV-505. Közinség Enyhítése tárgyában kiküldött központi választmány. Az 1847. évi éhínségre további adatok: RÉMIÁS TIBOR: *Az 1847. évi éhínség Torna vármegyében*. Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. (1.) Forró, 1997.; UNGÁR LÁSZLÓ: *Az 1845-47. évi felvidéki éhínséggel kapcsolatos intézkedések Pesten és Budán*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. VI. 1938.170–179.

⁵¹ MNL-BAZML IV-501/e 5584/1847.

érkezetteket sorolták, összesen 12 főt, nekik 20 krajcárt adtak. A harmadik osztályba a megyebéli 34 koldust sorolták, ők 18 krajcárt kaptak. Ezek után az idegen koldusokat kiutasították a vármegyéből, a helyieket pedig lakóhelyeikre küldték, hogy a helyi közösség gondoskodjon róluk. A gyűlésen a szolgabírók beszámoltak a segélyek kiosztásáról és a romló közbiztonságról is. Ez utóbbi az ínségbizottság mellett a vármegyei tisztikar figyelmét sem kerülte el. A több éve tartó ínség miatt napi szinten történtek rablások, lopások, sőt, több rablógyilkosságra is sor került. Miskolcon több kereskedőt kiraboltak, megtámadták Kun Lajos táblabírót is. A vármegyében szolgáló négy csendbiztos és hajdúik kevesen voltak, hogy ezeket meg tudják akadályozni, és a tetteseket bíróság elé tudják állítani. Ezért a bizottság javaslatára a vármegye az egyes településeken a jobb erkölcsű lakosokból éjjeli őrséget szervezett. Megkeresték a Helytartótanácsot, hogy utasítsa a vármegyében állomásozó katonákat, hogy a legrosszabb közbiztonságú útvonalon, Miskolc és Sajószentpéter között járőrözzenek. A Helytartótanácsból kérték a rögtönítélő bíróság, a statárium felállításának engedélyezését is.⁵²

A következő, július 1-i ülésen több ügyet is tárgyaltak, például a kenyér árát, a koldusok kiutasítását, a segélyek kiosztását, de döntés nem született. Az utolsó gyűlésre december 12-én került sor és ismét a koldulásról tárgyaltak, mert a vármegyét ismét ellepték a felföldi koldusok.

A lakosságnak és a vármegyének a legnagyobb terhet továbbra is a katonatartás jelentette. A vármegye 1847. február 11-én ismét a Helytartótanácshoz fordult, megismételve a múlt év november 16-i kérését – melyre még nem kapott választ –, hogy a katonaság élelmezése szeptember 1-ig piaci áron történjen. Az adózó nép érdekében a vármegye egy húszezer forintos kölcsön felvételéről is döntött, melyet csak a katonatartás költségeire használnak fel, ezzel is támogatva az adózókat. A vármegye látva az eddigi sikertelenséget, megbízta a főjegyzőt, hogy gyűjtse össze a levéltárból azokat a törvényeket és helytartótanácsi rendeleteket, amelyek a katonatartásra vonatkoznak, hogy azokkal is alá tudják támasztani kérésüket.⁵³ Okolicsányi Emmanuel főjegyző ezekről a következő közgyűlésen nyújtott tájékoztatást. Így a vármegye a Mária Terézia királynő által 1751-ben kiadott Katonai rendszabály III. cikkely 13. pontjára és az 1816. szeptember 17-i 27852. számú királyi rendeletre hivatkozva

⁵² MNL-BAZML IV-501/a 1463–1464/1847. TÓTH J ZOLTÁN: *A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX-XX.században*. IUSTUM AEQUUM SALUTARE 2017/4. 143–177.

⁵³ MNL-BAZML IV-501/a 1460/1847.

ismét benyújtotta a kérést, mivel ezek kimondták, hogy ha a kenyér ára meghaladja a meghatározott árat, akkor a katonaságnak meg kell elégednie olyan kenyérral, amit a lakosság fogyaszt. A vármegye Vay Miklós kormánybiztos segítségét is kérte, hogy közvetítsen a kincstár felé a már benyújtott kölcsön ügyében. Mivel a kincstártól még nem kaptak választ a kölcsönkérelemre, ezért magánszemélyektől kért kölcsön a vármegye. Az egri főszékeskáptalantól négyezer forint kölcsönt kaptak, amelyen 189 köből rozst és 492 köből zabot tudták vásárolni, melyet a katonatartásra és a vármegyei hajdúk ellátásra használtak fel.⁵⁴ Vay Miklós segítségével végül kapott a vármegye a kincstártól is tízezer forint kölcsönt hat évre kamatmentesen.⁵⁵ Így végre rendelkezett elegendő pénzzel a vármegye ahhoz, hogy a katonaság ellátását át tudja vállalni a jobbágyoktól a szeptember 1-ig terjedő időszakra.

1847 szeptemberében a szolgabírók még be sem terjesztették a gyenge terméseredményekről szóló jelentéseiket, mikor a vármegye már napirendre tűzte az újabb ínségintézkedéseket. Az ínségbizottság által benyújtott javaslatok ugyanazok voltak, mint az előző évben és a közgyűlés azokat ismét elfogadta.⁵⁶ A vármegye utasította a Reviczky-magtárt felügyelő bizottságot is, hogy a betakarítás után minél többet hajtsanak be a kölcsönökből, a kamatokat teljes mértékben, a tőkének pedig minimum a felét szedjék be.⁵⁷

De a termés végül is vármegyei átlagba valamivel jobb lett, mint amire számítottak. A szentpéteri járásban a búzatermés közepes, a zabtermés jó, a rozs- és árpatermés pedig rossz lett. A miskolci járásban minden gabonaféle termése közepes lett, az egriben a közepes kukoricatermésen kívül minden rossz lett a sok eső miatt. A szendrői járásban a búza- és a zabtermés jó, de az árpa- és rozstermés rossz lett, a záporokat, zivatarokat követő áradások pedig sok helyen tönkretették a szénát is.⁵⁸ Az átlagosa közepesnek tekinthető borsodi terméseredményről a Nemzeti Ujság hasábjain is beszámoltak: „*éhségtől többé nincs mit rettegni*”.⁵⁹

A közvetlen éhínség, éhhalál veszélyének megszűnte után a Helytartótanács adott még egy fricskát a sokat szenvedett országnak. Ugyanis csak a november 16-án tartott vármegyei közgyűlésre kapták kézhez és olvasták fel a Helytartótanács június 6-án kelt 28955 számú leiratát, amelyben tájékoztatta a

⁵⁴ MNL-BAZML IV-501/a 2871–1874, 3227/1847.

⁵⁵ MNL-BAZML IV-501/a 3224, 3698–3699/1847.

⁵⁶ MNL-BAZML IV-501/a 3227/1847.

⁵⁷ MNL-BAZML IV-501/a 2864/1847.

⁵⁸ MNL-BAZML IV-501/e 4464–4468/1847.

⁵⁹ Nemzeti Ujság 1847. június 22.

vármegyéket, hogy a többszöri megkeresésre már május 8-i határnappal megtiltotta a gabonakivitelt az országból és a szegények táplálására szánt gabona behozatalnál eltörölte a vámot. Egyben felhívta a vármegyék figyelmét, hogy az 1802. évi XXI. törvénycikk 3. §. értelmében mindent tegyenek meg az uzsoráskodás megakadályozása érdekében, és a jobbágyoknak tiltsák meg, hogy még zölden, lábon adják el az éretlen gabonájukat.⁶⁰ A rendelet dátumait olvasva láthatjuk, hogy a rendelet határnapja és a kézhezvétele között fél év telt el, magában a rendeletben pedig huszonhét nappal korábbi határnapot jelöltek meg visszamenőlegesen. A rendelet nem valós időben való kiadásával és postázásával a kormányzat és az uralkodó feltételezhetően az örökös tartományok élelmiszerral való ellátását akarta bebiztosítani.

Borsod vármegyében 1847 őszén végre véget ért az éhínség, azonban az ország nagy részén, különösen az északi vármegyékben még a következő évben is folytatódott, amellyel az új országgyűlésnek is foglalkoznia kellett.⁶¹ A három évig tartó országos nagy ínségnek messzemenő politikai, társadalmi és gazdasági következményei lettek, mely más okokkal együtt közrejátszott a következő év forradalmi átalakulásában is.

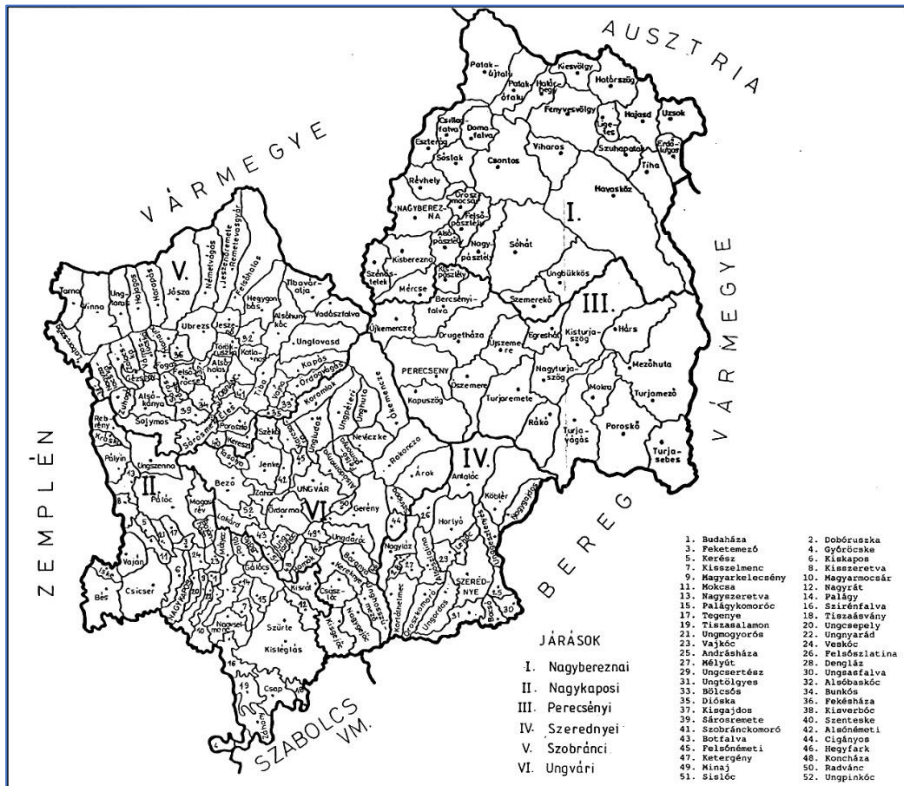
⁶⁰ MNL-BAZML IV-501/e 5584/1847.

⁶¹ *31-ik országos ülés, a' mélt. fő-RRnél.* Pesti Hirlap 1848. január 22. 149.; 36-ik ker. ülés. Pesti Hirlap. 1848. január 25. 69.; *Országos ülés a tek. KK. és RRnél.* Nemzeti Újság 1848. március 3. 1014.; *Hivatalos rovat. Hivatalos értesítések a pénzügyi ministériumtól.* Pesti Hirlap, 1848. április 1.;

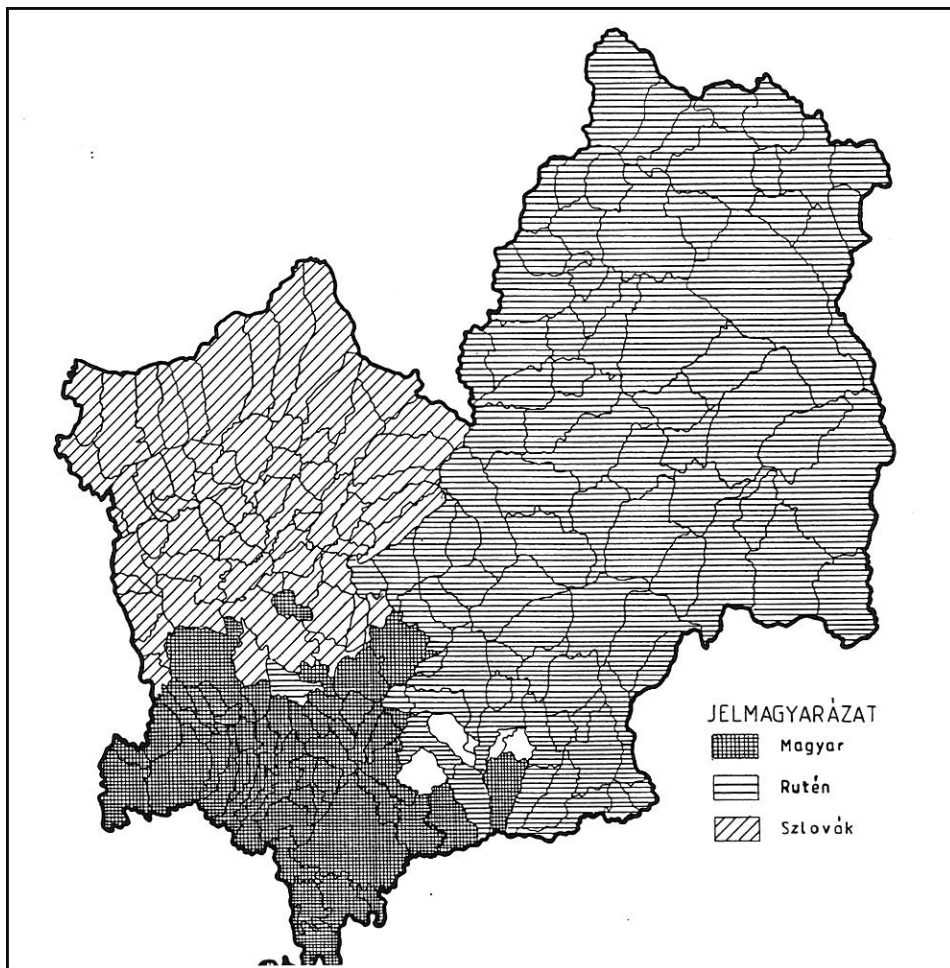
MAGYAROK- RUSZINOK - SZLOVÁKOK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN UNG VÁRMEGYÉBEN

TAMÁS EDIT

A Kárpát-medence ÉK-i részén fekvő Ung a történelmi Magyarország kisebb területű vármegyéinek egyike (3052,84 km²). A Tisza jobb parti részén terül el. Nyugaton Zemplénnel, északon Galíciával, keleten Bereggel, délen Szabolcs vármegyével határos. Északi, nagyobb felét hegységek borítják, déli és nyugati részére az Alföld nyúlik fel. Területét érinti a magyar, szlovák és a ruszin nyelvterület találkozási régiója.

1. ábra: Ung vármegye a 19. század második felében

2. ábra: Ung vármegye anyanyelvi tagolódása 1773-ban

Az országot körülölelő Kárpátok kies északkeleti vidékének benépesítői a XIII. századtól fokozatosan betelepülő rutének (ruszinok) voltak. Irtották az erdőket, az addig érintetlen területen erdei falvakat hoztak létre. Birtokba vették Máramaros, Bereg, Ung, Ugocsa, Zemplén, Sáros és Szepes lakatlan hegyvidékeit. Nyelvi, néprajzi különbözőségük fennmaradt, nem alkottak egységes nemzetet. A síkvidéki (dolisnyákok) ruszinok a tatárjárás után érkeztek (Bereg, Ung, Ugocsa). A hegylakók, a verhovinaiak a XVI–XIX. század folyamán vándoroltak be Galíciából és Bukovinából. A máramarosi hegylakók, a huculok. Tőlük nyugatra éltek a bojkók. A Latorcától a Poprádig húzódó területen a lemők, ők Szepes, Sároset, Zemplént, Ung nyugati felét, a bojkók Kelet-Ungot,

Bereget, Máramarost, míg a huculok a Tisza forrásvidékét lakják. Máramaros északkeleti hegyvidéke népesült be utolsónak, huculokkal. A ruszinok száma fokozatosan gyarapodott. A túlnépesedett zempléni, beregi, máramarosi hegyekből a török hadjáratok alatt elpusztult síkvidéki területekre is leereszkedtek.

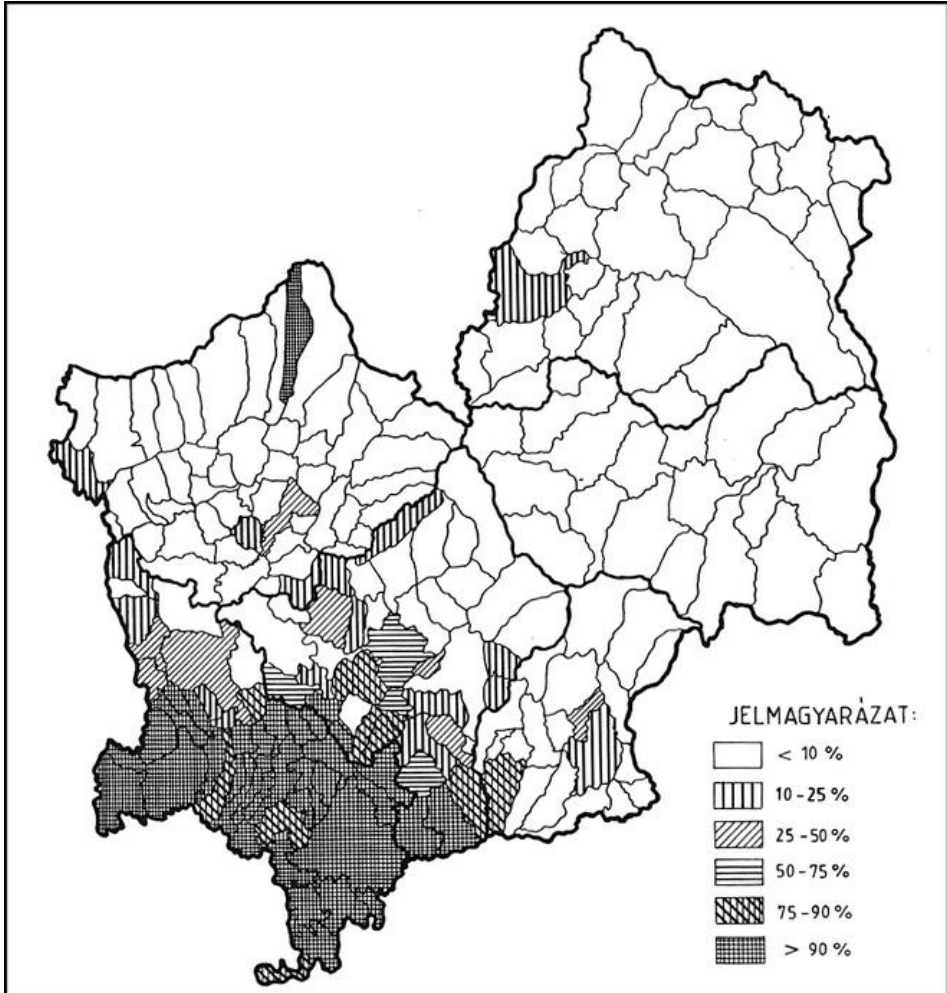
A síkvidéki ruszinok, a dolisnyákok mindig érintkeztek a magyarsággal. Életmódjuk, lakásuk, ruházatuk nagyjából olyan, mint a magyaroké. Técső, Huszt, Nagyszőlős, Beregszász, Munkács, Ungvár vidékén csak vallása és nyelve különbözteti meg a ruszint az ottani református vagy római katolikus magyartól, írta Bonkáló Sándor ruszinokat bemutató könyvében.

A XIX. század folyamán több népesség-összeírás dokumentálta Ung vármegye magyarok, ruszinok, szlovákok által lakott településeinek vallási viszonyait, majd a XIX. század második felének statisztikai adatai az anyanyelvi viszonyait is.

Fényes Elek a vármegye központját, Ungvárt kamarai mezővárosként írta le *„igen szép vidéken, ... Fekszik azon hegycsoportozatoknak délre eső oldalán, mellyek Ung vármegyét Galicziától elválasztják, s mellyek e városon innen szép rónasággá terülnek szét... Népessége 8015 lélek, kik közt r. kath. 2800. görög katolikus 2214, református 437. ágostai 40, görög nem egyesült 24, héber 2500. Ezek nyelvre nézve oroszok, magyarok, igen kevés németek, mert az ide szállítottak nyelvüket többnyire elfelejték... Telkes gazda van 20, zsellér 671, lakó 330, kereskedő 45, kézműves 16 czéhben, 423, kontár 101... Nevezetes épületei: az itt székelő munkácsi görög kath. Püspöknek régibb s mostanság egy új szárnyal toldott pompás palotája, ...római katolikus, görög nem egyesült és reform díszes szentegyházak; synagóga, ...”* Ugyanó Nagykapost magyar mezővárosnak írta le 1851-ben megjelent, idézett könyvében. *„231 római, 30 g. kath., 814 ref., 34 zsidó lak. Ref. anyaszentegyház, sok urasági épülettel, számos nemes lakossal.”* Szobráncot orosz-tót mezővárosnak írta 241 görögkatolikus, 172 római katolikus, 119 zsidó lakóval. *„Több derék nemes udvar”-t is említ. Nagybereznát orosz-tót mezővárosnak nevezte. 306 római katolikus, 750 görög katolikus 160 zsidó lakost említ. Római és görögkatolikus templomot és zsinagógát is összeírt. Peregcseny orosz falunak írta, 70 római katolikus, 754 görögkatolikus, 76 zsidó lakossal. Görögkatolikus templomot is említ. *„Lyuta messze szórt orosz falu... 4 római, 1210 görög kath, 16 zsidó lak., g. kath paroch. Templommal. Fűrészmalom. Erdős hivatal.”**

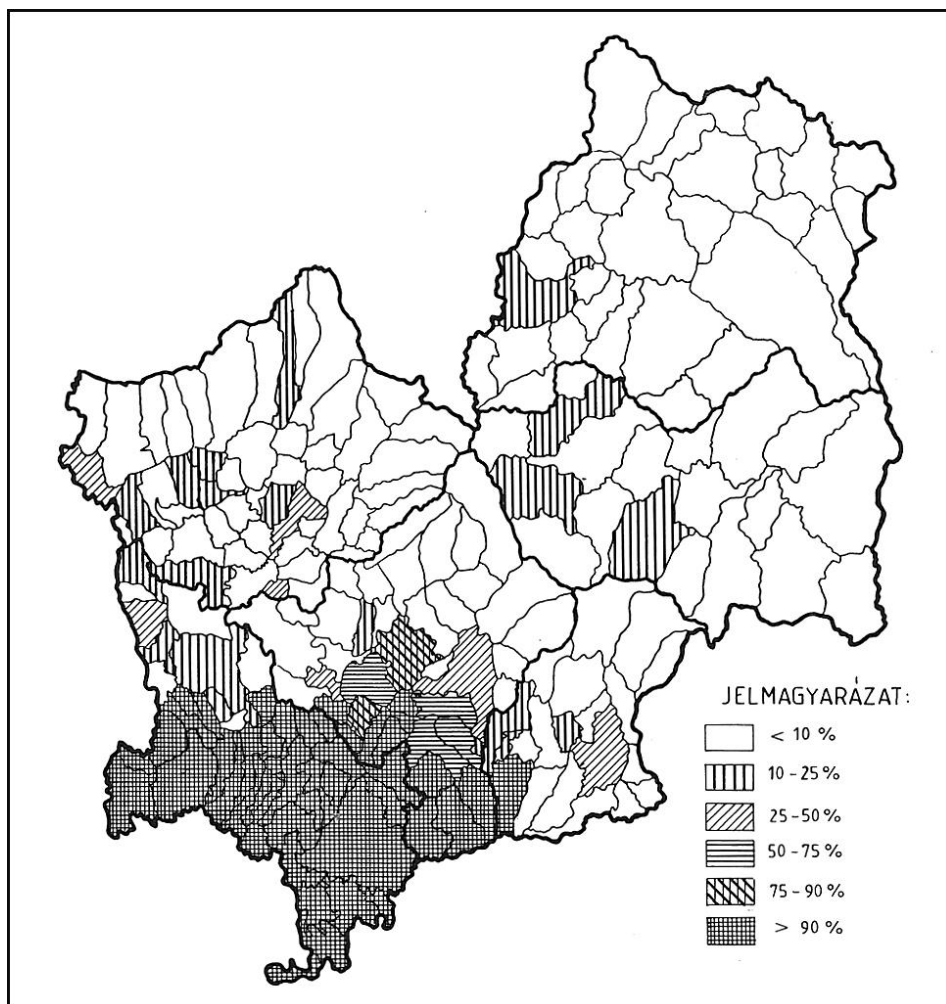
Az 1869-es népszámlálás adatai szerint 130.032 lakosa volt Ung vármegyének, mely négy járásra és Ungvár városára tagolódott. A legnépesebb az Ungvári járás (55 település, 31.969 fő). Hasonló népességű a Bereznai- (54 település, 30.469 fő) és a Kaposi járás (52 település, 29.897 fő). Legkevesebb lakója a Szobránci járásnak volt (52 település 26.680 fő).

Ungvár a 11.017 lakosával messze kiemelkedett a népesebb települések sorából. Szobránc 1033 fő, Puszka 1039 fő, Viszoka 1067 fő, Dubranics 1097 fő, Nagykapos 1155 fő, Perecsény 1205 fő, Csicsér 1369 fő, Poroskó 1444 fő, Lakart 1453 fő, Sztrajnyán 1493 fő, Szürte 1499 fő, Zaricsó 1579 fő, Nagyberezna 1596 fő, Turia-Remete 1616 fő, Pálóc 1820 fő, Lyutta 2009 fő.

3. ábra: Magyar anyanyelvűek Ung vármegyében 1880-ban

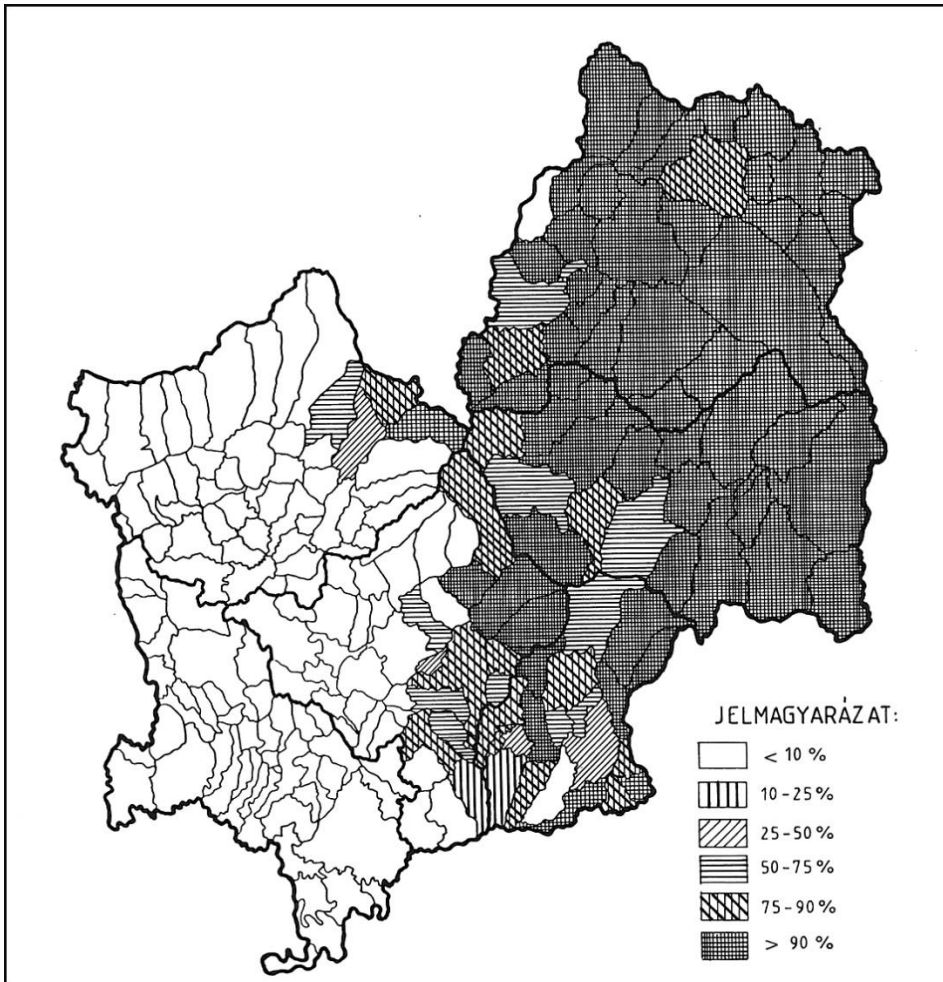
A megye lakosságának döntő része görögkatolikus (68.948 fő, 53%) 1869-ben. A római katolikusok aránya nem érte el a lakosság negyedét (28.802 fő, 22,1%), a reformátusok aránya 13,4% (17.476 fő), a zsidóké 11% (14.356 fő).

4. ábra: Magyar anyanyelvűek Ung vármegyében 1910-ben

Az Ungvári járás döntő része görögkatolikus (18.291 fő, 57,2%), a lakosság ötöde római katolikus (6.477 fő, 20,2%), a reformátusok aránya 12,3% (3.911 fő), minden tizedik lakosa izraelita (3247 fő, 10,16%). A Bereznai járás csaknem 90%-ban görögkatolikusok által lakott (27.241 fő, 89,3%), 5,7% az izraeliták aránya (1.738 fő), 4,7% a római katolikusok aránya (1.444 fő). A Nagykaposi járás lakóinak több mint harmada református (10.575 fő, 35,4%), majdnem harmada római katolikus (9288 fő, 31,1%), a negyede görögkatolikus (7.278 fő, 24,3%), az izraeliták aránya 9,1% (2.722 fő). A Szobránci járás lakosainak fele (31.314 fő, 49,9%) görögkatolikus, harmaduk római katolikus (7.829 fő, 29,3%), minden tizedik izraelita (2.972 fő, 11,1%), 8,9%-uk református. A járás 202

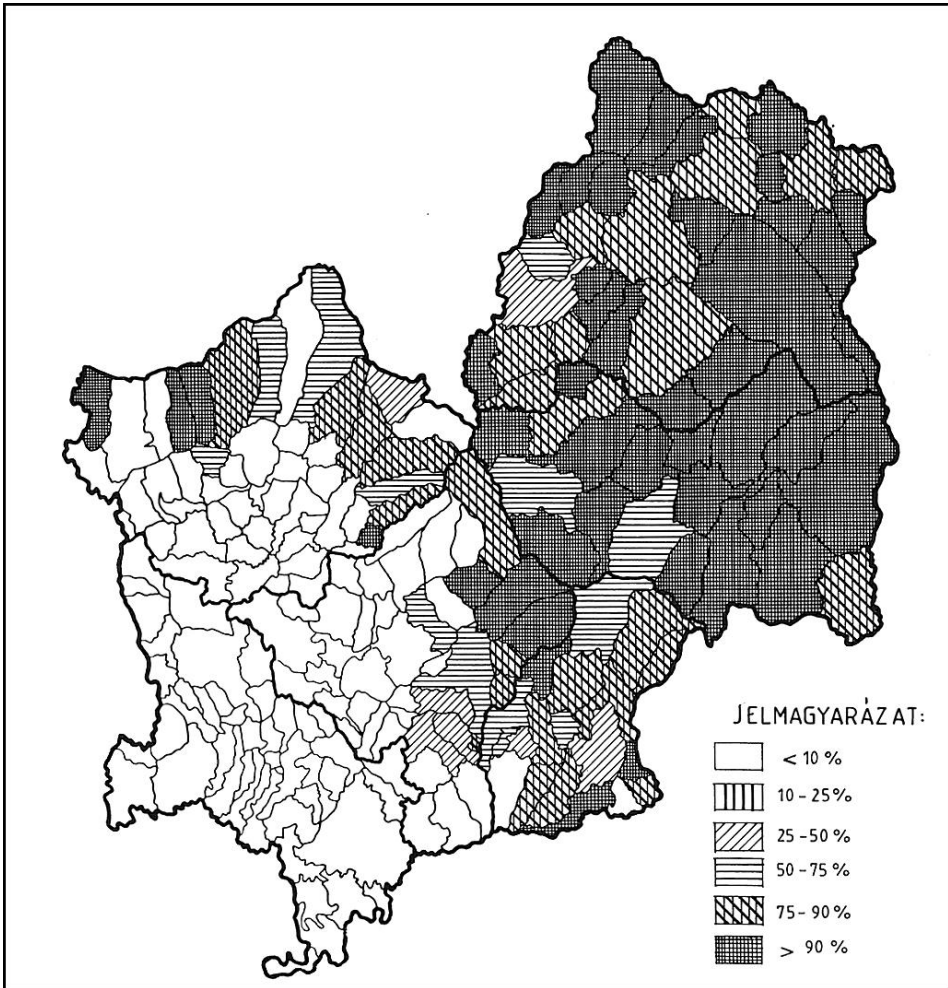
evangélikus lakója többségében Remetevasgyáron (50 fő), Szobráncon (28 fő), Tarnán (26 fő) él

5. ábra: Rutén anyanyelvűek Ung vármegyében 1880-ban

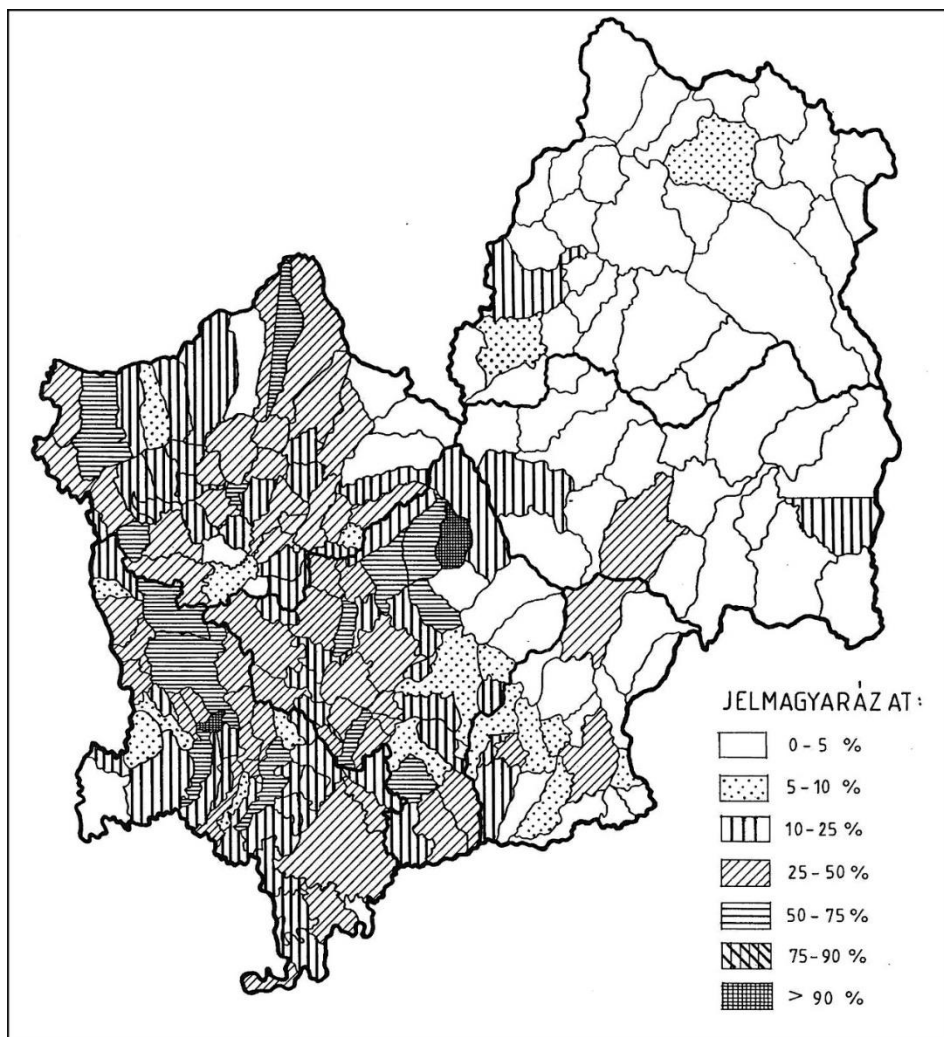
Ungváron a lakosság harmada római katolikus (3.784 fő, 34,34%), harmada izraelita (3.679 fő, 33,4%), negyede görögkatolikus (2.826 fő, 25,68%), a reformátusok (617 fő, 5,6%) és az evangélikusok (91 fő, 0,8%) száma alacsony. A megye római katolikusai (28.802 fő) között a legnépesebb egyházközség az ungvári (3784 fő). Pálóc 1.294 fős római katolikus közössége a település lakóinak 71,1%-a. Népes római katolikus közösség élt 1869-ben Remetevasgyárban (436 fő, 58,9%), Huttán (487 fő, 94,7%), Bezőn (514 fő, 27,2%), Vinnán (517 fő, 53,7%), Turia-Remetén (562 fő, 34,8%), Szennán (564 fő, 71%), Lakarton (573

fő, 39,4%), Dobóruszkán (578 fő, 72%), Szerednyén (631 fő, 36,1%), Sztrajnyán (663 fő, 44,4%),).

6. ábra: Rutén anyanyelvűek Ung vármegyében 1910-ben

A megye legnépesebb görögkatolikus közössége a 2.826 főt számláló ungvári. A népes görögkatolikus falvak a Bereznai járásban vannak: Lyutta (1.926 fő, 95,7%), Zaricsó (1.516 fő, 96%), Poroskó (1.367 fő, 94,7%), Puszka (1.025 fő, 98,7%), 56,1%), Dubranics (995 fő, 90,7%), Perecseny (920 fő, 76,3%), Turia-Remete (904 fő, 55,9%), Nagyberezna (896 fő, 56,1%), Voloszánka (821 fő, 96,2%). Az Ungvári járásbéli Horlyó görögkatolikusága haladja meg még az 1.000 főt (1.043 fő, 80,3%).

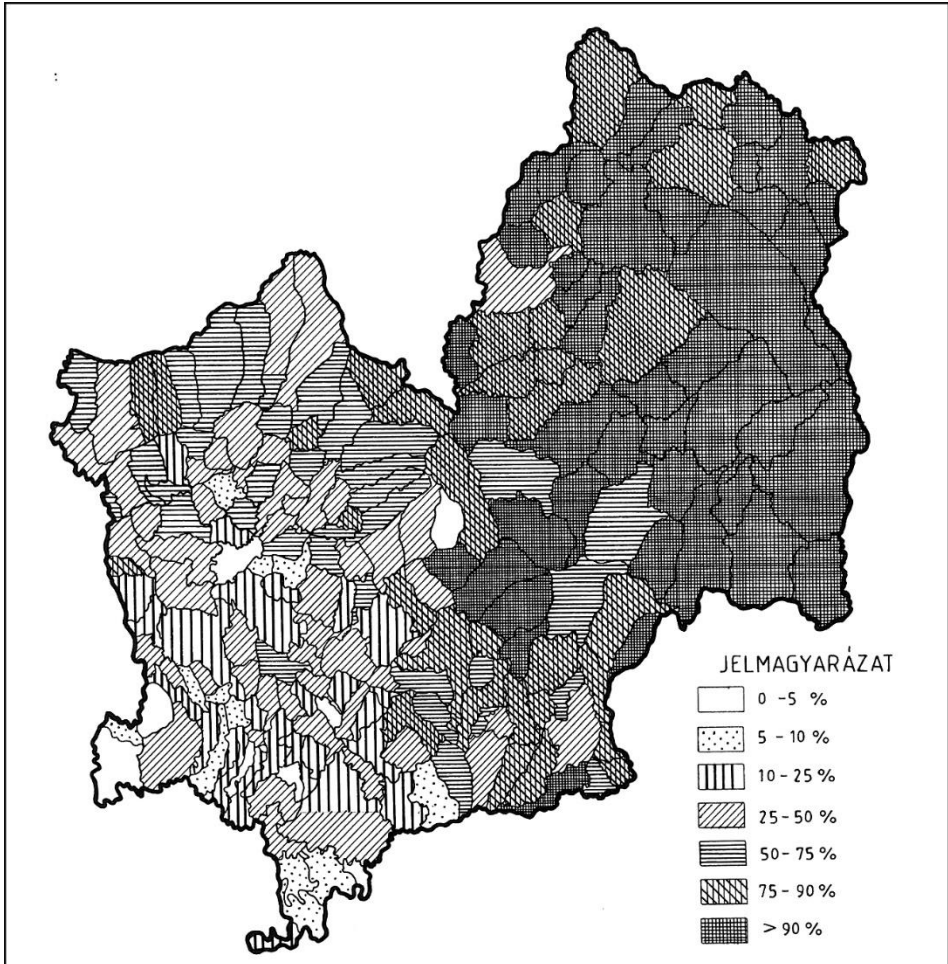

7. ábra: Római katolikus felekezetűek Ung vármegyében 1880-ban

A megye legnagyobb református közösségeit a Nagykaposi járás településein találjuk: Bés (750 fő, 84%), Záhony (677 fő, 76,8%), Csicsér (526 fő, 38,2%), Nagykapos (608 fő, 52,6%), Vajács (527 fő, 78,3%), Pályin (523 fő, 53,5%), Salamon (522 fő, 77,7%). Az Ungvári járásból Bező (898 fő, 47,5%) és Nagy-Göc (626 fő, 55,6%) említhető. Ungvár városa sem emelkedik ki a reformátusok létszámát tekintve e sorból (617 fő, 5,6%).

A megye legnépesebb izraelita közössége Ungváron van ((3.679 fő, 33,4%). Itt él a megye izraelita lakosságának negyede. Nagyberezna (348 fő, 21,8%),

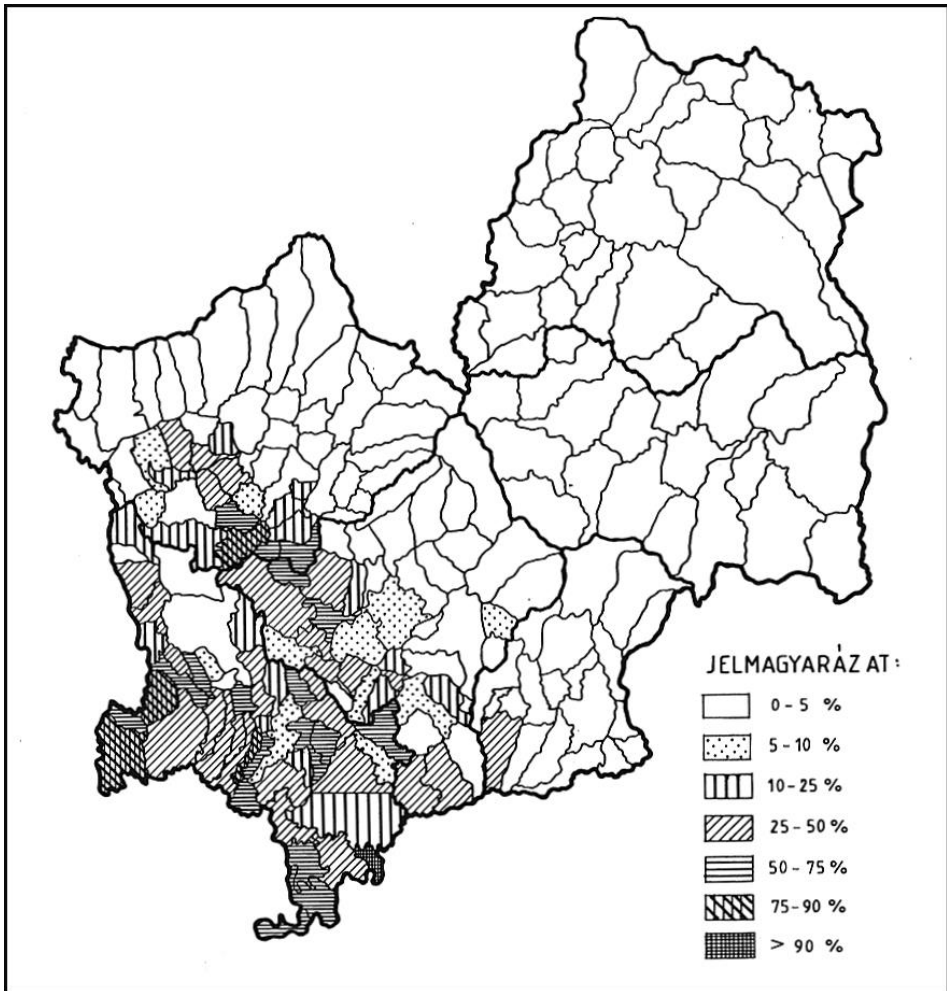
Szerednye (345 fő, 19,7%), Szobránc (311 fő, 30,1%), Radvánc (272 fő, 33,7%), Horlyó (246 fő, 18,9%), Ór (212 fő, 28,6%) és Sztrajnyán (207 fő, 13,9%) községe a legnagyobb.

8. ábra: Görögkatolikus felekezetűek Ung vármegyében 1880-ban

30 év múltán, 1900-ban 23 ezer fővel volt népesebb Ung vármegye, 153.260 fő lakta. Öt járásra tagolódott. Továbbra is az Ungvári járás (54 település) a legnépesebb 35.190 lakójával. A Kaposi járásban (52 település) 32.106 fő, a Szobránci járásban (51 település) 28.360 fő, a Bereznai járásban (31 település) 22.803 fő, a Perecsenyi járásban (20 település) 20.084 fő lakott. Ungvár lakossága szerényen növekedett 14.723 főre. Összehasonlításként, a közeli Sátoraljaújhely 9.946 főről 16.886 főre; Munkács 8.206 főről 14.416 főre;

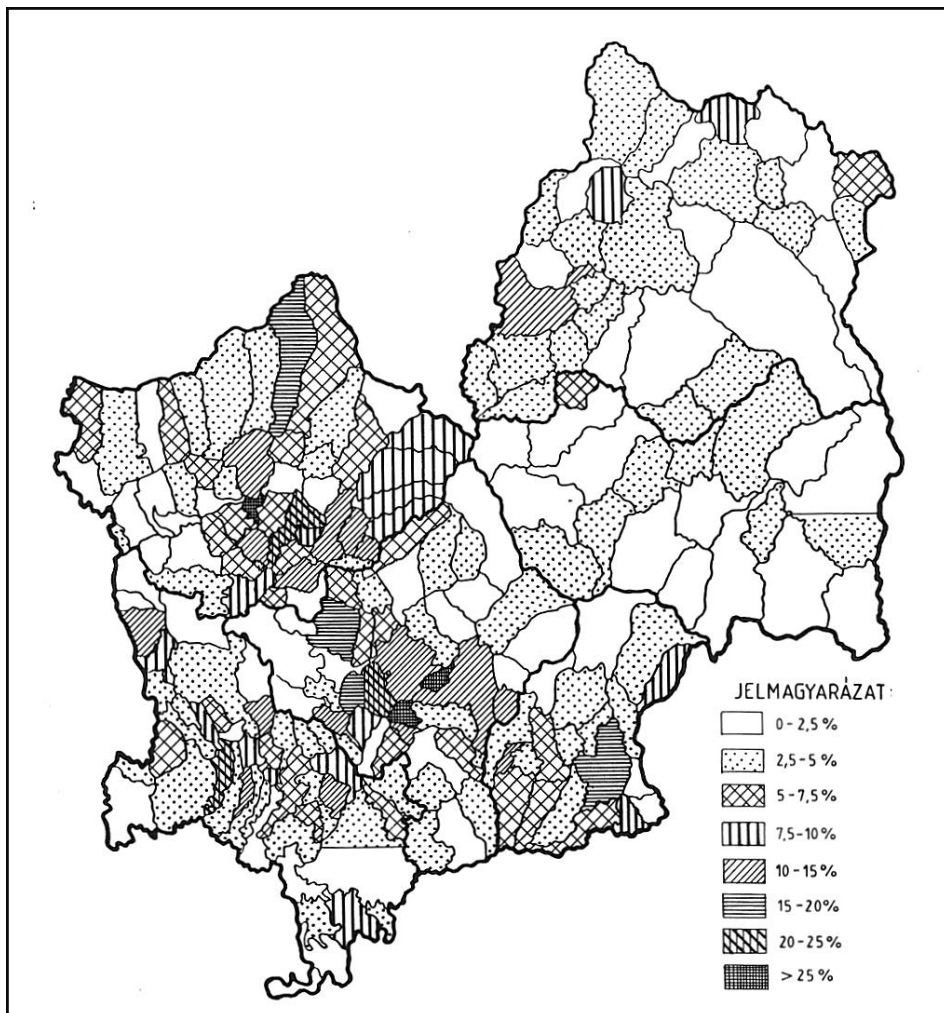
Nyíregyháza 21.896 főről 33.088 főre; Kassa 21.742 főről 40.102 főre növelte ez idő alatt lakosságát.

9. ábra: Református felekezetűek Ung vármegyében 1880-ban

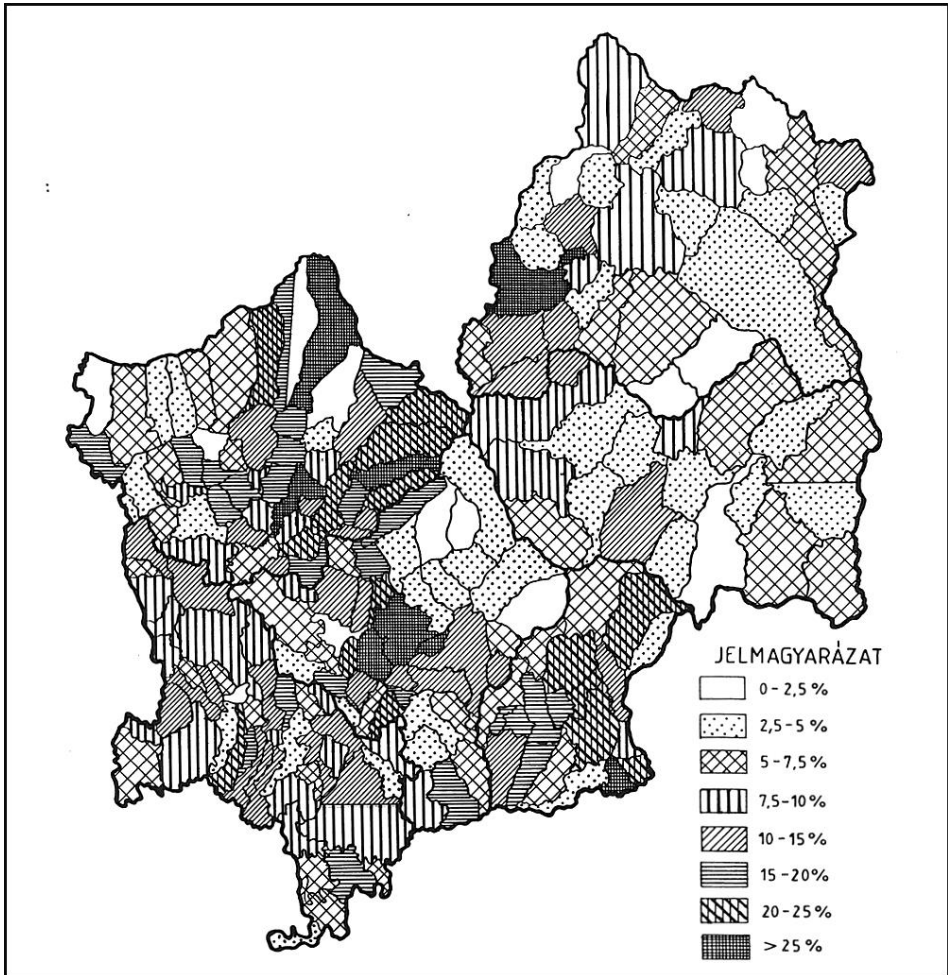
A megye legnépesebb, 1.000 főt meghaladó településeinek száma többszöröződött: Alsódomonya (1.005 fő), Ticha (1.014 fő), Ubrezs (1.025 fő), Pályin (1.086 fő), Daróc (1.093 fő), Szobrácz (1.143 fő), Kisberezna (1.153 fő), Szürte (1.155 fő), Radváncz (1.169 fő), Voloszánya (1.170 fő), Csicsér (1.185 fő), Záhony (1.195 fő), Nagygöcz (1.201 fő), Viszoka (1.203 fő), Turiabisztra (1.232 fő), Horlyó (1.235 fő), Nagykapos (1.253 fő), Csornaholova (1.281 fő), Lakárt (1.412 fő), Vinnabánya (1.418 fő), Turiapaszika (1.471 fő), Dubrinics

(1.514 fő), Órdarma (1.532 fő), Sztrajnyán (1.682 fő), Szerednye (1.729 fő), Bező (1.800 fő), Csap (1818 fő), Zaricsó (1.848 fő), Poroskó (2.009 fő), Ruriaremete (2.033 fő), Pálócz (2.062 fő), Perecseny (2.124 fő), Nagyberezna (.2460 fő), Lyuta (2.807 fő). 30 év múltán is a megye második legnépesebb települése a Bereznai járásból található Lyuta. A Kaposi járás települését, Pálóczot azonban meghaladta lakosságában a két járási székhely, Nagyberezna és Perecseny. Mindkét település dinamikus népességnövekedést ért el a XIX. század végére.

10. ábra: Izraelita felekezetűek Ung vármegyében 1828-ban (Nagy Lajos adatai alapján)

A vármegye lakosságának döntő része görögkatolikus (83.936 fő) 1900-ban is, arányuk kisebb mértékben növekedett (54,8%). A római katolikusok (32.904 fő, 21.5%), a reformátusok (19.003 fő, 12,4%) és az izraeliták (16.776 fő, 10,9%) száma szerényen növekedett, arányuk kis mértékben csökkent. Ung vármegye több mint harmada rutén anyanyelvű 1900-ban (55.742 fő, 36,4%), a magyar anyanyelvűek aránya kevesebb, mint a lakosság harmada (46.306 fő, 30,2%). Szlovák (korabeli elnevezéssel tót) anyanyelvű több mint negyede (42.876 fő, 28%). A német anyanyelvűek száma is több ezres (7.099 fő, 4,6%).

10. ábra: Izraelita felekezetűek Ung vármegyében 1880-ban

A Bereznai járás lakossága 86,8%-ban görögkatolikus, 4%-ban római katolikus, 8,8%-ban izraelita. 89,4% (20.390 fő) rutén anyanyelvű, a más anyanyelvűek száma még az 1000-1000 főt sem éri el a járásban (magyar: 753 fő, 3,3%; német: 979 fő, 4,3%; szlovák: 351 fő, 1,5%). A járás lakosságának 6,7%-a beszél magyarul (1.539 fő).

A Kaposi járásban 33,8% a református, 32,4% a római katolikus, 25,4% a görögkatolikus, 8,4% az izraelita vallásúak aránya. A járás lakosságának csaknem háromnegyede magyar anyanyelvű (23.289 fő, 72,5%), negyede szlovák (8.350 fő, 26%). A járás lakosságának 78,9%-a beszél magyarul (25,341 fő).

A Pecsényi járás 86%-ban görögkatolikus, 7,3%-ban római katolikus, 5,5%-ban izraelita. A járás lakosságának 87,1%-a (17.489 fő) rutén anyanyelvű, a magyarok aránya 5,2% (1.050 fő). Németek (696 fő) és szlovákok (683 fő) vannak még néhány településen. A magyarul tudók aránya a járásban 10,3% (2.073 fő).

A Szobránci járás fele görögkatolikus (14.202 fő, 50,1%), kevesebb, mint harmada római katolikus (8.524 fő, 30,1%), 9,1% református (2.585 fő), 10,2% izraelita (2.879 fő). A járás lakosságának 82%-a szlovák anyanyelvű (23.251 fő), 7,7%-a német (2.143 fő), 6,1%-a magyar (1.742 fő), 3,4%-a rutén (962 fő) anyanyelvű. A magyarul tudók aránya 15,8% (4.492 fő).

Az Ungvári járás lakossága 58,6%-ban görögkatolikus, 19,3%-ban római katolikus, 11,8%-ban református, 9,9%-ban izraelita. A járás csaknem fele rutén anyanyelvű (16.325 fő, 46,4%), több mint negyede szlovák (9.018 fő, 25,6%), közel negyede magyar (7.841 fő, 22,3%), 5,4%-a német (1.916 fő) anyanyelvű. A járásban a magyarul tudók aránya 39,2% (13.794 fő).

Ungvár lakosságának harmada római katolikus (4.798 fő, 32,6%), szűk harmada (4.560 fő, 31%) izraelita, több mint negyede görögkatolikus (3.947 fő, 26,8%), 8,2%-a református (1.201 fő) a századfordulón (1900). A lakosság 79%-a (11.631 fő) magyar anyanyelvű. 8,3% szlovák (1.223 fő), 7,2% német (1.071 fő), 3,4% rutén (500 fő) anyanyelvű Ung vármegye székhelyén. A lakosság 88,3%-a (13.003 fő) beszél magyarul.

A járási székhelyek között Nagyberezna 2.460 lakosú rutén többségű (1.124 fő), jelentős német (616 fő), magyar (391 fő), szlovák (310 fő) kisebbséggel. A lakosság többsége görögkatolikus (1.232 fő). Jelentős számú az izraelita (757 fő) és a római katolikus (419 fő) közösség, töredéknyi a reformátusság (51 fő).

Az 1.253 lakosú Nagykapos magyar nyelvű település (1.245 fő). Elvértve vannak más anyanyelvűek (3 fő német, 4 fő szlovák, 1 fő ruszin). Vallásilag sokszínű a közösség: 480 református, 387 fő római katolikus, 258 fő izraelita, 128 görögkatolikus. A 2.124 lakosú Pecsény ruszin többségű (1388 fő). Jelentős a magyarság jelenléte (403 fő), de élnek a településen németek (144 fő), szlovákok (122 fő) is. A lakosság döntő többsége görögkatolikus (1.263 fő), a katolikusok aránya is jelentős (592 fő), de élnek itt izraeliták (168 fő),

reformátusok (75 fő) és evangélikusok is (25 fő). Szobránc a vármegye legkisebb járási székhelye (1.143 fő). Lakói többségükben szlovákok (600 fő), de jelentős a magyarság (372 fő) és a németek (1645 fő) jelenléte is. Vallásilag 3 részre osztott a közösség, görögkatolikusok (383 fő), római katolikusok (374 fő), izraeliták (319 fő). Rajtuk kívül élnek itt reformátusok (58 fő) és evangélikusok (9 fő) is.

1900-ban Ungvár (4.798 fő) mellett csak egyetlen település, Pálócz római katolikus lakosságának száma haladta meg az ezer főt (1.481 fő). A megye két legnépesebb görögkatolikus közössége továbbra is Ungvár (3.947 fő) és Lyuta (2.639 fő). Az 1.000 főnél nagyobb görögkatolikus parókiák: Kosztrina (1.020 fő), Turiabisztra (1.036 fő), Horlyó (1.036 fő), Csornoholova (1.039 fő), Voloszánka (1.106), Turiaremete (1.216 fő), Nagyberezna (1.232 fő), Perecseny (1.263 fő), Dubrinics (1.275 fő), Turiapaszika (1.417 fő), Zaricsó (1.784 fő) Poroskó (1.862 fő). A reformátusok száma Ungvár kivételével (1201 fő) egyetlen településen sem érte el az 1000 főt. Bezön 850 fő alkotta a megye legnagyobb vidéki gyülekezetét, ott a lakosság 83,8%-a református. Az izraeliták ungvári közösségén (4.560 fő) kívül egyetlen településen sem haladja meg számuk az ezret. Legnagyobb vidéki közösségük Nagybereznán 757 fővel.

A magyarság legnépesebb települése Ungvár. Ezret meghaladó közösségei a Kaposi Járásban: Csap (1.781 fő), Perecseny (1.388 fő), Nagykapos (1.245 fő), Záhony (1.192 fő) Csicsér (1.183 fő), Szürte (1.123 fő). Az Ungvári Járásban Nagyöcz (1.176 fő). Ruszin anyanyelvű települések sora Lyuta (2.772 fő), Poroskó (1.911 fő), Zaricsó (1.819 fő), Turiapaszika (1.444 fő), Csornoholova (1.156 fő), Voloszánka (1.152 fő), Turiaremete (1.142 fő), Nagyberezna (1.124 fő), Kosztrina (1.075 fő), Horlyó 1.035 fő), Turiabisztra (1.017 fő), Ticha (1.007). .

Az 1869-es és 1900-as népszámlálás adatai és az etnikai-nyelvi és vallási megoszlást szemléltető térképek sora megmutatja számunkra a nyelvhatárrégióban fekvő Ung vármegye lakosságának sokszínű vallási, anyanyelvi viszonyait. Jól látható a görögkatolikus ruszinság többsége, kirajzolható a magyarság területe. A számsorokból az is kitűnik, hogy a görögkatolikus ruszin települések a népesebbek.

IRODALOM

- FÉNYES E. (1851):: Magyarország geographiai szótára I. Pest, 1851. 51.
- NAGY L. (1828): Notitae... Hungariae. Buda, 1828.
- TAMÁS E. (1995): Nyelvhatárterületek vizsgálata a történelmi Magyarország északkeleti részén. Egyetemi doktori értekezés. Debrecen, 1995.
- UDVARI I. (1992): Ruszinok a XVIII. században. Nyíregyháza, 1992.
- Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: Sebők László. TLA Teleki László Intézet KSH Népszámlálás KSH Levéltár, 2005.
1880. évi népszámlálás MSK 1. kötet 1881.
1900. évi népszámlálás MSK 1. kötet 1902.
1910. évi népszámlálás MSK 1 kötet 1912.

JELES KÖVÜNK AZ OBSZIDIÁN – ADALÉKOK A KÁRPÁTI OBSZIDIÁN TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

BARÁZ CSABA – KISS GÁBOR

TÁJFÖLDRAJZI HÁTTÉR

Az obszidián Európa középső területein csak a Kárpátok hegységrendszerében fordul elő. A régészeti szakirodalomban *kárpáti obszidián* (Carpathian Obsidian) néven ismert vulkáni üveg két altípusa, a „*kárpáti 1*”-es (C1) és a „*kárpáti 2*”-es (C2) obszidián az Eperjes–Tokaji-hegyvidék középtáján, az egykori Zemplén vármegye területén fordul elő. Ezek elnevezésére – a részben tájföldrajzi alapon lehatárolt vármegyei felosztás alapul véve – a *zempléni obszidián* elnevezést alkalmazzuk (1. ábra).

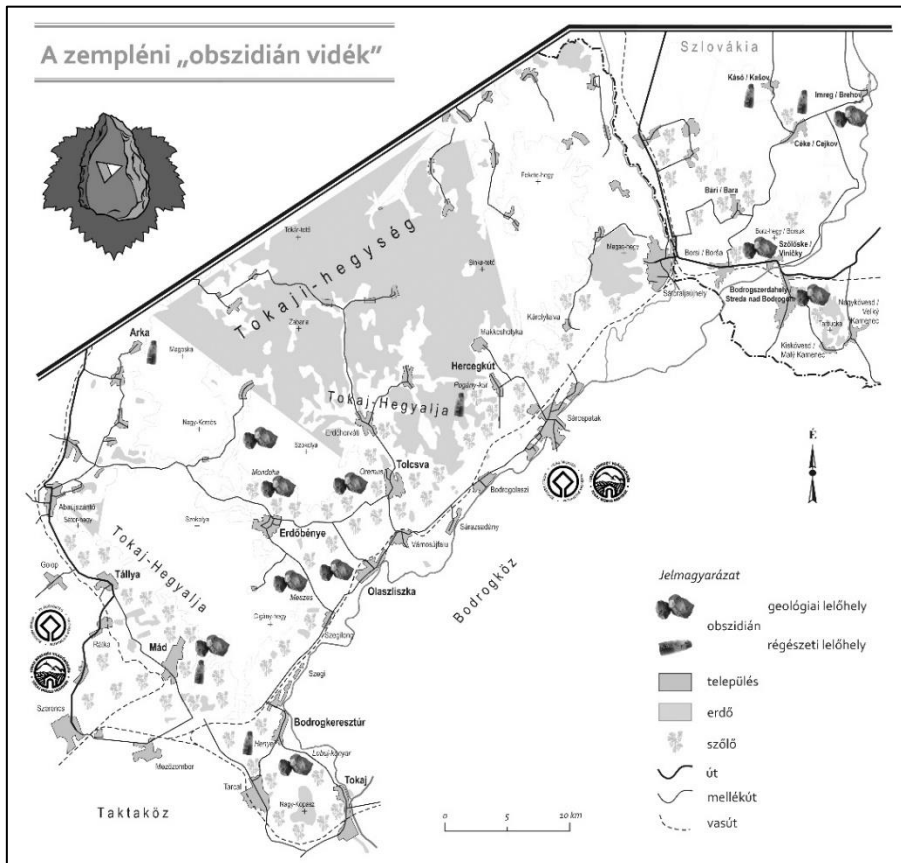

1. ábra. A kárpáti obszidián nevezéktana (szerk. Kiss Gábor)

Az *Eperjes–Tokaji-hegyvidék* észak–déli csapásirányú hegysora a Kárpátok két belső, vulkáni eredetű vonulata között teremti meg a kapcsolatot E térségben a miocén kor második felében, mintegy 15-9,4 millió évvel ezelőtt andezites és dácitos, valamint kivételesen változatos riolitos vulkánosság zajlott. A hegyvidék

sokrétű riolitos közsorozatai – s annak részeként az obszidiánt is tartalmazó perlitese közettettek előfordulásai – kontinentális szinten is egyedülállóak.

Az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén az őskori kőszerszámkészítő közösségek által hasznosított obszidián mind kialakulását, mind kőzettani jellemzőit tekintve három, térbelileg egymástól elkülönülő klasszikus geológiai lelőhely-csoportba sorolható (2. ábra). Ezek vulkáni tüvegjei között viszonylag markáns vizuális, illetve kőzetminőségbeli eltérés tapasztalható, s utóbbiból adódóan a kőszerszám alapanyagként való felhasználásuk is különböző volt.

2. ábra. A zempléni „obszidián vidék”

Az első, legdélebbi geológiai lelőhelycsoport *Mád*, *Olaszliszka* és *Erdőbénye* települések között, tájféldrajzi értelemben a Molyvás-hegycsoport délkeleti részén található. Ezek az előfordulások földtani értelemben a *Szerencsi kalderához* sorolhatók. Az itt előforduló obszidián színe grafitiszürke,

szürkésfekete, egyes példányokban színbeli eltérésben mutatkozó sávozottság figyelhető meg.

Az obszidián másik klasszikus geológiai lelőhelycsoportja északabbra, *Erdőbénye*, *Olaszliszka* és *Tolcsva* települések határában, a 611 méter magas erdőhorvati *Szokolya* csúcsában tetőző egykori riolitos vulkáni komplexum (*Erdőbénye–Erdőhorvati kaldera*) környezetében található. Az itt fellelhető példányoknak a színe fekete, fényük jellemzően üvegesebb. Marekanitok és kisebb-nagyobb, változatos megjelenésű obszidián gumók egyaránt előfordulnak, a vulkáni üvegek és perlités környezetük több helyen szép feltárásban is megfigyelhető. Ezen a területen kis szerencsével, a jóval ritkább *vörösobszidián* egy-egy példányát is meg lehet találni. Ugyancsak változatosak a lelőhelyek domborzati viszonyai: a hegylábi, hegyoldali előfordulások mellett különlegesnek tűnik a tetősínti megjelenés. Az erdőhorvati *Szokolya* tömbjében és peremhegyeinek előterében előforduló obszidián az őskori kőszerszámkészítő közösségek kedvelt alapanyaga volt.

A legészakabbi, napjainkban Szlovákiához tartozó lelőhelycsoport obszidiánja változatos karakterű. Különlegesen szépek a *szőlőskei* szőlőföldéken fellelhető, fekete színű, magas üvegfényű példányok. Nagyméretű, nem ritkán 10 cm-nél nagyobb átmérőjű, lekerekített, megjelenésében kisebb ágyúgolyókra emlékeztető példányok kerültek elő innen, amelyek a leírások szerint a 19. században még nem voltak ritkák. Más megjelenésű a *Céke* és *Imreg* között lévő, másodlagos geológiai lelőhely obszidiánja: az ártéri szintű, részben a lefolyó vizek, részben a szél által idehordott, negyedidőszaki üledékekkel feltöltött síkról előkerülő példányok felszíne jellemzően bevonatos és erősen barázdált, a friss törésselületeken azonban magas üvegfényű. A szőlőskei és a cékei–imregi geológiai lelőhelyek obszidiánjai voltak a legkönnyebben hozzáférhetőek, méretüket tekintve a legnagyobbak és áttetszőségük miatt a legszebbek, s így kárpáti viszonylatban az itt fellelt példányok szolgálták a leggyakrabban az őskori szerszámkészítő közösségek nyersanyagaként.

KOROKON ÁTÍVELŐ HASZNÁLAT

Az obszidián hazai kutatásának kezdeti időszakából tanulságos *Rómer Flóris* bencés szerzetes, művészettörténész, egyetemi tanár, Magyar Tudományos Akadémia tagjának a Pesti Napló 1867. évi egyik számában megjelent írását idézni: „...*Legjobban meglepett egy, a marosvásárhelyi ref. iskola gyűjteményéhez tartozó, Szabó Samu tanár ur által elhozott ögle (Obsidian) nucleus azaz olyan többelű magdarab, melyről a kő kagyos törésű tulajdonságánál fogva, egyes szálak ügyesen lepattogtatván, a metsző szerszámokat adták, milyenek a mexicói, olaszthoni stb. stb. régészeti gyűjteményekben láthatók....*”. Majd így zárja az obszidiánt ismertető bekezdést: „*Minthogy e tárgyak már itt-ott kezdtek hazánkban feltűnni, felhívom rájuk régész*

hazánkfiai figyelmét, és ha a nemzeti intézetnek nem is ajánlanák; kérem szíveskedjenek legalább hollétükről engem tudósítani.”A régészettudomány és a geográfia tehát kéz a kézben, egymással szövetkezve, egy időben fedezte fel az obszidiánt, és kezdte meg a vizsgálatát, egyrészt mint különleges vulkanikus kőzet, másrészt mint kontinensünk néhány térségére jellemző kultúrtörténeti jelenség, régészeti emlék.

A geológiai és a régészeti lelőhelyek komplex szemléletű, az érintett tudományok szakemberei által közösen elvégzett kutatások fontos térbeli és társadalmi-gazdasági jellegű összefüggésekre mutathatnak rá. A felhasználási helyszíneken feltárt pattintott kőeszközök eredetére vonatkozó elemzéseket már a magyar régészet atyjaként tisztelt *Rómer Flóris* is végzett a 19. század második felében. Az elmúlt évtizedekben *T. Biró Katalin* és *Markó András* régészek végeznek kutatásokat az obszidián kőeszközök kapcsán, kiemelten kezelve e térbeli kapcsolatokat is, újabban geológus és kémikus szakemberekkel is együttműködve.

Az obszidián azon kevés anyagok egyike, amely az emberi történelem kezdetétől napjainkig használatban áll. A legősibb hasznosítást az *őskőkori (paleolitikumi)* pattintott kőeszközök jelentik. A legkorábbi, 1,7 millió éves obszidián anyagú kőeszközök a kelet-afrikai Nagy–hasadékvölgy etiópiai szakaszáról (*Melka Kunture*) kerültek elő. Szintén az őskókor kezdeti időszakára (alsó paleolitikum) tekint vissza az Örmény-felföldön található obszidián felhasználása is. A természetes előfordulási helyen fejtett nyersanyag már ezekben a korai időkben is gyakran nagyobb távolságra eljutott. A zempléni (a régészeti terminológiában kárpáti 1-es és 2-es) obszidián használatára a *középső paleolitikumtól (mintegy 100 000 évvel ezelőttől)* vannak régészeti leletek: hazánk területéről a dél-bükki Hór-völgyben nyíló *Suba-lyuk* barlangból kerültek elő a legidősebb obszidiánból készített kőeszközök. A pattintott kőeszközök a nagy területet bejáró vadászközösségek révén már ebben az időben egészen a Cserhátig, mintegy 200 km távolságra eljutottak.

A pleisztocén jégkor utolsó eljegesedésének (Würm) utolsó időszakában az obszidián kiterjedt használata és feldolgozása jellemezte a *gravetti kultúra* közösségeit (felső paleolitikum, mintegy 28.000-26.000 évvel ezelőttől). Helyi kőzeteket – az obszidián mellett hidro- és limnokvarcitot, opált – feldolgozó műhelytelepeiket *Arka*, *Bodrogkeresztúr* és *Megyaszó*, északabbra *Céke* és *Kásó* határában tárták fel régészek. Ezeknek az őskókor végi vadászközösségeknek a tagjai elsősorban pengéket, vakarókat, nyílhegyeket készítettek obszidiánból. Az *újkőkori (neolitikumi)* leletekben megszorodott az apró, éles pattintott kőpengék száma, amiket feltehetően különböző használati eszközökbe, így például fából vagy csontból készült sarlókba illesztettek.

Az obszidián pattintott kőeszközök alapanyagaként való használatának, „népszerűségének” egyik oka kétségtávol az, hogy a célra alkalmas különböző

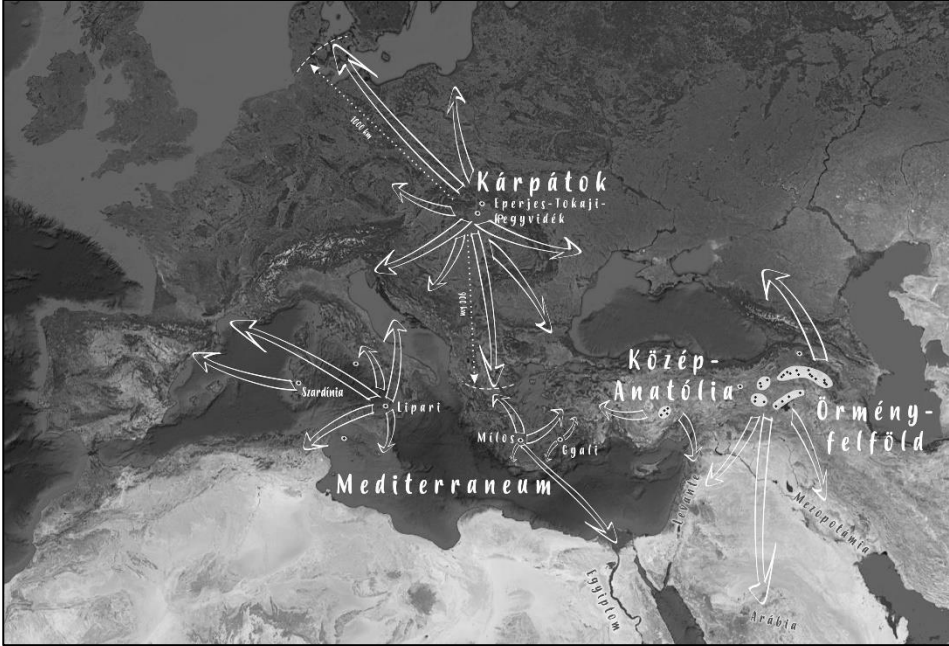
kovás, kvarctartalmú kőzetek közül az *obszidián volt a legjobb minőségű*. Őskori elődeink különösen éles vágófelületű kőeszközöket tudtak pattintani a vulkáni üvegből, aminek előnye különösen fontos volt a táplálékul szolgáló vagy éppen veszélyforrást jelentő vad elejtése során. Fontos tényező lehetett még a viszonylag *könnyű megmunkálhatóság*. Mindkét tényező az obszidián kőzettani tulajdonságaira, elsősorban a kihülés során létrejövő, a kagylós törésben is megnyilvánuló mikrorepedés-hálózatra vezethető vissza. Ez tette lehetővé azt is, hogy viszonylag kisméretű eszközök is készültek obszidiánból.

A hazai és a külföldi kutatások egyaránt megerősítették az alapanyag minőségének kiemelt szerepét. Az őskori közösségek nem feltétlenül a legközelebbi geológiai lelőhely anyagát használták, hanem a minőségi alapanyag érdekében akár nagyobb távolságot is megtettek, vagy kapcsolataikon keresztül szerezték be.

Fontos tény, hogy viszonylag kisszámú geológiai lelőhely miatt egyben ez volt a *legritkább kőeszköz-alapanyag* is. A kutatások szerint a paleolit előfordulásokban, a teljes eszközkészletben az obszidián aránya jellemzően 10%-ánál kisebb. Kivételt képeznek a jó minőségű nyersanyagforrások közvetlen környezetében lévő telepek, így az Eperjes–Tokaji-hegyvidékiek is. *Bodrogkeresztúr–Henyé* felső paleolitikus telepén például a több ezer feltárt kőeszköz közel 20%-a készült obszidiánból, míg a domináns alapanyag a térségben szintén fellelhető limno- és hidrokvarcit. Kivételesek a Céke és Kásó határában feltárt kőkori műhelyek, amelyeken a helyben bőségesen elérhető, jó minőségű obszidián domináns, ami alapján valószínűsíthető, hogy ezek a telepek kimondottan a fekete vulkáni üvegre, mint eszközalapanyagra specializálódtak. Az obszidián gumókat nagy valószínűséggel a *felszínről gyűjtötték*, a vulkáni üveg „bányászatára” utaló nyomok nem kerültek elő az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területéről. Mexikóban több helyszínen tárták fel az obszidián felszíni, sőt mélyművelésű (pl. Sierra de la Navajas, alig ötven kilométerre Teotihuacan ősi városától) kitermelésének emlékeit.

A jó minőségű „kárpáti obszidián”-ból készült kőeszközök *távolabbi életkamrákba* („niche”) *is eljutottak*. Régészeti feltárások igazolják, hogy már az őskor végére – mintegy 15.000-20.000 éve – nyugaton a Bécsi-medencéig, északnyugaton a Morva-medencéig, északon Krakkó vonaláig, keleten a Dnyeszter folyó völgyéig terjedt az Eperjes–Tokaji-hegyvidéki obszidián cserekereskedelmének hatósugara. Az újkőkorból, az élelemtermelő gazdálkodás, földművelés elterjedésével tovább nőtt az obszidián jelentősége. Ennek egyik szemléletes példája, hogy a *Körös-kultúra* és az *alföldi vonaldíszes kultúra* eszközkészletében egyaránt kiemelt szerepet játszik ez a fekete vulkáni üveg. A *távolsági kereskedelem* is egyre kiterjedtebb: neolitikus obszidián kőeszközök kerültek elő délen egészen *Bosznia–Hercegovináig* (pl. Okolište) és *Thesszáliáig*, északon a *Lengyel-alföldig* (pl. a Toruń közelében található Nowogród). T. Biró

Katalin szakirodalmi adatgyűjtése alapján az eddig ismert legtávolabbi régészeti lelőhely, ahonnan a „kárpáti obszidián” előkerült, a dániai *Sjælland* szigete – ez mintegy 1000 kilométerre fekszik a geológiai lelőhelytől (3. ábra).

3. ábra. Az obszidián kőeszközök távolsági kereskedelmének fő irányai az őskorban

A magas minőségű obszidián kőeszközök széleskörű elterjedésében a *lengyeli kultúra* (Kr. e. 4800 – Kr. e. 4000) közösségei is szerepet játszottak, akik – saját kedvező tapasztalataik alapján – közvetítői szerepet is felvállalhattak az itteni termékek távolsági kereskedelmében. Régészeti feltárások igazolják, hogy e kultúra egyes dunántúli és felvidéki telepei feltehetően másodlagos elosztó depó – mai szóhasználattal egyfajta logisztikai központ – szerepet is betöltöttek.

Az obszidián kőeszközök méretének változásából lehet következtetni arra, hogy a középső újkőkori *bükki kultúra* idejére tehető az obszidián nyersanyagforrások talán legintenzívebb kiaknázása. Valószínűleg erre az időszakra tehető az a különlegesen nagyméretű pengemagkövekből álló raktárleletet, amit Nyírlugos határában tártak fel a régészek. Az intenzív kitermelés a geológiai lelőhelyek készletének erőteljes apadását eredményezhette. Ennek lehet egyik jele, hogy a késő neolitikumban az obszidián kőeszközök mérete jellemzően már kisebb.

A távolsági kereskedelem egyre erőteljesebb szerepének köszönhetően a rézkor elejétől új minőségi eszközalapanyag, a nagy mennyiségben elérhető tűzkő terjed el kontinens szerte, így a Kárpát-medencében is. Az obszidián továbbra is népszerű marad, de felhasználási területe leszűkül: elsősorban különleges élességet igénylő nyílhegyeket és kisebb vágóeszközöket készítenek belőle. Külföldi példák alapján úgy tűnik, hogy a dekoratív célokra történő használat is relatíve erősödött. A bronzkor folyamán a kárpáti obszidiánból készített pattintott kőeszközök felhasználása folyamatosan csökkent, majd a vaskor elejére, napjainktól számolva mintegy 2800 éve alapvetően meg is szűnt.

Az obszidiánból azonban nem csak *pattintott kőeszközök (szerszámok)* készültek, hanem ősidők óta *vallási, kultikus tárgyak*, illetve *ékszerek, dísz tárgyak* és *egyéb képzőművészeti alkotások* előállítására is használták. Ezek közül kiemelkednek a fekete vulkáni üvegből készült *tükrök*. Ezek legkorábbi emlékét a törökországi *Çatal Hüyük* régészeti lelőhelyen tárták fel, ahol a neolitikum korai szakaszát képviselő női sírok mellékleteként találták meg több példányát. A londoni British Múzeum becses kiállítási tárgya egy mezopotámiai királyi sírban fellelt obszidián anyagú tál. Az ókori egyiptomi sírleletekben nem ritkák az obszidián *gyöngyök*. A közép- és dél-amerikai ősi kultúrák vallási szertartásaiban is nagy szerepe volt „*az istenek ajándékának*” tartott fekete kőnek – az azték papok például obszidiánból csiszolt tükörből jósoltak, melyeket kapcsolatba hoztak Tezcatlipocával az éjszakai égbolt, a vihar és az obszidián (!) azték istenével (akinek neve nauhatl nyelven füstölgő vagy füstös, homályos, mágikus tükröt jelent). A British Museum például egy olyan Mexikóból származó, fekete mágikus tükröt őriz, amely John Dee (1527–1609) híres angol okkultista matematikus, csillagász, asztrológus, I. Erzsébet királynő tanácsadójának a tulajdona volt.

Az ásványbörzéket járva láthatjuk, hogy napjainkban is igen népszerűek az obszidián anyagú ékszerek és dísz tárgyak, különösen a szép mintázatú hópehely-obszidiánból és a vörös színű mahagóni obszidiánból csiszoltak. Az elmúlt évtizedekben az *orvosieszköz-gyártás* is felfedezte ezt a természetes alapanyagot. Ahogy annak idején az őskori ember számára élet-halál kérdése lehetett a borotvaéles obszidián kés és nyílhegyek birtoklása, napjainkban például a szívsebészek és betegeik számára értékelődött fel a természetes vulkáni üvegnek az a tulajdonsága, hogy rendkívül éles szikék és más vágóeszközök előállítására alkalmas.

AZ OBSZIDIÁN NÉV EREDETE

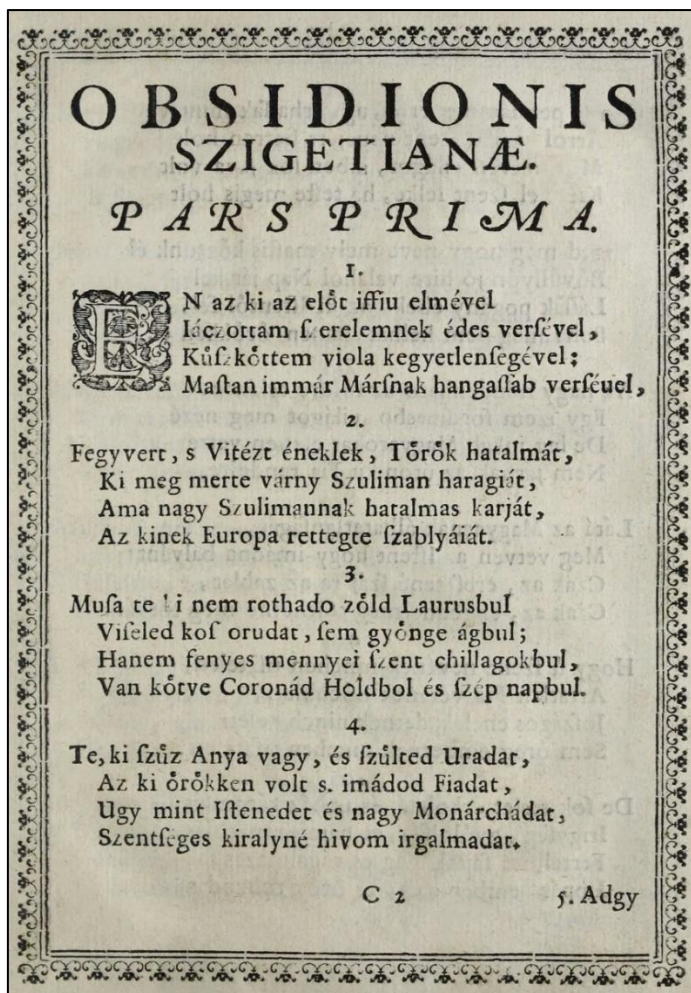
Az obszidián nevére vonatkozóan minden tudománytörténeti anyagban a Plinius-féle eredeztetést találjuk. E szerint ezt a vulkáni üveget egy Obsius nevű római katonáról nevezték el, aki Etiópiában talált ilyen fekete színű, üveges jellegű kőzetet: „... *lapidis, quem in Aethiopia invenit Obsius, nigerrimi coloris,*

...” (C. Plinius secundus: *Naturalis historiae*, XXXVI. könyv). E névmagyarázat furcsasága, ami egyben tudományos megalapozottságát is megkérdőjelezi: a kőzetnév ez esetben feltehetően téves fordítás eredménye (Obsius vs. Obsidius). Az is ellentmond ennek az eredetmagyarázatnak, hogy az obszidiánt az ókori Itáliában ezidőtájt (Kr. u. 1. század második fele) már – elsősorban ékszerként, illetve dekorációs céllal – használták.

Elsősorban az Égei-tengeri lelőhelyek környékén ismert az a névmagyarázat, amely a görög „látás” / „látvány” (görög kiejtéssel „opsi”) szóra vezeti vissza az obszidián elnevezést, mivel a népi hiedelmek szerint ez a magas üvegfényű kőzet képes a tárgyak bálványainak visszatükrözésére.

Ennél valószínűbb, hogy a kőzettípus neve a latin „*obsidio*” kifejezésből származik, amely a küzdelemmel, harccal, illetve a védekezéssel, a veszély elhárításával kapcsolatos régi szó. Használatára szemléletes példa Zrínyi Miklós Szigetvár 1566. évi török általi ostromának és elestének történetét feldolgozó monumentális művének eredendően latin címe: *Obsidio Szigetiana* (eredeti formában: *Obsidionis Szigetianae*; 4. ábra). Mit jelent ez esetben az „*obsidio*” szó, és hogyan kapta a hőseposz a magyar fordítás során előbb a „Zríniász, vagy az ostromlott Sziget. ...” (1817; Kazinczy Ferenc), később a „Szigeti veszedelem” (1851; Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc) címet? Arany János akadémiai székfoglalójában vajon miért utal következetesen „Szigeti ostrom”-ként a műre? A régi latin-magyar szótárak szerint – Szenci Molnár Alberttől Györkösy Alajosig – az „*obsidio*” szó konkrétan egy vár ostromát, körülzárását jelenti: azaz körülzárás, ostrom(zár) jelentésű. De van egy átvitt értelme is, amely *szorongattatást, körülzárttságot* jelent, azaz lefojtást, veszélyt, kívülről fenyegető ellenséges erőt. Minden bizonnyal ez az elvont jelentés ad magyarázatot e különleges hatású kőzet latin nevének széles körű elterjedésére.

Körülzárás és körülzárttság, azaz ostrom és veszedelem. Mindezek a fogalmak konkrétan és átvitt értelemben is kapcsolatba hozhatók az obszidiánnal. Hiszen ebből a kagylósan hasadó, éles pengékre pattintható kőzetből már az őskorban nem csak különféle eszközök (vakarók, kések, dárda- és nyílhegyek) készültek, hanem amulettként is nagy becsben tartották. A régi, mitikus ember úgy gondolta, hogy ez a magas fényű, fekete üveg *elűzi a démonokat, megvédi viselőjét minden rontástól*. A természeti népek és a spirituális érzékenységgel rendelkező személyiségek ma is úgy vélekednek, hogy az obszidián erős védelmet nyújt a negatív hatásokkal szemben, mintegy pácélt von az ember köré, körülzárja (*obsidio*) a személyiséget.

4. ábra Zrínyi Miklós Szigetvár 1566. évi török általi ostromának és elestének történetét feldolgozó monumentális művének eredeti, latin nyelvű címlapja

ELNEVEZÉSEK ÉS HAGYOMÁNYOK GAZDAG TÁRHÁZA

Az obszidián régi magyar nevéből is tudománytörténeti jellegű következtetéseket lehet levonni. Az 1862-ben kiadott, az „*Ismerettár, a magyar nép számára*” címet viselő „lexikonban” ezt olvashatjuk az obszidiánról: „kovarcznen, üvegakát, a római Obsidiustól vette nevét, ki azt Aethiopából Rómába hozta. Magyarországon is egész Hegyalján ögle név alatt bőven található.” Ezt megelőzően az *ögle* kifejezés már szerepel a magyar orvosok és természetvizsgálók Kassa–Eperjesen tartott hetedik nagygyűlésének 1847-ben

megjelent tanulmánykötetében, a Hencz János által az Eperjes–Tokaji-hegyvidék közeteiről, ásványairól írt értekezésében, amely a magyar természettudományos szaknyelv kialakulásának izgalmas kezdeteit dokumentálja: „A darlahegyeknek külső alakját illetőleg, a mint már említém, kupos és néhol elszigetelten kiálló, lejtőjét (*Abhang*) gyurmagok (*porphyr*), lazagok (*Tuffe*) és gyakran torolványok (*Conglomeráte*) köpenyalakban környezik, alját pedig szinte lazagok torolványok (*Breccie*) takarják, mellyekben növényi kőületek is találtatnak, végre fehérszürkés, és néha levéllenyomatokkal ellátott dörösz (*Créta*). Mint alárendelt ásványok találtatnak, ögle (*Obsidian*), gyöngyle, szurokkó, horzsa (*Bimstein*) tülle (*Hornstein*) félopál, faopál, tej- és viaszopál külön színekben, porcellánpat, porcellánjaspis és porcellánföld.”

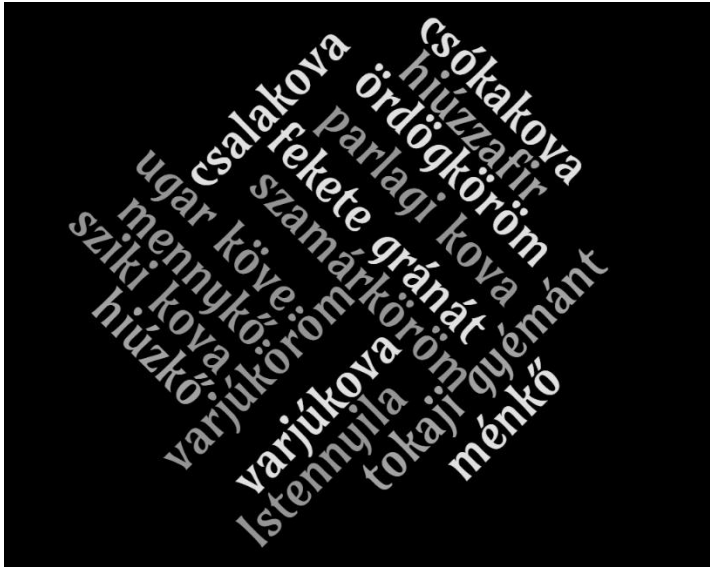
A 19. század második felében Ballagi Mór (1867), Ortvay Tivadar (1882, 1885) vagy Rómer Flóris tanulmányaiban egyaránt megtaláljuk az ögle szót, minden esetben a zárójelbe tett *obsidian* kifejezés előtt. Ugyanakkor Szabó József (1867) és Szádeczky Gyula (1887) tanulmányaiban az *obsidian* kőzetnevet használja (utóbbi szerző egy 1891-ben kelt tanulmányban *obzidián* írásmódban), s nem említi az ögle megnevezést.

S hogy mire vezethető vissza e közbeszédben és a tudományos szaknyelvben egyaránt meghonosodott, később mindkettőből kikopott tájnyelvi kifejezés? Az ögle szó gyöknyelvészeti alapon az *ökle* vagy *ököl* kifejezéssel rokon, s így eredetét tekintve minden bizonnyal az obszidián gumók alakjára, keménységére és az előfordulásuk üvegszerű jellegére utal. A „Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa” (*Tinta Könyvkiadó, 2012*) szerint a régi magyar *ög* (*ög*) szó jelentése: *üveg*.

A különleges megjelenésű obszidián nem csak a szakemberek, hanem a geológiai és régészeti lelőhelyek környékén élők fantáziáját is megmozgatta. A népi elnevezések, illetve a leírt népi hiedelmek széles köre elsősorban a pattintott kőeszközökre, köztük a fekete színe miatt kétségkívül a legfeltűnőbb obszidiánból készültekre vonatkoznak. Ezekre a tudományos szakirodalomban a 19. század második felében végzett kutatásai eredményeként *Rómer Flóris* hívta fel először a figyelmet. Az őskori kőeszközökhöz kapcsolódó népi hiedelmek széles körét egy 1998-ban megjelent tanulmányában *Szathmáry László* antropológus foglalta össze. A drágakőként hasznosított obszidiánokhoz kötődő hagyományokat legteljesebben *Papp Gábor* geológus, muzeológus ismertette.

A pattintott kőeszközöket a Kárpát-medence legtöbb vidékén *mennykőnek*, *Istennyilának* nevezik (*5. ábra*), amely elnevezéssel a furcsa alakú kövek égi eredetére utalnak: az égből a viharok alkalmával, a mennydörgésekkor, a villámmal együtt kerülnek a földre. Több helyen ezen eredetmagyarázó hiedelmekben egy másik őselem, a föld is megjelenik. A „mennykővek” a föld mélyéből csak később kerülnek elő: van, ahol úgy tartják, hogy hét évente (pl. Sirok kör-nyéke),

más vidékeken élők szerint csak kilenc év múlva (pl. Kalotaszeg). A jellegzetes kagylós hasadási nyomokat is az égcsattanások hatásával magyarázzák.

5. ábra. Az obszidián népi és egyéb elnevezéseinek gazdag tárháza

A Dél-Nyírségben úgy tartották, hogy a fekete (obszidián) vagy sárgás (kvarcitok) színű apró köveket „a homok termelte” – innen ered a keménységükre utaló népi elnevezés: *parlagi kova*. Az Alföld más részein használt *sziki kova* elnevezés hasonló eredetű. A Herman Ottó által leírt *ugar köve* elnevezés viszont – neves polihisztorunk értelmezése szerint – a fellelés helyére utal. Az obszidián anyagú kőeszközök fekete színére utalnak a *számarköröm* és a *varjúköröm* (Felső-Tisza-vidék, Nyírség) elnevezések.

A népi elnevezések változatossága különösen nagy az obszidián hazai geológiai lelőhelyén, az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén. Ezek e vidéken nem elsősorban a pattintott kőeszközökre, hanem a természetes előfordulásokra vonatkoznak. Szabó József és Szádeczky Gyula geológusok által 1866-ban, illetve 1887-ben a magyarországi obszidiánokról írt tanulmányai szerint Szántón (Abaújszántó) a *csalakova*, Erdőbényén az *ördögköröm*, Tolcsván a *ménkő* (mennykő), Ujhelyen (Sátoraljaújhely) a *varjúkova*, Pusztafalun a *csókakova* népi elnevezés használatos. A más vidékekről is leírt *csalakova* elnevezés a néprajzosok véleménye szerint a kőzet megtévesztő jellegére – hamis kova – utal.

A Hegyköz térségében elterjedt, madarakra utaló elnevezések a különleges fekete színre vezethetők vissza. Egy, a 18. század második felében született

geológiai leírásban a szerző arról tesz említést, hogy a helybeliek körében a *fekete gránát* elnevezés használatos.

Érdeemes még említést tenni a *hiúzkő* vagy *hiúzzaafir* elnevezéséről. Ezek az elnevezések arra az időkre vezetnek vissza, amikor az obszidián selymes fényű csiszolatait széles körben viselték olcsó ékszerként, használták dísz tárgyak készítése során. A drágakőre utaló névváltozat valószínűleg a fénytörés adta esztétikai élményen alapul. Az Eperjes–Tokaji-hegyvidéki obszidiánok e célra történő hasznosítására a 18. század második feléből származik az első utalás (Turóczi László, 1768). Az ékszerként történő hasznosításra utal a geológiai témájú írásokban – például Ignaz Edler von Born erdélyi szász geológus 1790. évi katalógusában – előforduló *tokaji gyémánt* elnevezés is.

Az obszidiánból (és más kőzetekből) készült pattintott köeszközöknek a Kárpát-medence számos vidékén tulajdonítanak *gyógyhatást* (6. ábra). A néphit szerint különösen az állatok gyógyításában van szerepük: van, ahol a daganatok ellen alkalmazzák (pl. Hegyhát), máshol a tej minőségének megőrzése érdekében nyomogatják vele körül a tehén tőgyét (pl. Matyóföld). Általában népi gyógyítók, kuruzsló asszonyok gyógyítottak „*Isten nyilakövével*”, „*mennykő tojással*”. Egyes vidékeken (pl. Felső-Tisza-vidék) úgy tartják, hogy az ördögöket is elűzik. Az ország más tájain ugyanakkor negatív tartalmat hordoznak: előfordulásuk a rossz talajt jelzi vagy előkerülésük a rossz termést vetíti elő (pl. Dél-Nyírség).

6. ábra. Az obszidiánnak tulajdonított különböző gyógyhatások

A ZEMPLÉNI OBSZIDIÁN TÁJ SZAKRALITÁSA

Az obszidián Európa középső területein csak a Kárpátok hegység-rendszerében fordul elő, itt is csaknem kizárólag az Eperjes–Tokaji-hegyvidék területén, azon belül is elsősorban a keleti hegylábi területeken, Tokaj-Hegyalján, s annak északi folytatásában, a Zempléni-szigethegységben. Az őskőkori ember

megtelepedésében – több más környezeti tényező mellett – fontos szerepe volt a kőszköz-nyersanyagok, köztük a legjobb minőségű obszidián gyűjtőhelyeinek. A földtani lelőhelyekre alapozva a térségben a kőkori vadászközösségek számos szerszámkészítő műhely létesítettek, amelyek nyomai máig fellelhetők.

A zempléni obszidiánt az Eperjes–Tokaji-hegyvidék vulkáni hegysora környékén vándorló vadászközösségek tagjai már a pleisztocén jégkor utolsó eljegesedése (Würm jégkorszak/glaciális) idején – megközelítően 100.000 évvel ezelőtt – gyűjtögették (feltehetően a felszínről) és használták kőszközeik alapanyagaként. A nagyméretű gumókból kivételesen éles pattintott kőszközök készültek, amelyeket a vadászat és a húsfeldolgozás során egyaránt használtak, ezzel biztosítva e közösségek túlélését. Az obszidián használata azonban túlmutat ezen a mindennapi, profán szinten. Talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy az obszidiánt már az őskor emberének szemében felértékelték e fekete vulkáni üveg különleges szépsége, anyagának ritkasága, s ebből adódóan a birtoklásából adódó „társadalmi státusz”. A régi, mitikus ember – s ezt már recens példák is bizonyítják – mélyen hitte, hogy ez a magas fényű, fekete üveg elűzi a démonokat, megvédi viselőjét minden rontástól, s így amulettként is nagy becsben tartotta.

A táj nem csak természeti és kulturális képződmény, hanem egyben szakrális jelenség is. Vannak olyan különleges tájak, amelyek egyik lényegi elemét éppen ez a hétköznapi szinten túlmutató, az ott élők hit- és hagyomány-világának vetületét is magában hordozó, nem ritkán szakrális tájelemek formájában vizuálisan is érzékelhető szint képviseli. Tokaj-Hegyalja kétségtelenül szakrális tájaink egyike, amit korábban elsősorban a szőlőhöz és a borhoz, mint szakrális jelenséghez kötöttek az erre kellő nyitottsággal rendelkezők. Méltán tarthatjuk azonban a táji szakralitás másik fontos összetevőjének az obszidiánt, mint „jeles követ”, s annak mind földtani, mind régészeti lelőhelyeit, mint „jeles helyeket”.

Táji szinten értelmezve az obszidiánt, mint „jeles kő” lényegi vonása, hogy az emberiség kultúrtörténetében játszott szerepe messze túlmutat a Kárpát-medencén. A Tokaj-Hegyalján és a Zempléni-szigethegységben gyűjtött és feldolgozott nyersanyagból készült pattintott kőszközök kontinensünk több pontjáról előkerültek, a forrásterülettől több száz, sőt akár ezer kilométeres távolságra is. Ez volt a *Kárpát-medence egyik első „exportcikke”*, amit Európa Kárpátokon túli tájain élő közösségek is már mintegy 30–35.000 éve használtak. E kivételes geológiai adottságok eredménye, hogy az Eperjes–Tokaji-hegyvidék az őskorban egyike volt kontinensünk „sűrűn lakott” térségeinek, „gazdasági és kereskedelmi központjainak”. Sőt ennél is több! Talán nem túlzás a térség egyik nagy műveltségű, lokálpatrióta érzelmű gondolkodójának, *Lázár Istvánnak* a felvetése: mivel az itteni obszidián az őskori ember szerszámkészítő készségének fejlődésében és az egész kontinensre kiterjedő cserekereskedelem kialakulásában is alapvető szerepet játszott, ez a térség *az európai kultúra egyik kulcsterülete*.

Az obszidián a tokaj-hegyaljai táj egyik világszinten is ritka természeti képződménye, s egyben nemzetközileg is ismert kultúrtörténeti emléke, s mint ilyen a „*genius loci*”-nak, „*a hely szellemének*” egyik megnyilvánulása. Nem véletlen, hogy ezt több mint egy évszázadon keresztül csak néhány tudós és gondolkodó ismerte fel, hiszen a táj egy mélyebb, rejtettebb hatását, a tokaj-hegyaljai táj szakralitásának dimenzióját képviseli.

Vajon miért ne válhatna e „jeles kő” – a szőlőtermesztés és a borkultúra mellett, azzal egyébként több vonatkozásban is szoros kapcsolatot mutatva – a térség fejlesztésének másik pillérévé?

IRODALOM

- BAČO, P. ET AL. (2018): Geological Background of the Occurrences of Carpathian Volcanic Glass, Mainly Obsidian, in Eastern Slovakia. *Archeometriai Műhely*. XV.
- KASZTOVSZKY ZS. ET. AL. (2017): A novel approach in the mineralogy of Carpathian mahogany obsidian using complementary methods. *Quaternary International*. pp. 1-10.
- LÁZÁR I. (1984): A történeti emlékekről. in: Szeremley Szabolcs (szerk.): *Zempléni Tájvédelmi Körzet*. Miskolc.
- MARKÓ A. (2018): Use of Obsidian in the Epigravettian Period. *Archeometriai Műhely* 2018/XV.
- MARKÓ A. ET. AL. (ED.) (2019): *International Obsidian Conference Program Abstracts and Field Guide*. Hungarian National Museum.
- PAPP G. (2008): Az 1800 előtt ismert magyarországi drágakövek – áttekintés. *A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat. Bányászat*. 74. kötet. pp. 157-224.
- SZABÓ J. (1867): A Tokaj-Hegyalja obsidiánjai. *A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai*. 3. pp. 147-172.
- SZATHMÁRY L. (1998): Őskori kőszeközökhöz fűződő hiedelmek. *A Jósa András Múzeum Évkönyve XXXIX-XL*. 1997-1998. pp. 157-162.
- SZÁDECZKY GY. (1887): A magyarországi Obsidianok, különös tekintettel geológiai viszonyaikra. *Értekezések a Természettudományok Köréből*. pp. 1-64.
- SZÁDECZKY GY. (1891): A Pilishegy Nagy-Bári mellett. *Földt. Közl.* XXI / 8-9.
- SZEPESI J. ET AL. (2018): Geology of Tokaj Mountains obsidians. *Archeometriai Műhely*. XV.
- T. BIRÓ K. (1983): Egykori exportcikkünk: az obszidián. *Természet Világa*. 2/80. pp. 80-82.

- T. BIRÓ K. (2004): A kárpáti obszidiánok: legenda és valóság. Archeometriai Műhely 2004/1.
- T. BIRÓ K. (2008): Kőeszköz-nyersanyagok Magyarország területén. A Miskolci Egyetem Közleménye. A sorozat. Bányászat. 74. kötet. pp. 11-37.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük dr. Mester Zsolt régész, egyetemi oktató-kutató és dr. Szepesi János, az MTA-ELTE Vulkanológiai Kutatócsoport kutatójának szakmai észrevételeit, kiegészítéseit, Leskó István úrnak (Mád) és Hegedűs Zoltán úrnak (Sátoraljaiújhely) a terepi útmutatásokat és a közös beszélgetéseket. Az obszidiánról bővebben olvashat a szerzők által fenntartott www.obszidian.hu tematikus honlapon.

A SZŐLŐMŰVELÉS VÁLTOZÁSÁNAK HATÁSA AZ OBSZIDIÁN ELŐFORDULÁSÁRA TOKAJ-HEGYALJÁN, AZ ERDŐBÉNYE KÖRNYÉKI LELŐHELYEK PÉLDÁJÁN

KISS GÁBOR

Szabó József és Szádeczky Gyula 19. század második felében az obszidián tokaj-hegyaljai előfordulásáról megjelent tanulmányaiban igen gazdag lelőhelyek képe bontakozik i az olvasó előtt. Szádeczky Gyula például így írta le az 1880-as években az erdőbényei Mondoha délnyugati oldalában tett kirándulásukat (*Szádeczky Gy. 1887*): „*a szőlők tufás talajában eleintén csak itt-ott, följebb mindinkább sűrűbben találunk apró, legömbölyödött Obsidián-szemeket, míg végre a szőlők tetején egyszerre perlites Obsidián-talajra bukkanunk, a mely csak nagyon vékony réteget képez, annyira hogy megművelve lévén, figyelmünket könnyen kikerülheti.*”

Szabó József az obszidián példányok méretére így utal a mádi lelőhelyek példáján (*Szabó J. 1867*): „*Nagyságra nézve emberfejnyi darabról is hallottam, a két ökölnyi darabok nem ritkaságok, egy ökölnyiek gyakoriak.*” Erdőbényén helyi vezetőjének elmondása alapján szintén „*fejnagyságú*” darabokat említ. A tokaj-hegyaljai obszidiánok között kuriózumnak számító vörösobszidián – akkori szóhasználat: veresobszidián – tolcsvai lelőhelyéről Szabó József egy „*két ökölnyi darabot*” említ, amelynek súlya meghaladta az 1,2 kilogrammot (*Szabó J. 1867*). E példányt az 1848/49-es szabadságharc századosa, a szabadságharc végéig Zemplén vármegye szolgabírója, később tolcsvai földjén gazdálkodó Mezőssy László (1814-1886) a neves geológus közvetítésével a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta. Később a Magyar Természettudományi Múzeum Ásvány- és Kőzettárába került. További sorsa egyelőre ismeretlen, feltehetően megsemmisült az 1956 októberében a gyűjteményt javarészt elpusztító tűzvészben.

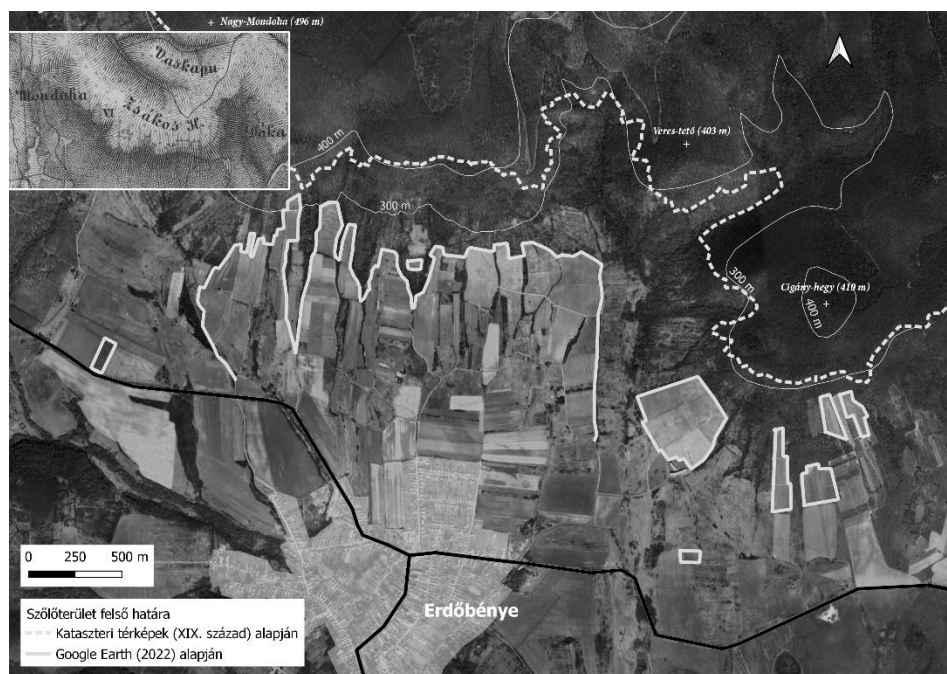
Ma azonban már hiába keressük a Szabó József és Szádeczky Gyula által a 19. század második felében említett hatalmas, több kilogramm tömegű fekete kőzetüvegeket. A ma fellelhető példányoknak nem csak a mérete és a tömege sokkal kisebb, hanem lényegesen kisebb mennyiségben fordulnak elő a szőlőföldeken és a parcellák közöttük lévő vízmosta árkokban.

Az obszidián lelőhelyek „elszegényedése” különösen igaz a kárpáti (zempléni) obszidián *Erdőbénye* környéki lelőhelyeire. Ezek a 611 méter magas erdőhorváti *Szokolya* csúcsában tetőző egykori riolitos vulkáni komplexum (*Erdőbénye–Erdőhorváti kaldera*) déli részén, hegylábi környezetben, egykori és részben jelenleg is szőlőművelés alatt álló területeken található. Az itteni obszidián lelőhelyek *másodlagos (allochton) jellegűek*. Az obszidián gumók forrásterülete a hegycsoport déli peremhegyeinek magasabb fekvésű sávja, ahol perlites jellegű kőzetek bukkannak a felszínre. Maga a szőlőművelés jórészt riolittufa alapkőzetű térszíneken folyik, amely kőzet nem tartalmaz obszidián gumókat, vagyis a fagyemelés itt nem játszik fontos szerepet a fekete kőzetűveg előfordulásában. Ez különösen szemléletesen látszik például a Lőcse dűlőben, ahol az „obszidián mentes” tufás alapkőzet két helyen, a dűlő 20. század eleji újratelepítése során feltárt kétágú lyukpincében és egy liktorveremben is feltáródik.¹

Napjainkban az erdőbényei „félmedence” északi peremén, a Mondoha – Veres-tető – Tér-hegy déli előterében lévő szőlőföldeken borsószem nagyságú obszidián magocskák jellemzőek, a diónyi méretűek már ritkaságnak számítanak. Az obszidián gumók méretbeli csökkenésének, a nagyobb – ökölnyi méretű vagy akár „fejnagyságú” – példányok hiányának egyik alapvető oka tapasztalatunk szerint a szőlőművelés visszaszorulása, a művelt földek hegylábi területek felé történő „lecsúsítása”. Amíg a 19. század második felében, Szabó József és Szádeczky Gyula terepbejárásai idején az obszidián fő „forrását” képező perlites kőzetrétegeken még művelt szőlők voltak, addig ma már hiába keressük ezeket. Míg korábban a perliten képződött, homokos jellegű, s ezért gyorsan kiszáradó talajoknak külön népi elnevezése is volt, ma már csak helyenként művelik ezeket a szürkés talajú „égevényföldek”-et (*Szabó J. 1867*). Régebben a csekély növényborítású felszíneken jelentkező nagymértékű talajerózió miatt és a rendszeres kapálásnak is köszönhetően ezekből kerültek felszínre a különböző nagyságú obszidián gumók.

¹ Ez a jelenség tapasztalatunk szerint kevésbé jellemző a Tolcsva község határban, az erdőhorváti *Szokolya* hegycsoportjának keleti előterében, ahol az obszidián – meglátásunk szerint – részben a mélyből, fagyemeléssel kerül a felszínre. Ugyanakkor a lelőhelyek „elszegényedése” szintén kimutatható a Szőlőske (Viničky) felett emelkedő szőlőhegyeken, ahonnan egykor – a 19. században az Andrássy-család birtokában lévő szőlőkől – szintén hatalmas példányok kerültek elő.

E változásokat szemléletesen mutatja be az erdőhorváti Szokolya déli, az erdőbényei „félmedencére” néző lejtőről készült térkép vázlat és Szabó József 1865-ban kiadott „Tokaj-Hegyalja földtani s szőlőművelési térképe” ugyanennek a területnek az egy részéről készült kivágata (1. ábra). Míg a 19. század második felében a Mondoha vonulatának felső, 300-400 méter tengerszint feletti magasságú részét szinte teljes egészében művelték, addig ma már csak alig néhány parcellát művelnek a hegylejtő 300 méteres szintvonal feletti, meredekebb részén. Szabó József csodás szépségű és igen tanulságos térképe arra is rávilágít, hogy míg korábban a szőlőművelés felső határa éppen „elmetszette” a magasabban fekvő, a térképen narancssárga csíkozással jelzett perlites rétegeket, addig ma már csak az alacsonyabban fekvő, jórészt riolittufa alapkőzetű térszíneken folyik a szőlőművelés.

1. ábra A szőlőterületek változása az erdőhorváti Szokolya déli, az erdőbényei „félmedencére” néző lejtőn

(térkép alap: Google Earth 2022; kistérmű: Szabó József 1865: Tokaj-Hegyalja földtani s szőlőművelési térképe; saját szerkesztés)

Az sem kedvez az obszidián gumók előkerülésének, hogy a szőlőket ma már nem kapálják rendszeresen. A szőlősorok köze – tudatosan vagy még inkább szükségből, a drága és nehezen elérhető minőségi munkaerő hiánya miatt – gyakran marad füves, míg sok dűlőben kora tavasszal csak minden második sorközt kapálják fel.²

IRODALOM

- BARÁZ CS. – KISS G. (2022): Jeles kövünk, az obszidián. Magánkiadás. Eger – Vác. 50 p.
- SZABÓ J. (1865): Tokaj-Hegyalja földtani s szőlőművelési térképe. Megjelent Szabó József: Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai c. tanulmánya mellékleteként in: Matematikai és Természettudományi Közlemények. 1866. IV. kötet.; Internet: https://map.mbfisz.gov.hu/terkepekamultbol/Szabo_1865/
- SZABÓ J. (1867): A Tokaj-Hegyalja obszidiánjai. A Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai. 3. pp. 147-172.
- SZÁDECZKY Gy. (1887): A magyarországi Obsidianok, különös tekintettel geológiai viszonyaikra. Értekezések a Természettudományok Köréből. 16. pp. 1-64.

² Az obszidiánról bővebben olvashat a Baráz Csaba és Kiss Gábor által fenntartott www.obszidian.hu tematikus honlapon.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

DANKÓ IMRE EMLÉKEZETE

VIGA GYULA

Megtisztelő lehetőség számomra, hogy a száz éve született Dankó Imrere emlékezhetem, akivel nemzedékem számos tagjához hasonlóan, kicsit tanítványként is, évtizedekig jó szakmai és emberi kapcsolatot ápolhattam, s akinek pályám során sokat köszönhettem. Azonban, előljáróban utalnom kell arra, – a hely szelleme is megköveteli –, hogy a bennünket most befogadó, kiemelkedő jelentőségű épületegyüttesben 1950-ben létrehozott Rákóczi Múzeum a hazai etnográfianak is „erős bástyája” kezdetektől fogva. Az intézmény tevékenységét az első évtizedekben Bakó Ferenc, Dankó Imre, Balassa Iván, Filep Antal, Janó Ákos és mellette rövid ideig Petercsák Tivadar neve fémjelezte, akiknek köszönhetően a Bodroghöz, a Bodrog mente és az abaúji Hegyköz falvainak, valamint

Tokaj-Hegyalja bortermelő mezővárosainak történeti néprajza jól reprezentált a hazai kutatásban, és jelentős a térség tárgyi öröksége is e múzeum gyűjteményében. S persze, akiknek a nevét a történeti földrajz művelői is jól ismerhetik. (Bátran megemlíthetném mellettük Román János és Takács Béla nevét is.) Dankó Imre a második világháborút követő nagy múzeumcsináló nemzedék kiemelkedő személyisége volt, mely nemzedék, a korabeli szakmai és társadalmi elvárásoknak és lehetőségeknek megfelelően, a vidéki muzeális intézmények olyan korszakát teremtette meg, ami visszatekintve egyfajta aranykorként értékelhető. Magas szinten művelték az etnográfiát, és joggal tartanak igényt a tudománytörténet figyelmére is.

Dankó Imre a Gömör megyei *Hanváról* származó édesapa, és *Hajdúböszörményből* a fővárosba került édesanya gyermekeként, *Budapesten*

született 1922. január 22-én. *Kunszentmiklóson* nevelkedett, ott is érettségizett. Egyetemi tanulmányait Debrecenben kezdte magyar–angol–történelem szakon, azután Budapestre iratkozott át. Debreceni éveiből *Karácsony Sándor* és köre, *Szabó István*, *Tankó Béla* valamint – *Gulyás Pálon*, *Lükő Gáboron*, *Tóth Bélán*, *Juhász Gézán* és *Balogh István*on keresztül – az Ady Társaságban tömörült fiatal értelmiségiek hatását és barátságát tartotta meghatározónak, a pesti egyetemen pedig *Viski Károly*, *Mályusz Elemér*, *Domanovszky Sándor*, *Zsirai Miklós* és *Németh Gyula* előadásait iránymutatónak. Bár múzeumi kapcsolatai diákéveiből datálódhatnak, az egyetem befejezése után tanítani ment: *Hajdúnánáson*, aztán *Kecskeméten*, *Szentendrén* volt tanár, majd 1950-1952 között *Túrkevéen* gimnáziumi igazgató. Az utóbbi helyen került először múzeumi státusba 1953-ban, miután 1951-ben az ő vezetésével nyílt meg a *Túrkevei Vörös Csillag Termelőszövetkezet Múzeuma*, melynek első kiállítását *Balassa Ivánnal* készítették. *Balassának* bizonyára volt szerepe abban is, hogy *Dankó Imre* 1954-től *Sárospatakon* a *Rákóczi Múzeumot* irányította, 1956. március 15-én aztán *Dankó Imre* fogadta *Patakon* új beosztottjaként a *Néprajzi Múzeum* éléről eltávolított *Balassa Ivánt*. Egy évig együtt dolgoztak,

amikor *Dankó* előbb rövid időre *Bajára* a *Türr István Múzeumba* (1957–1958), majd *Gyulára* került, ahol 1958–1964 között az *Erkel Ferenc Múzeum* igazgatója volt. Ez utóbbi éveket a rendkívül gazdag művelődéstörténettel és árnyaltan összetette etnikai arculattal rendelkező *Békés megye*, különösen a hazai románság megismerése okán tartotta fontosnak életpályáján. (*Dankó 1997, 7-13.*)

Dankó Imre 1964. július 1-jén a pécsi *Janus Pannonius Múzeum* és a *Baranya megyei Múzeumi Szervezett* igazgatója lett, ami a muzeológusi életpálya kiteljesedését biztosította. A térség differenciált kulturális arculata jelentette a délszláv néprajz és művelődéstörténet témáival való foglalkozás és annak jeles művelőivel való kapcsolatteremtés lehetőségét. Az interetnikus, interkulturális érintkezések mellett ekkor került munkásságának homlokterébe a változásvizsgálat problematikája. A pécsi évek alatt kezdett el behatóan foglalkozni a muzeológia elvi és gyakorlati kérdéseivel. Az ICOM Magyar Bizottságában vállalt munkája a nemzetközi konferenciákon való részvételét, a korábbi angol kapcsolatai felelevenítése révén a vezető angol muzeológusokkal való kapcsolatát biztosította. Figyelme egyre inkább a néprajz felé fordult, és *Ortutay Gyula* valamint *Tálas István* által irányított hároméves aspirantúra után 1967-ben kandidátusi fokozatot szerzett.

A sorsa Pécsről visszavitte az általa rajongásig szeretett, szakmai és baráti kapcsolatai révén jól ismert Debrecenbe, ahol 1969. július 1-jétől nyugdíjazásáig, 1983. január 1-jéig a *Déri Múzeum* és a *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Szervezet* igazgatója volt. Ottani tevékenységét az 1963-ban megjelent új múzeumi törvény, vagyis a Népköztársaság Elnöki Tanácsának a muzeális emlékek védelméről alkotott 9. számú rendelete alapozta meg. Köztudott, hogy a hazai múzeumi

intézményrendszer elsődlegesen területi elvek alapján szerveződött, főleg vidéken ritkábbak voltak a tematikus gyűjtemények. A létrehozott megyei múzeumi szervezetek a muzeális közgyűjtemények nagyobb részét integrálták, és a *tájmúzeumok, regionális múzeumok* megszervezésének alapvető rendező elve volt a kultúra táji-történeti tagolódása. (Kórek 1988, 123-126.) Működésük összefüggött a regionalizmussal, tudományos tevékenységük pedig a *regionális tudomány* problematikájával. Bár utóbbi a térrel foglalkozó társadalomtudományok közös alapfogalmait, elméleteit és módszereit foglalja rendszerbe, és azok felhasználásával vizsgálja a társadalmi és gazdasági jelenségeket és folyamatokat, aligha lehet független a történeti terek használatának és működésének komplex örökségétől. (Benko 1999, 9-10.)

A megyei múzeumi szervezetek megszületése a muzeális intézmények hálózattá szervezésének időszaka volt Hajdú-Bihar megyében is. Dankó tevékenységét a Déri Múzeum épületének és kiállításainak megújítása mellett számos intézmény létrehozása, ill. újra szervezése fémjelezte. *Berettyóújfalu, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Hajdúszoboszló, Balmazújváros, Püspök-ladány*, a hortobágyi *Pásztormúzeum* és a *Galéria*, Debrecenben a *Holló László Emlékház*, a *Medgyessy Ferenc Múzeum* valamint a *Debreceni Irodalmi Múzeum* ügye dicséri múzeumcsináló tevékenységét. A cívisváros szellemisége, a helyi múzeumügy előzményei valamint a korábbi szakmai-emberi barátságok mellett, utalnom kell itt néhány jeles munkatársára – az említés szintjén Módy Györgyre, Szalay Emőkére, Sz. Kürthy Katalinra, Varga Gyulára, a fiatalabbak közül Szathmári Ibolyára és Vajda Máriára –, akik hitelesítették is az intézménye szakmai rangját. Dankó Imre 1969-től jószerével élete végéig oktatott a Kossuth Lajos Tudományegyetemen különböző intézeteiben. 1987-ben lett a tudományok doktora, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén 1986-ban címzetes docenssé, 1992-ben pedig c. egyetemi tanárrá nevezték ki. Ő irányította a Déri Múzeumban gyakornokoskodó néprajzos-muzeológus hallgatók tevékenységét is.

Dankó Imre rendkívül szerteágazó tudományos és ismeretterjesztő publikációs tevékenységét roppant nehéz áttekinteni, egy kisebb művelődéstörténeti lexikon tartalomjegyzékére hajaz a 75. születésnapjára megjelent repertórium tárgymutatója is.¹ Eredményeit azért is nehéz tematizálni, mert azok át- meg átfedik egymást, jószerével összeérnek tartalmukban, egészében szervesülnek az életműben, és Dankó élete végéig organikusán élőnek tűnik tudományos életpályájának valamennyi eleme. Maga a *Hajdúság etnikai kutatásában*, a *népi építészet és lakáskultúra* valamint az *életmód változásának* vizsgálatában, a *népi kerámia*, annak kapcsán a *népi iparművészet* és a *folklorizmus* egyes kérdéseinek feltárásában, valamint az *árucseré*, a *piacok-vásárok* történeti néprajzában elért eredményeit tartotta életműve tartópillérjeinek. Magam leginkább ez utóbbi téma kapcsán ismerhettem fel, hogy mennyire élt, miként fejlődött egy-egy téma Dankó Imre műhelyében, s miként

ívelt az át akár az egész életpályán. A javak cseréje regionális szerepkörű központjainak a helyi történeti források és a sajtó adataira alapozó feldolgozásából, a sokadalmak jellegzetes figuráit jószerével Kiss Lajos mintájára bemutató leírásából fokozatosan érett a tájékozódása a gazdaság és a társadalom megkülönböztetett alkalmának komplex, rendszer elvűen alapozott értelmezésévé, olykor szociál-antropológiai vonásokat is mutatva.¹ Dankó kutatói és emberi habitusa talán ebben a témakörben bontakozott ki legteljesebben, amiben olykor valódi szépírói erényeket mutatott fel.

Dankó Imre felfogásában a történeti tájak a különféle létformák történetileg változó keretét jelentették. Kutatott Baranyától a Bihari-Sárrétig, Gömörtől és a Jászságtól Szatmárig, a Zempléni-hegyvidékig, a Hegyközig, a Bodrogekig, és ezeket a történeti tereket jellemzően önálló írásokban igyekezett pozicionálni. Talán kevésbé ismert, hogy a múzeumokat kifejezetten a táj kutatás lehetséges intézményeinek tartotta. 1970-ben még friss debreceni igazgatóként kezdeményezte, hogy a két szomszédos vármegye, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar muzeológusai az októberben szokásos Múzeumi Hónap keretében előadásokkal mutatkozzanak be a szomszédságban. Dankó Miskolcon *A debreceni Déri Múzeum, mint táj kutató intézet* címmel tartott előadásában a következőket fogalmazta meg. „...Múzeumaink szervezetlen, átgondolás, központi, egységes szempontok nélküli keletkezése, élete talán érthetővé teszi előttünk, de semmiképpen nem indokolja azt a sajnálatos tényt, hogy nálunk külön táj kutató intézetek nem fejlődtek ki... Ellentétben számos más országgal, ahol régi és újabb keletű táj kutatási intézetek működnek, nálunk maga a táj kutatás sem formálódott meg... Ma a pécsi Dunántúli Tudományos Intézet hazánk egyetlen táj kutatási intézete...létrejötté óta eltelt több mint negyedszázad alatt a kezdeményezésnek nem lett folytatása...” (*Dankó 1971, 2.*) A továbbiakban kifejtette, hogy a múzeumok miért lennének alkalmasak erre a feladatra, függetlenül a közigazgatási határoktól. Szerinte ezek az intézmények természetes módon élve az interdiszciplináris lehetőségekkel, mind a természet, mind a társadalom aspektusában, – beleértve a földrajz különböző szakágait is – komplex eredményekre juthatnának egy-egy történeti táj tudományos megismerésében is megismertetésébe. (*Dankó 1971, 3-4.*) Figyelemmel kísérte a történeti földrajz eredményeit, melynek kiteljesedéséhez a földrajztudomány – 2004-ben fogalmazott így – napjainkban jutott el. E tudomány szak módszerében leginkább az interdiszciplinaritást tartotta fontosnak, és a sokirányú tájékozódást üdvözölte legjobb művelőinek munkásságában is. (*Dankó 2004, 57.*)

Dankó Imre emberi és kutatói habitusából eredően rendkívül gyorsan felismerte az eltérő táji feltételekben és különböző tradíciókban gyökerező kulturális környezet jellegét, mibenlétét, s az abban felmerülő kutatási feladatokat, lehetőségeket. Széles körű tájékozottsága kiváló problémaérzékenységgel és egészen rendkívüli íráskészséggel társult.

Szemléletmódjában és munkamódszerében szerencsésen egyesült a terepmunka – leginkább megfigyelés – a történeti források és az irodalom feltárásával. Tevékenysége jelentősen túlmutat a néprajz határán, lényegesen kitágította a hagyományos értelemben vett néprajz kereteit: az irodalomtörténet, a művészettörténet, a művelődéstörténet megszámlálhatatlan kérdésével foglalkozott. Tájékozódása messze túlmutatott a Kárpát-medencén, az általa vezetett intézményekben is a határokon túlnyúló szakmai együttműködést épített ki. Szakmai-emberi kapcsolatai Bukaresten, Brassón át a Balkánig, hangsúlyosan Bulgária területéig, Pozsonyon, Brünnön át Angliáig, Walesig értek.¹

Önálló bekezdést igényel Dankó Imre szerkesztői munkássága: valamennyi szolgálati helyén múzeumi kiadványsorozatok őrzik tudományszervező tevékenységének emlékét. Sárospatakon, Gyulán és Baján a *Múzeumi Füzetek*, Pécsen a *Dunántúli Dolgozatok* és a *Múzeumi Körlevél*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai című sorozatból hat esztendeje alatt 60 kötet látott napvilágot. A Déri Múzeum Baráti Köre immár legendás tájékoztató füzetének, a *Múzeumi Kurír*nak az 1969-1999 közötti években 72 kötete viselte a keze nyomát. Az általa elindított könyv szériák a tudományos ismeretterjesztést és a múzeumok társadalmi bázisának építését is szolgálták. Jószerével felmérhetetlen az a sokféle inspiráció, amivel a kollégáit a tudományos munkára biztatta, beleértve az egyetemi hallgatóit is, akiket az előadásaival és gazdag életműve példájával kötött életre szólóan a múzeumi munkához és a tudományhoz. Élete végéig folytatta tudományszervezői, szerkesztői tevékenységét: 2000-2008 között évente négy száma jelent meg Zsákán a *Rálátás* című helytörténeti-honismereti kulturális tájékoztatónak, aminek nem csupán a kéziratait gondozta, de a nyomdai előkészítését is maga végezte, s aminek a füzetekben rendszeresen publikáltak a különféle szakterületek jelesei is. Csak mosolygott a fiatal pályatárs megjegyzésén, miszerint a kiadványt nem csak maga írja, de készíti is és maga olvassa. A 2008. december 15-én bekövetkezett halálát két héttel megelőző rendezvényről még pár soros híradása szerepel a kis honismereti lap az évi 4. számában.

Dankó Imre zavarba ejtően gazdag életműve megítéléséhez hadd idézzem Szilágyi Miklós mondatait, aki még csaknem pályakezdő utódként 1964-ben követte őt Gyulán az igazgatói székben, és 2002-ben *A Dankó Imre jelenség* című írásával köszöntötte a 80 éves ünnepeltet. (*Szilágyi 2021, 98-101.*) „...a majdani biográfus, miután végig olvasta Dankó Imre tudományos és ismeretterjesztő könyveit, dolgozatait, cikkeit, összegereblyézte a megyei és kisvárosi újságokból az »egynapos halhatatlanságnak« szánt, a tudományt, a múzeumi munkát, a művészeket és tudósokat népszerűsítő publicisztikáját, számba vette az általa szerkesztett-menedzsel folyóiratokat, könyveket és könyv sorozatokat, már az érdemi értékelés előtt ... újra meg újra álmélnodni, csodálkozni, hitetlenkedni fog. Nemcsak a szövegoldalak hatalmas mennyisége miatt (személyes

bibliográfiájának tételszáma /1999. végéig/ a kétezret közelíti), a tematikai változatosság, a már-már polihisztori készségek és képességek miatt is... a gondosan argumentált dolgozatok jegyzetanyaga, a recenzált ...könyvek (1999 végéig 276 kötet) háttérében felsejlő folyamatos, szenvedélyes, a nap minden percét kitöltő olvasásnak, adatgyűjtésnek, cédulagyártásnak a valószínűsítése miatt leginkább, hiszen a »szorgalmas kutatóról« kialakított klisékből a szenvedélyes eltökéltség, az önpusztító munkamániá, a szobatudós aszkézise fog érvényesnek látszani Dankó Imrére. Hadd figyelmeztessem a majdani biográfust – folytatja Szilágyi – jobban teszi, ha félredobja ezeket a kliséket. Dankó Imre ugyanis – a gyulaiak így mondták... –, a nap minden percében vagy a város utcáin lótot-futott, vagy beszélgetett (azaz: informálódott, információt továbbított, mintha csak csevegne, anekdotázna, – uram bocsá’ – pletyizne) boldogboldogtalannal az utcasarkon, a gimnáziumban, a levéltárban, a könyvtárban, vagy ügyet intézne a tanácsnál, a népfrontban, a nyomdában. A jámbor gyulai polgár tőlem remélte tehát megtudhatni: vajon mikor volt ideje megírni a könyveit...”

A gyulaiak, ill. Szilágyi Miklós által felvetett kérdés, hogy mindez mikor és miként volt elvégezhető, örökre megválaszolatlan marad. 2000-tól a 2008-ban bekövetkezett haláláig a bibliográfiája mintegy 500 tétellel gyarapodott. A mennyiségi mutatók a külső szemlélőben már-már kétségbe vonják az életmű szakmai/tartalmi rangját, hitelét. Úgy vélem, Dankó Imre írásos örökségében – szerves egysége mellett is – elkülöníthetők a rendkívül nagy számú tudományos közlemény, tanulmány, és a háromszázat jócskán meghaladó recenzió, valamint a hírlapi cikkek, hosszabb-rövidebb híradások, beszámolók, emlékeztetők, amelyek szerzőjük egészen különleges kommunikációs készségét, a szóbeli közlés, a történetmondás írásban való rögzítését jelentik, mintegy naplóként szolgálva Dankó Imre színes egyéniségét, mindenre kiterjedő figyelmét, rendkívüli közlési vágyát. A publicisztika sajátos műfaját teremtette meg, aminek az életterét Dankó Imre változatos életvilága képezte. Kortörténeti dokumentumok azok is, amiket forgatva árnyaltan jelenik meg egy jeles tudós és a mindenre nyitott közéleti ember portréja. Van okunk emlékezni rá!

Irodalom

- Benko, G. (1999): Regionális tudomány. Dialóg Campus. Pécs–Budapest
- DANKÓ I. (1971): A debreceni Déri Múzeum mint tájkatató intézet. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 9. 2-4. Miskolc
- DANKÓ I. (1979): Vándorlás és árucseré (Vázlat és irodalmi tájékozódás a Kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). Separatum a Déri Múzeum 1978. évi évkönyvéből
- DANKÓ I. (2004): Frisnyák Sándor, az interdiszciplinaritás geográfusa.

- BOROS L. – VIGA GY. (szerk.): Frisnyák Sándor munkássága, 57-73. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- KOREK J. (1988): A muzeológia alapjai. Tankönyvkiadó. Budapest
- LOCKWOOD, G. W (1972) Periodic markets: source materials on markets and fairs in peasant societies. Monticello: Council of Planning Librations. Michigan
- NAGY J. (összeállította) (1997): Dankó Imre munkásságának repertórium (1944-1996). Debrecen
- SZILÁGYI M. (2021): A Dankó Imre-jelenség. In Az én Gyulám. Az 1960-as évek gyulai múzeuma, 98-101. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára. Gyula

1. kép: Dankó Imre gyűjtés közben (1962)

2. kép: Vargha Balázs, Ökrös István és Dánielisz Endre társaságában (Geszt, 1963)

3. kép: Biharnagybajom, 1973. (Szűcs Sándor ülés)

4. kép: Varga Gyulával

5. kép: Köztársasági érdemrend kiskeresztje (1992)

6. kép: A Déri Múzeum négy igazgatója (Gazda László, Dankó Imre, Béres András, Balogh István)

7. kép: A Hittudományi Akadémia díszdoktora

8. kép: 80. születésnap a Néprajzi Tanszéken (2002)

A HETVEN ÉVES VIGA GYULA PROFESSZOR KÖSZÖNTÉSE

FRISNYÁK SÁNDOR

A 70 éves Dr. Viga Gyula professzort, a honi néprajztudomány egyik legaktívabb és legeredményesebb tudósát a geográfusok, a társadalom- és történeti földrajz kutatói nevében szeretném köszönteni. Tudományos alkotó tevékenységéről, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységéről – felkérésünkre – Keményfi Róbert egyetemi tanár írt megemlékező, életmű összegző és értékelő tanulmányt, melyet folyóiratunkban, a Történeti Földrajzi Közlemények most megjelent 10. évf. 1-2. számában közöltünk.

Rövid köszöntő beszédben nem térek ki a mai napon átadásra kerülő folyóiratszámban leírtakra, mely 1975-től, a pályakezdő évétől 2012-ig, a nyugdíjazásáig, majd a napjainkig folytatódó munkásságát foglalja össze.

Viga Gyula történeti néprajzi kutató tevékenysége, és a három évtizedes (1991-2020) egyetemi tanári oktatómunkája több szakaszra tagolható, de nem szükséges. A történeti néprajzi kutatásai és a magyar néprajztudomány intézményrendszerében, és tudós testületeiben a feladatvállalásai és teljesítései *folyamatosak* voltak és várhatóan folytatódnak, így a hetvenedik év sem jelent korszakhatárt. A kutató, értékfeltáró és -közvetítő munka folyamatában a vizsgált témakörök, ha változtak is, de nem szakaszolták a tudományos pályáivét. A *folyamatoság egyben fejlődés-folyamatot* is jelent, amelyet tagolnak a tudományos minősítés egyes fokozatai és a nagyobb műveinek megjelenései. Noha ezek igen fontosak, de ezek sem képeznek életszakasz-határt.

Viga Gyula a miskolci Herman Ottó Múzeum tudományos munkatársaként, először a Bükk-vidék, a Galyaság és a Zempléni-hegység, később a kárpáti szubrégió, vagyis Észak-Magyarország és a Felföld történeti néprajzával, a hagyományos népi kultúrával foglalkozott. Témafeldolgozásainak időhatárai változóak: néha teljes fejlődés-folyamatként, többnyire inkább egy-egy időmetszetben, leginkább a 18-20. századra koncentrálnak, foglalkozik a jelenségek, jelenségcsoportok feltárásával. Szükség esetén átlépi az időhatárokat, hogy röviden felvázolja az előzményeket, vagy a vizsgált jelenségek későbbi következményeit. A történeti néprajzi műveiben nyomon követhető a történeti (humán) ökológia, a történeti földrajz és egyéb történeti tértudományok szemlélete és módszertana is. S ennek tulajdonítható, hogy *a társadalom- és történeti földrajz művelői immár három-négy évtizede forrásműként használják Viga Gyula tudományos közleményeit*, mind a felsőoktatásban, mind pedig a regionális tájkatató munkájukban.

Viga professzort a konferenciánk helyszínén, Sárospatakon és tágabb környezetében a Bodroghöz néprajzának legkiemelkedőbb kutatójaként tisztelik.

Ez a megállapítás igaz, de pontosítást kíván, a magyar etnográfusok és a társtudományok művelői – életművének eddigi eredményei alapján – a Felföld néprajzkutatója-, tudósaként tartják számon. Több mint harminc éven át foglalkozik a Felföld hagyományos – az ökológiai feltételekhez és ökonómiai hatásrendszerekhez alkalmazkodó – tradicionális gazdálkodásával, a területi munkamegosztással, a térszerveződéssel, és ezekből következő táji (kistérségi és regionális) kapcsolatokkal, az áramlási pályákkal, a tájak közötti termékcseré helyszíneivel és a migráció folyamatával.

Felfogása szerint a Felföld a Kárpát-medence térszerkezetében önálló geoökológiai rendszer, és egyben olyan interakciós tér, ahol az őstermelő ember kialakította életterét, a természeti erőforrásoknak leginkább megfelelő és fenntartható tevékenységi rendszerét, mely alapvetően környezetkímélő környezetgazdálkodásként (is) értékelhető. Írásműveiben, mindenekelőtt az "Árucseré és migráció Észak-Magyarországon (1990)", a "Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza (2007)" és "A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században)" című, 2013-ban megjelent könyvében, mely akadémiai doktori értekezése volt, ezeket a témaköröket dolgozta fel, az ok-okozati összefüggések rendszerében. Említett könyveiben hatalmas mennyiségű ismeretanyaggal jeleníti meg a Felföld régió 18-20. századi termelési struktúráját, térkapcsolatait, az értékesítésre kerülő termékeket, az áramlások irányát, továbbá azokat a térszervező (gazdasági erő-) vonalakat, amelyek energikus térpontjain kialakultak az árucseré kis- és nagy központjai. Az interregionális gazdasági kapcsolatok termékcseré-helyei északon, Galícia és Szilézia felé, a Magas-Felföld hágóalja-városai és a határszéli empóriumai, az alföldi nagymedence irányába a vásárvonal (-öv) vásárvárosai (piacközpontjai) voltak, – a Felföld teraszos harántvölgyeinek alföldi völgykapujában. A vásárövezet, Paládi-Kovács Attila definíciója szerint "a nagytáji termékcseré akkumulatív sávja", melynek jelentős szakaszai (pl. Tokaj-Hegyalja, a Miskolci-kapu (-táj), a Bükkalja és a Borsodi-Mezőség határövezete stb.) részei voltak a Kárpát-medence gazdasági centrum-térségének.

A Bodroghöz, a Viga Gyula által vizsgált kistáj, alföldperemi süllyedék, a 19. századi integrált környezetátalakító munkálatokig a differenciált ártéri gazdálkodás egyik területi egysége volt. A természetföldrajzi kistáj, mint gazdasági mikrorégió, az emberi aktivitás, tájhasználat és az antropogén tájformálás sok elemében elkülönült az ártéri gazdálkodás alföldi modelljétől. Az elkülönülés okait Viga Gyula tárta fel, az általánosítható állapotrajz helyett fejlődésfolyamatot rekonstruált, több időszokban, napjainkig terjedően, sokféle megközelítéssel és kutatási módszer alkalmazásával, a történeti néprajz tudományelméletére koncentráltan.

A Bodrogeköz iránti érdeklödése véletlenszerüséggel is magyarázható, mert a Szlovákiaiához tartozó Felső-Bodrogeköz etnográfiai kutatására 1991-ben, a pozsonyi akadémiai néprajzi intézettől kapott felkérést. Természetesen a kutatóintézettől kapott felkérést nem tekinthetjük véletlennek, mert Viga Gyulát nem csak Pozsonyban, Szlovákia más tudásközpontjaiban, régiókutató műhelyeiben, mint a nagytáj történeti néprajzát kutató tudóst ismerték és műveit hasznosították. A megbízás két és félévire biztosította a terepmunkák költségeit, majd a hazai pályázatokkal elnyert pénzügyi forrásokkal folytatta a Felső-, és a magyarországi Bodrogeköz történeti néprajzi kutatását. Nagyban segítette tevékenységét, hogy a munkahelye, a miskolci Herman Ottó Múzeum, amit az 1970-es évektől egykori tudós igazgatója, Szabadfalvi József (1928-2001) szervezett tudományos kutatóhelyé, folyamatosan támogatta őt a tudományos munkájában. A Felső-Bodrogeköz kutatási eredményeit először rangos kiadványokban, majd 1996-ban a "Hármas határon. Tanulmányok a Bodrogeköz változó népi kultúrájáról" c. terjedelmes tanulmánykötetében publikálta. Nagyon megszerette a Bodrogeköz történeti tájait, az itt élő embereket, és kitartó szorgalommal vizsgálta a tájművelő, gazdasági rendszerfenntartó-működtető tevékenységüket. Tájserzetével, és a műveivel elért szakmai sikereivel magyarázható, hogy már három évtizede foglalkozik a Bodrogeköz történeti néprajzával és kutatási eredményeit folyamatosan megjelenteti. "A bodrogeközi kultúra és társadalom változása a 19-20. században" c. könyvében (2008) a PhD értekezésének anyagát közölte, és közreműködött a Tuba Zoltán (1951-2009) szerkesztésében 2008-ban megjelent "Bodrogeköz (A magyarországi Bodrogeköz tájmonográfiája)" megalkotásában is. Törekedett arra, hogy kutatási eredményei közérthető, tudományos ismeretterjesztő kiadványokban, hely- és tájmonográfiákban is elérhetőek legyenek. A szerkesztésében megjelent településmonográfiákban (Kisgéres 2000, Nagytárkány 2006, Cigánd 2014, Pácin 2020) a természettudományos alapozású helytörténet mellett, a Bodrogeköz népi kultúrája, teljes területének változásfolyamatai, a lép- és mocsárlecsapolás, folyószabályozás és ármentesítés hatásrendszere is követhető legyen. A Bodrogeközről írt tanulmányaiban az emberi tevékenységi formák fejlődését és térbeli differenciálódását a makrogazdasági és geopolitikai (1920) változások folyamatába ágyazva jeleníti meg.

A Kárpát-medencei nagyregió (Felföld) és az alföldi kistáj (Bodrogeköz) történeti néprajzi kutatása mellett nagyon sokféle szakmai tevékenységet folytatott és folytat ma is, egyebek mellett majd tíz éve a magyar néprajz központi folyóirata, az *Ethnographia* szerkesztője.

A történeti néprajz és a történeti földrajz sok ponton kapcsolódik egymáshoz, mindkettő történeti tértudomány, mely az emberi aktivitások (önfenntartási rendszerek) térben meghatározó folyamatait és az ezekből eredő térstruktúrákat vizsgálja a múlt egy időszakában. A kapcsolatok felismerése,

majd az interdiszciplináris együttműködés mindkét tudományterületet gazdagította, fejlődését felgyorsította és az eredményeket, a múltbeli állapotrajzokat és a folyamatok rekonstruálását teljesebbé tette. A Nyíregyházi Egyetem (2016 előtt Főiskola) Földrajztudományi Tanszékének több mint négy évtizedes hisztogeográfiai kutatómunkája is a *tudományközi összefogásra épül*.

A tanszéki kutatócsoport a honi történeti földrajz megújítási folyamatában sokat köszönhet a külső munkatársaknak, a régészeknek, történészeknek, etnográfusoknak és egyéb, a történeti tértudományokkal is foglalkozó szakembereknek. S ebben a tudományközi együttműködésben – az 1980-as évektől kezdődően – kiemelkedő Viga Gyula munkássága, sokrétű feladatvállalása, és azáltal is, hogy a kutatóműhelye fórumot, publikálási lehetőséget biztosított a történeti földrajzot művelő geográfusoknak. Az elmúlt négy évtized alatt sok előadást tartott a Kárpát-medence történeti földrajzával foglalkozó interdiszciplináris jellegű konferenciáinkon, a Tokaj-Hegyaljára kihelyezett, eredetileg a régióval kapcsolatos, majd a Kárpát-Pannon térségre kiterjedő tájtörténeti és történeti földrajzi nagyrendezvényeinken. Nagyszerű előadásainak anyagát és egyéb tudományos dolgozatait a konferenciakötetekben, tanulmánygyűjteményekben, a tiszteletkötetekben és a Történeti Földrajzi Közlemények c. folyóiratunkban megjelentettük. A 2013-ban alapított folyóiratunk tanácsadó és lektori testületének tagjaként is segíti kutatóműhelyünk munkáját.

Közreműködött a szerkesztésünkben megjelent egyéb kiadványaink (pl. "Szerencs város monográfiája" /2005/ és "A Zempléni-hegység földrajzi lexikona" /2009/ megalkotásában), továbbá munkatársunk, Gál András szerkesztésében megjelent "A Zempléni-hegység tudományos feltárói és gazdaságfejlesztői" (2012) c. terjedelmes tanulmánygyűjtemény és a folytatását jelentő, kiegészítő kötet ("Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárói" /2015/) írásában és egyes fejezeteinek lektorálásában. A történeti földrajz művelésével foglalkozó geográfusok 2015-ben a sárospataki trinitáriusok egykori kolostorában, Kókai Sándor egyetemi magántanár, intézetigazgató vezetésével, megalapították az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottságát, melynek – meghívásunkra – Viga Gyula professzor is alapító (és azóta is igen aktív) tagja. Mindezek alapján a nyíregyházi kutatócsoport Viga professzort is műhelytagként, a történeti földrajz tudósaként is tisztelik és szeretik.

Hetvenedik születésnapján megköszönöm – kollégáim nevében is – azt a több évtizedes, kutatóműhelyünkben folytatott értékalkotó és -közvetítő tevékenységét, amellyel maradandóan hozzájárult a történeti földrajz megújulásához és önálló diszciplínává fejlődéséhez.

Tudományos munkásságának folytatásához sok sikert, jó egészséget és boldogságot kívánok, – Isten áldásával.